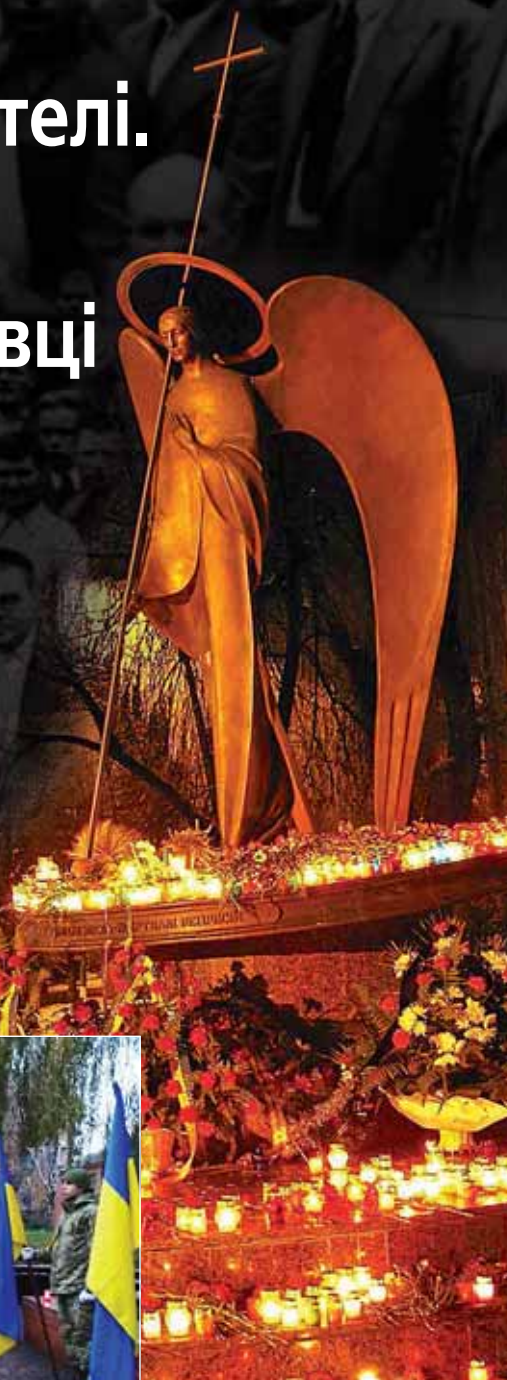

Валерій Васильєв
Роман Подкур

Радянські карателі. Співробітники НКВС — виконавці «Великого терору» на Поділлі

Національна академія наук України
Інститут історії України

В. Васильєв, Р. Подкур

**Радянські карателі.
Співробітники НКВС —
виконавці
«Великого терору»
на Поділлі**

Київ
Видавець Захаренко В. О.
2017

УДК 323.28(477.43/.44)(09)
В19

Валерій Васильєв, Роман Подкур

У монографії досліджуються передумови та механізми здійснення політичних репресій на прикордонному Поділлі у період між двома світовими війнами, аналізуються процеси покарання співробітників НКВС УРСР, які виконували злочинні накази політичного керівництва СРСР у роки «Великого терору», пропонуються шляхи використання набутого знання для впливу на формування історичної пам'яті, громадської думки щодо подій радянської доби та поглиблення процесу декомунізації в Україні.

Васильєв Валерій, Подкур Роман

В19 Радянські карателі. Співробітники НКВС — виконавці «Великого терору» на Поділлі. — К.: Видавець В. Захаренко, 2017. — 240 с.
ISBN 978-966-2258-12-7

УДК 323.28(477.43/.44)(09)

ISBN 978-966-2258-12-7

© Валерій Васильєв, Роман Подкур, 2017
© Видавець Захаренко В. О., 2017

ЗМІСТ

Від авторів	4
Історичний контекст подій	11
Історіографія, методологія, джерельна база дослідження	15
Політика очільників Компартії та органів держбезпеки на Поділлі	24
Стратегії мобілізації суспільства на боротьбу з «ворогами народу»	47
Формалізація та бюрократизація процесу підготовки до здійснення масових репресивних операцій	52
Розгортання «Великого терору»	69
Масові репресивні операції. 1937 р.	81
«На Україні гуляють у підпіллі цілі антирадянські українські націоналістичні дивізії». 1938 р.	117
«Нас бояться вороги, а народ нас любить»	159
«Як країна соціалізму народить героїв»	168
«Кожен член партії повинен не забувати того, що партія запитає за все»	173
«Жахи середньовічної інквізиції бліднуть перед тими способами, якими слідчі органи добивалися зізнання в мого чоловіка»	180
«Про цю людину говорить уся Вінниця»	185
Лабораторія «троєчного матеріалу»	188
Злочин без покарання	193
Висновки	200
Післямова. Декомунізація та інструменталізація історичної пам'яті в Україні	209
Іменний покажчик	217
Географічний покажчик	230

Від авторів

Ця книга присвячена найбільш жахливим аспектам великої трагедії наших предків — масовим арештам, ув'язненням, убивствам, що здійснювалися радянською державою впродовж 1937–1938 рр., а також виконавцям репресій — співробітникам НКВС. Англійський історик, поет Р. Конквест назвав жахіття, що коїла держава в ті роки, Great Terror («Великим терором»). Цей термін, на наш погляд, незважаючи на певну невідповідність/схематичність у поясненні мети та спрямованості масових репресивних акцій¹, став, як і «Голодомор», маркером цілої епохи масових репресій та державного насилля в історії радянської України.

Упродовж останніх десятиліть тисячі історичних праць, творів мистецтва розповідали про сталінізм як політичну практику та сталінщину як здійснення політичних репресій. Такі дефініції/визначення походили від імені та прізвища основного ініціатора — винуватця нищення людей, генерального секретаря ЦК РКП(б) — КП(б) Йосифа Сталіна. Утім, парадоксальним чином значна кількість історичних праць і мистецьких творів, що викривали катастрофу людяності, безмірність скоєного злочину, не оприлюднили імен широкі піраміди інших злочинців та не призвели до формування консолідованої історичної пам'яті й загальноприйнятої оцінки суспільством злочинів комуністичного режиму. Причина цього криється в недоліках роботи істориків, наявності різних версій так званих національної та радянсько-російської концепцій в історіографії, проблемах викладання історії в системі масової освіти, відсутності в державі продуманої історичної політики (політики пам'яті) тощо.

Зазначимо, що Революція гідності в Україні докорінно змінила ситуацію пострадянської невизначеності та хаотичності у демократизації країни, прискорила реформування держави, орієнтувала значну частину політичних і громадських еліт, суспільства на стандарти Європейського Союзу. Повага до демократичних принципів та

---

¹ Терор — це сильне, глибоке почуття страху, переляку; явища та феномени, що викликають сильний страх, жахають; насильство (репресивні дії), яке здійснюється особою, групою або державою для того, щоб залякати людей. Метою масових репресій 1937–1938 рр. було насамперед знищення реальних та потенційних супротивників радянської влади в умовах нарощуваної загрози Другої світової війни. У цьому сенсі, на наш погляд, «Великий терор» не дуже слушне, але загальноприйняте поняття. Р. Конквест глибоко дослідив репресивні дії комуністичного режиму в низці праць. Див.: Веселова О. М. Конквест Роберт // Енциклопедія історії України: у 10 тт. — К.: Наук. думка, 2009. — Т. 5. — С. 26–27.

процедур, забезпечення прав і свобод людини є орієнтирами розвитку держави й суспільства в Україні після подій 2014 р.

Революція спричинила зміни не лише в Україні, але й у міжнародному порядку. Масовий розстріл людей на Майдані Незалежності (досі не розслідуваний), агресія Російської Федерації проти України, окупація Криму й частини Донбасу завершили тривалий період європейської та євроатлантичної історії після Другої світової війни. Попри «холодну війну», вважалося, що певна стабільність і порядок у міждержавних відносинах, національний та державний суверенітет є основою миру в Європі. Агресія Росії проти України одночасно порушила Статут Організації Об'єднаних Націй, Гельсінський Заключний пакт з безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.), Будапештський меморандум про гарантії безпеки України (1993 р.)². Відбувається масове порушення прав та свобод людини в окупованих Криму та частині Донбасу, в Росії зростає число політичних в'язнів — громадян України.

Російська агресія³ супроводжується цинічною пропагандистською кампанією, яка викривлює дійсність за допомогою використання міфів, жонгливання термінами «заколот», «фашизм», «антифашизм», довільного трактування/фальшування історичних концепцій. Сучасні кремлівські керманічі публічно відмовляють українцям у праві на існування, заявляють про наявність лише одного-єдиного «російського народу». На жаль, така пропаганда вплинула та впливає на частину українського суспільства, особливо в Криму і на Донбасі, підживлює сепаратистські настрої й полегшує анексіоністські дії російських військ.

Політичні експерти з різних країн світу неодноразово наголошували на тому, що сенс сучасних процесів полягає в зіткненні між російським і українським типами політичних режимів, їхній історії, культурі, ідеології та цінностях; що імперські амбіції та ідеологія нинішнього російського режиму становлять загрозу для безпеки не лише України, а й Заходу. Останнім часом складається враження, що

---

² За заявою міністра закордонних справ Республіки Польща В. Вашиковського, Росія порушує міжнародні норми більше, ніж за часів СРСР. Див.: [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://www.ukrinform.ru/rubric-world/2137070-rossia-v-narusenii-mezdunarodnyh-norm-zasla-dalse-cem-sssr-vasikovskij.html>. Відвідування 10.12.2016. Останнім часом В. Вашиковський є одним з ініціаторів охолодження стосунків Польщі з Україною на тлі розбіжностей у сфері історичної пам'яті.

³ Автори свідомі, що певна (на жаль, незначна) частина російського суспільства виступає проти дій Кремля, який анексував Крим та захопив частину Донбасу.

розвиток суспільств в Україні та Росії відбувається в абсолютно різно-векторних напрямках. Український політичний оглядач В. Портніков нещодавно звернув увагу на особливості перейменування вулиць у двох країнах. У ході декомунізації бульвар радянського профспілкового діяча Івана Лепсе в Києві назвали бульваром відомого світу критика комуністичного режиму, правозахисника, першого президента Чехії Вацлава Гавела. Одночасно в Москві обговорювали можливість назвати одну з вулиць ім'ям кубинського комуністичного вождя Фіделя Кастро. «У цьому виборі імен відображається різниця між Україною та Росією в цивілізаційному виборі. Гуманіст, завдяки якому навіть революція була «оксамитовою». І кровавий диктатор, котрий заради влади та честолюбства знищив тисячі людей у своїй країні та за кордоном, убивця й маніяк, саме ім'я якого стало символом авторитаризму і мракобісся. Дві вулиці — як дві різні епохи, в яких нині живуть Україна і Росія. Як різниця уявлень про свободу, гідність, цінність людського життя», — слушно зауважив В. Портніков⁴.

Учені та експерти здавна вказували на намагання Кремля за допомогою пропаганди викривлювати реальність для утримання й поширення влади в країні та світі. Важливими для епістемологічного дослідження використання Кремлем ідеології та пропаганди у створенні реального світу в ході сучасної гібридної війни⁵ є спостереження американського дипломата, науковця Дж. Кеннана, зроблені ще в 1946–1947 рр. Він підкреслював прагнення до постійного розширення меж радянської влади, що, з одного боку, обумовлювалося маніхейським поглядом на світ, обіцянками перемоги «соціалістичного» пролетаріату над капіталізмом, а з іншого — переконанням/вірою, які формулювалися та висловлювалися в марксистській «фразеологічній оболонці», що решта світу є ворожою до Росії/СРСР. Саме це покладено в основу прагнення Сталіна до абсолютної влади в країні. Розширення такої влади, за Кеннаном — «плинної рідини»,

⁴ Портніков В. Пир вампиров // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://grani-ru-org.appspot.com/opinion/portnikov/m.257312.html>. Відвідування 09.12.2016. До речі, парламент Куби заборонив називати іменем Ф. Кастро будь-які громадські місця та споруджувати йому пам'ятники. Див.: <https://www.rnp.ru/in-world/2016/12/28/parlament-kuby-zapretit-nazyvat-imenem-fidelya-kastro-ulicy-ili-vozvodit-emu-pamyatniki.html>. Відвідування 28.12.2016.

⁵ Нині термін широко вживаний у публічній сфері. Автори розуміють, що гібридна війна — це суміш цілеспрямованого насильства неідентифікованих вояків з масованим пропагандистським забезпеченням їхньої діяльності з боку певної держави.

у суспільстві та на міжнародній арені відбувалося до меж, де її зупиняли опір та боротьба⁶.

О. Мотиль — відомий політолог та історик — указав на те, що сьогодні ідеологія в Росії інша: «Ніхто в Путіновому режимі не вірить в марксизм. Але вищість Росії та російської цивілізації далі все ще цілком вважається цінністю, як і переконання в тому, що Захід зловорожий і що країна потребує сильного лідера — Путіна — для утвердження величі Росії і боротьби з західним впливом»⁷. Можна сперечатися з Дж. Кеннаном, О. Мотилем, але здається, що знову правитель сусідньої держави та група його прихильників у Кремлі прагнуть до максимальної концентрації й поширення влади. Недарма В. Путін 24 листопада 2016 р. у розмові з маленьким хлопчиком під час вручення премій «Русского географического общества» заявив: «Кордони Росії ніде не закінчуються»⁸.

Це не був жарт. Як історики, ми маємо враховувати, що люди керуються в діях певними образами реальності. Майже півстоліття тому історик-медієвіст Ж. Дюбі писав: «Поведінка та дії людей не обумовлені безпосередньо дійсністю, вони обумовлені її образами, які люди склали собі та котрі управляють їхніми діями»⁹. Отже, заяви сусіднього правителя не є випадковими, якщо зважити на анексіоністські дії цієї держави та образи реальності, що нам намагаються нав'язати засоби масової інформації Росії. Усі ці історії з «русским миром», Новоросією, сакральним Кримом, князем Володимиром, його хрещенням та пам'ятником у Москві — це намагання перенести історію Росії за її сучасну територію. Концепт єдиного «русского мира» у різних країнах світу виправдовує будь-які брутальні дії держави на міжнародній арені, призводить до того, що росіяни позбавляються потреби думати про історію саме Росії, що насправді є російська історія. Це парадоксально, але просякнута історією російська дійсність одночасно є й не є реалізованим минулим. Його коригують за допомогою пропаганди, створюють симулякри, котрі імітують минуле

⁶ «X» (George F. Kennan). The Sources of Soviet Conduct // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/1947-07-01/sources-soviet-conduct>. July 1947. Відвідування 11.12.2016.

⁷ Мотиль О. Джерела російської поведінки // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/29349>. Відвідування 19.11.2014.

⁸ Путин: «Границы России нигде не заканчиваются» // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.bbc.com/russian/news-38093222>. Відвідування 24.11.2016.

⁹ Duby G. Histoire sociale et ideologie des societes // J. Le Goff, P. Nora (ed.). Faire de l'histoire. T. 1: Nouveaux problemes.— Paris, 1974.— P. 148.

й сучасність. Вигадане минуле та викривлена сучасність полегшують маніпулювання свідомістю людей в Росії та за її межами.

Водночас безперервна підтримка та продукування історичних міфів, ігри з історичною пам'яттю, навмисно ініційований сплеск використання понять «сакральний центр», «сакральне місце» покликані створювати таку альтернативну реальність, котра полегшує концентрацію та поширення влади Кремля. Звернемо увагу, що використання очільниками Росії «сакральності» тотожне процесу «перетікання благ мирських у сподівання загробного блаженства». Люди не мають думати про дійсність, коли є вигаданий історіоцентричний «русский мир» на чолі з православним лицарем-князем, що протистоїть ворожому світові. Породження пропагандою «містичних екстазів» на кшталт «Крим наш» або «Росіє, вперед» є забезпеченням контролю над свідомістю та поведінкою людей, є тим, що, за влучною характеристикою дослідника візантійського та православно-християнського мистецтва М. Баччі, можна назвати цілком приземленим поняттям — «інвестиціями в потойбічне»¹⁰.

Утім, «потойбічне» для переконливості та підвищеного емоційного впливу потребує проявів у реальності, його необхідно візуалізувати, створити образи, що бачать і відчують люди, та помістити їх у «сакральні місця». Тому використовуються практики комеморації¹¹, що поєднують потойбічне із земним. Наприклад, перший у сучасній Росії пам'ятник Сталіну встановили в Ялті в складі скульптурної групи з Ф. Рузвельтом та В. Черчиллем. Пропорції фігури Сталіна перебільшені, як у старовинних іконах, щоб він виглядав більшим за керівників держав — союзників у Другій світовій війні. Саме таким чином постає вождя як сильного правителя та успішного менеджера, який є символом величі СРСР та його правонаступниці Росії у світі, закріплюється в суспільній свідомості. На це спрямовані дії щодо встановлення скульптур Сталіна в інших містах країни, видання багатотисячними накладами книжок з його портретом.

На наших очах відбуваються трансформації індивідуальної пам'яті та «створення» колективної з метою не лише зміцнення владного статусу, але й формування бажаного для Кремля образу майбутнього. Іншими словами, «містично-символічний сталінізм» перетворюється на складову нової державної ідеології, що спирається на правий

¹⁰ Bacci M. Investimenti per l'aldilà. Arte e raccomandazione dell'anima nel Medioevo.— Bari: Laterza, 2003.

¹¹ Комеморацію автори розуміють як процес «увічнення пам'яті» про значущі події минулого з метою формування та підтримання почуття єдності суспільства.

російський консерватизм. Характерними рисами ідеології є «ностальгічний радянїзм», культ перемоги 1945 р., «антизахідна демонологія», «антиукраїнізм». Чимале місце в ідеології належить виробленим у радянські часи історичним міфам, які державні чиновники публічно захищають від тих, хто «викривлює» або «очорняє» пам'ять про радянську добу. Принагідно зауважимо, що перманентні заклики «пам'ятати світлі сторони» та не «очорняти» викликають позитивне моральне співчуття, але подібна технологія спрямована проти розвитку історичного знання та розрахована на коловорот радянських міфів.

На жаль, потужні ЗМІ Росії так чи інакше намагаються впливати на свідомість та історичну пам'ять українців. Результати впливу ми бачимо в Криму та на Донбасі. За таких умов важливо транслювати людям реальну, об'єктивну інформацію щодо подій та процесів, посилити аналітичну, наукову роботу, вивчення та логічні інтерпретації нашої історії. Якщо ж врахувати проблеми викладання історії України в школах та ВНЗ, нерозробленість значної кількості проблем історії радянської доби, стане зрозумілою нагальна потреба в нових дослідженнях злочинів та жахить, скоєних комуністичним режимом. Справа навіть не в необхідності ознайомлення широкого загалу з інформацією про злочини комуністичного режиму, а у створенні широкого консенсусу суспільних оцінок та загального ставлення до радянського минулого.

Книга, що пропонується читачам, є результатом спроби авторів вивчити механізми здійснення масових політичних репресій через аналіз особистостей та діяльності виконавців «Великого терору». Йдеться про співробітників НКВС, які після 1937–1938 рр. переслідувалися в карному порядку за «порушення соціалістичної законності». Ці кати перетворилися з 1939 р. на «жертв», а документи щодо їх переслідування, а також кадрові справи — найбільш утаємничений корпус документів радянської спецслужби — стали доступні дослідникам. Ці посадові особи несуть відповідальність за здійснення репресій на рівні республіки, областей, районів. Таким чином, фокус дослідження суттєво відрізняється від попередніх наукових праць, що зосереджувалися на фіксації ініціювання та організації масових репресій політичним керівництвом СРСР (Й. Сталін, В. Молотов, Л. Каганович) і УРСР (С. Косіор, П. Постишев, В. Чубар, Г. Петровський,) та очільниками НКВС (М. Єжов, Л. Берія, В. Балицький, І. Леплевський, О. Успенський).

Вибір такого об'єкту дослідження дозволив вивчати структури (у широкому сенсі) репресивного механізму 1937–1938 рр., а також кампанії «покарань катів» у 1939–1941, 1954–1961 рр. Територіальні

межі аналізу охопили Поділля — у довоєнні роки прикордонний регіон радянської України, де репресії мали схожий для республіки сценарій, але водночас і певну специфіку, оскільки відбувалися на межі з Польщею та Румунією. У цілому ми намагалися дотримувати трьох сюжетних ліній: висвітлити передумови та механізми здійснення репресій на Поділлі; проаналізувати кампанії «покарання катів»; з'ясувати, яким чином здобуте знання може бути використане для формування сучасної історичної пам'яті, громадської думки щодо подій радянської доби та поглиблення процесу декомунізації в Україні.

У роботі над книгою нам допомагали друзі й колеги, яким хочемо висловити глибоку вдячність за поради, зауваження, побажання. Серед них маємо честь назвати В. Бірчака, Л. Віолу, В. Золотарьова, А. Когута, С. Кокіна, П. Кравченка, І. Кулика, Л. Лавренчук, М. Панову, Дж. Россмана, Ю. Хоптяра, А. Хоптяра, М. Юнга, А. Чайковську та багатьох інших, без яких створення цієї книги було б неможливим.

Історичний контекст подій

Від самого початку жителі Вінниці знали про масові розстріли й таємні поховання людей, здійснювані співробітниками обласного управління НКВС у центрі міста у 1937–1938 рр. Жахливі чутки потайки передавалися городянами й мешканцями сіл. Пам'ять про злочин жила десятиліттями, ретельно приховувана в умовах комуністичного режиму. Така ж ситуація була в Кам'янець-Подільській (з 1954 р.— Хмельницькій) області. Тут таємні масові поховання розстріляних людей здійснювали на ділянці біля хутора Загальського (район сучасного консервного заводу в Кам'янці-Подільському), а також поруч із Проскурівським міськвідділом НКВС. Історія розпорядилася таким чином, що в умовах радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. правда про злочини радянської влади попередніх років раптово виявилася публічно обговорюваною світовим співтовариством.

Із початком нацистської окупації Вінниці обурені люди почали звертатися до окупаційної адміністрації та органів самоврядування з проханнями з'ясувати ситуацію з таємними похованнями НКВС у 1937–1938 рр. Але до травня 1943 р. окупанти не дозволяли розслідувати події п'ятирічної давнини. Тільки після поразки у Сталінградській битві нацисти широко розгорнули ідеологічну пропаганду, звинувачуючи комуністичний режим у масових убивствах українців. Проте гітлерівці самі були винні в масових розстрілах населення і проведенні політики геноциду на території України, Білорусії, Росії. Вони прагнули дискредитувати радянську владу в очах місцевого населення, намагаючись соціально мобілізувати його для опору частинам Червоної Армії, що вели наступ.

У квітні 1943 р. міжнародна комісія експертів обстежила місця масових поховань розстріляних НКВС СРСР польських військовополонених у Катинському лісі під Смоленськом. У травні 1943 р. розпочато розкопки у Вінниці. Начальник головного управління імперської безпеки Третього рейху Ернст Кальтенбруннер одразу дозволив створити й відрядити у Вінницю кримінальну комісію. З 24 травня по 3 жовтня 1943 р. у місті працювали три німецькі й одна міжнародна комісії (до неї входили судові медики й анатоми з Бельгії, Болгарії, Фінляндії, Франції, Італії, Хорватії, Голландії, Румунії, Швеції, Словаччини, Угорщини) з обстеження місць масових поховань. Загалом було розкопано 95 могил, в яких знайшли 9439 трупів. Жителі міста й області з жахом розпізнавали останки рідних, убитих НКВС. Біля розкопаних могил між деревами було натягнуто дріт, на

якому розвішувалися особисті речі вбитих. Нерідко поруч з останками знаходили деякі документи НКВС (копії вироків, повісток тощо). Очевидці стверджували, що фотографії та документи виставляли в центрі міста: у вікнах готелів, у будівлі колишнього УНКВС, де потім розташувалися представники німецьких каральних органів та слідча комісія, а також у редакції газети «Вінницькі вісті».

Газети в Україні і в багатьох країнах Європи висвітлювали цю подію, розцінювали її як «страшну картину більшовицької нелюдськості». Інша оцінка надійшла з Москви. 12 серпня 1943 р. газети «Правда» та «Известия» опублікували повідомлення Радінформбюро: «Берлінські провокатори нині повідомляють про нібито «випадкові» знахідки масових могил, намагаючись приписати свої жahlivi злочиння радянській владі. Гітлерівці розігрують у Вінниці над трупами своїх жертв мерзенну й нахабну комедію. Убивці, чії руки вмочені в безневинній крові, викопують трупи людей, яких вони знищили, улаштовують балаганні інсценування на їхніх могилах. Такого паскудства й такого лицемірства світ ще не бачив».

У цей час у місті здійснювалося перепоховання знайдених останків. Майже всі підняті з масових могил були за християнським звичаєм перепоховані в семи великих братських могилах. На зібрані кошти було споруджено тимчасовий обеліск з написом «Тут поховано жертви сталінізму». Коли в березні 1944 р. до Вінниці увійшли радянські війська, на обеліску написали «Тут поховано жертви фашизму». Свідків розкопок, які виступали в газетах у період окупації чи навіть просто розповідали про них сусідам, репресували¹². На Нюрнберзькому процесі радянські представники зробили все, щоб не допустити поширення інформації про вінницькі події.

На початку 1980-х рр. у Вінниці місцеві чиновники вирішили звести будинок ритуальних послуг над згадуваними сімома братськими могилами, де спочивали перепоховані останки. Під час будівництва екскаваторами викопали значну кількість людських черепів, кісток і вивезли їх самоскидами. Нині будинок ритуальних послуг орендує Українська автокефальна православна церква. Біля будинку споруджено пам'ятний знак жертвам більшовицького терору. Установлені пам'ятні знаки в центральному парку культури й відпочинку, а також у прилеглому сквері, на місці колишнього єврейського кладовища.

¹² Кравченко П. М. Документи про арешти свідків розкопок 1943 року у Вінницькому парку // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Вінниця, 23–24 листопада 2001 р.).— Вінниця, 2002.— С. 198.

Саме в цьому місці в 1943 р. проводилися розкопки. Поруч розташований великий концертний зал «Райдуга».

У м. Хмельницькому на могилах розстріляних людей у 1966 р. побудували центральний міський універмаг. Нині два пам'ятних знаки жертвам політичних репресій установлені в обласному центрі і один у Кам'янці-Подільському, на ділянці біля консервного заводу. Протягом усіх років незалежності України журналісти, викладачі інститутів, громадські активісти вимагали від органів виконавчої влади та місцевого самоврядування вирішити питання про спорудження гідного меморіалу жертвам сталінського терору в центральному парку Вінниці.

Напевно, немає жодного представника влади у двох областях, які не знали б про трагедію 1937–1938 рр. З їхніх вуст лунають обіцянки вирішити питання (особливо під час передвиборних кампаній) про спорудження меморіалів жертвам комуністичного терору, але, крім пам'ятних знаків, установлених громадськістю, нічого не робиться протягом десятиліть. Отже, маємо ситуацію, коли на рівні суспільства існує знання про трагедію, пам'ять «закріплена» у вигляді хрестів або невеликих споруд, знаків, влада обіцяє допомогти увічнити пам'ять. Але така пам'ять «формалізована», відсторонена від сучасності, не впливає на оцінки сучасності та бачення майбутнього. Недарма 26 січня 2005 р. в інтернеті з'явилося повідомлення: «У Центральному парку Вінниці не знайшли могил репресованих»¹³, в якому тодішній голова міжвідомчої комісії з питань увічнення жертв репресій Микола Гунько заявив: «Члени комісії багато працювали у архівах, опитували свідків, студіювали німецьку документальну книгу про розкопки у Вінниці братських могил у 44-му¹⁴, зверталися до СБУ України у Вінницькій області, у столицю... Але жодного документального підтвердження про існування поховань так і не було знайдено»¹⁵.

Останнім часом у Вінниці лунають заяви про недоцільність встановлення у Центральному парку міста меморіалу жертвам політичних репресій. Навіть професійні історики часом порушують питання, навіщо людям постійно нагадувати про трагедію, жити потрібно сьогодні, а не минулим. Автори не згодні з такими думками; у заключних частинах книги йдеться про те, чому сьогодні щосекунди

¹³ Дивна назва, тому що могил там і досі немає.

¹⁴ Розкопки та поховання відбувалися наприкінці травня — у вересні 1943 р.

¹⁵ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.tviybiznes.com/main/news2/161328>. Відвідування 07.10.2016.

нагадує про минуле, або, іншими словами, чому минуле обумовлює таке важке сьогодення в Україні.

Проблеми масових убивств у роки «Великого терору», увічнення пам'яті жертв, розшуку та оприлюднення прізвищ убивць нині мають не лише наукове, а й громадсько-політичне значення. З нашої точки зору, зусилля вчених і громадськості щодо з'ясування всіх обставин жахливої трагедії, злочинності тогочасного владного режиму, а також формування офіційних оцінок і публічної думки на основі моральних принципів дуже важливі: вони є складовою частиною свідомої відмови суспільства від злочинів, їх засудження, покаяння суспільного та особистого, без чого неможливий процес фактичної, а не бюрократичної декомунізації в Україні. Маємо розуміти, що декомунізація є тривалим процесом десталінізації, дерадянізації та, у певному сенсі, деколонізації країни.

Історіографія, методологія, джерельна база дослідження

Першим історіографічним джерелом з проблеми масових розстрілів людей у Вінниці 1937–1938 рр. є книга, надрукована у Берліні в 1944 р. видавництвом Націонал-соціалістичної партії. У ній містяться матеріали роботи комісії, що обстежували розкопки у Вінниці¹⁶. У роки «холодної війни» численні публікації про вінницьку трагедію з'являлися в українській емігрантській пресі. Діаспора зберігала пам'ять про ті події, говорячи про злочин проти української нації, геноцид або «забутий Голокост». У вересні 1959 р. один з комітетів американського Конгресу провів слухання щодо вінницьких подій 1943 р. Вони не випадково були організовані одразу після візиту М. Хрущова до США. Матеріали цих слухань були видані в США, причому кожна сторінка супроводжувалася колонтитулом «Злочини Хрущова». Зусилля діаспори донести світові правду про трагедію у Вінниці ретельно проаналізував С. Білокін¹⁷. Ми зупинимося на аналізі інтелектуальних здобутків лише кількох авторів, які працювали в США та Канаді. Їхні праці відіграють важливу роль у розумінні як «вінницьких подій», так і особливостей історичної пам'яті.

Доктор І. Каменецький у книзі «Трагедія Вінниці...»¹⁸ зробив короткий аналіз важливих проблем теоретичних, ідеологічних та політичних передумов масових убивств, здійснених урядом СРСР. Вожді Компартії між двома світовими війнами на міжнародній арені постійно репрезентували себе керівниками цивілізованого суспільства, заявляли про дотримання міжнародного законодавства. Вони торчили про миролюбну політику та братерство народів, наполягали на прихильності свободі та добробуту людини. Але світ знав масштаби жахливих убивств людей, що коїлися в «країні Рад». Очевидна невідповідність ідеальної фальсифікованої моделі «соціалістичного раю» та реальності масових політичних злочинів породжувала питання визначення цивілізованої держави й характеру норм її функціонування.

¹⁶ Amtliches Material zum Massenmord von Winniza.— Berlin Zentralverlag des NSDAP, Franz Eher, 1944.

¹⁷ Білокін С. Биківня і Вінниця в історіографії терору // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Terror/Bykivnja.html>. Відвідування 14.02.2017.

¹⁸ The Tragedy of Vinnytsia: Materials on Stalin's policy of extermination in Ukraine during the Great Purge, 1936–1938 / Ed. Ihor Kamenetsky.— Toronto – New York, 1989.

Видавець стверджував, що «західні держави» протягом XVII–XX ст. еволюціонували в пошуках збереження життя, свободи, гідності пересічного громадянина. Прогрес гуманізму та демократії не був послідовним і не зростав паралельно з розумінням і затвердженням поняття «цивілізованої держави». Проте західні демократії еволюціонували в цьому напрямі.

Інша ситуація склалася в авторитарних Німеччині та Росії, в яких в умовах промислової революції та розпаду в XX ст. багатонаціональних імперій серед політичних еліт набули популярності тоталітарні ідеології, що передбачали радикальні «остаточні рішення». Вважалося, що саме вони забезпечать національну безпеку та національну єдність колишнім метрополіям. Ідеї соціального дарвінізму, расової зверхності, боротьби народів за «життєвий простір» стали складовою нацистської ідеології та справили вплив на марксизм, особливо в його російсько-більшовицькій версії. Їх поширення супроводжувалося знеціненням індивідуального життя, соціальної значущості особи, котра зводилася до формалізованого додатку певної соціальної групи.

Показово, що ще 1918 р., під час нетривалого перебування німецьких військ в Україні, серед генералітету висловлювалися пропозиції управляти Україною як німецьким генерал-губернаторством, зробити расові німецькі колонії на півдні України та в Криму. Німецькі високопосадові військові схвалювали насильницькі реквізиції продовольства та смертну кару за опір, що започаткували австрійські військові підрозділи на Поділлі. Це можна розцінювати як прототипи нацистської ідеології та практики часів Другої світової війни. Царська Росія, у свою чергу, демонструвала значну етнічну нетерпимість, коли в 1914–1916 рр. закривала українські культурно-освітні осередки, пресу, релігійні організації не лише в підросійській Україні, але й у Галичині та Північній Буковині. Депортації українців, євреїв, німців вглиб Росії розглядалися як елемент стратегії зменшення потенційної загрози з боку «іногородців» в умовах війни.

Більшовики на чолі з В. Леніним розглядали терор не лише як комплекс засобів подолання опору потенційних та реальних політичних супротивників, але й як важливий метод конструювання нового соціалістичного суспільства. У контексті таких міркувань автор І. Каменецький на основі доступних джерел аналізував так звану ежовщину у Вінницькій області¹⁹.

Окремі феномени історичної пам'яті у зв'язку з «вінницькою трагедією» досліджував Дж. П. Химка. На прикладі публікацій газети

¹⁹ The Tragedy of Vinnytsia... — С. 2–8.

«Краківські вісті» автор вказував, що жертви НКВС у в'язниці Львова 1941 р. та у Вінниці були представлені як виключно українці, але це було не так. На думку історика, журналісти хотіли скористатися трагедіями, щоб заявити про українські національні прагнення, «написані на крові мучеників». Це була дискурсивна стратегія, що здійснювалася націоналістами у прикордонних областях, які опинилися під величезним тиском двох великих держав, котрі розширювалися територіально. Ці українці засуджували насильство однієї держави (СРСР), сприйняли насильство іншої (Третього райху) та намагалися використати насильство й риторику насильства, щоб просунути свою позицію і завдати шкоди тим, кого вони сприймали як своїх суперників або противників²⁰.

І. Паперно аналізувала вплив політичних обставин, ідеологічних чинників, мотивів різних авторів на інтерпретації «вінницької трагедії» як складової державного терору в СРСР. Вона виступила проти спроб пояснити нищення протягом 1937–1938 рр. українців як окремої національної групи, вказала на віднайдення сотень тисяч трупів практично в кожному місті колишнього СРСР, включаючи центр Москви. На погляд дослідниці, за іронією долі спроби окремих авторів в Україні пояснювати сенс розстрілів у Вінниці лише етнічними чинниками нагадували нацистську інтерпретацію подій²¹. Зі свого боку зауважимо, що, на жаль, «обмеження» у науковому середовищі та свідомості громадськості аналізу геноциду українців лише 1932–1933 рр. поки що не дозволяють створити логічно незаперечливу концепцію Голодомору, яка б охоплювала історичні процеси наприкінці 1920-х — початку 1950-х рр. За таких умов з'являються доволі екзотичні концепції пояснення масштабного державного терору. Наприклад, кілька років тому німецький історик Кр. Герлач на основі компаративного аналізу масових убивств у різних країнах світу, здійснених у ХХ ст., характеризував СРСР і Німеччину, як «суспільства з екстремально високим рівнем насильства». Але він не визнавав геноцид українців, так само, як інших націй у СРСР, на відміну від геноциду вірмен, геноциду в Камбоджі, Руанді та інших країнах²².

²⁰ Himka J.-P. Ethnicity and the reporting of mass murder. *Krakivs'ki Visti, the NKVD murders of 1941, and the Vinnytsia exhumation* // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.academia.edu/3265280/>. Відвідування 15.06.2016.

²¹ Paperno I. *Exhuming the Bodies of Soviet Terror*. University of California Press. *Journal. Representations*. — Vol. 75, № 1 (Summer 2001). — P. 89–118.

²² Gerlach Chr. *Extremely Violent Societies: Mass Violence in the Twentieth-Century World*. — Cambridge University Press, 2010.

Вагомий інтелектуальний внесок у дослідження «вінницької трагедії» зробив А. Вайнер, який на стику «нової політичної історії» та «інтелектуальної історії» вивчав конструювання ідеологем, міфів, політичних та національних ідентичностей у СРСР на прикладі Вінницької області. Репресивна політична практика комуністичного режиму, міфи про «Велику Вітчизняну війну», «Велику Перемогу», вирішальну роль у перемозі над нацизмом Сталіна, Компартії, «радянського народу як нової історичної спільності людей» змусили вінничан приховувати знання про злочини 1937–1938 рр.²³

В Україні перші публікації про масові вбивства 1937–1938 рр. у Вінниці з'явилися у 1988 р. Вони назвали трагедію «вінницькими Куропатами» (у цьому урочищі на околиці Мінська в Білорусії у 1988 р. були знайдені масові поховання людей, знищених НКВС у 1937–1938 рр.). Відтоді побачили світ тисячі публікацій, присвячених «Великому терору» в Україні та її регіонах, зокрема у Вінницькій області. На нашу думку, є потреба в узагальнювальних історіографічних працях, котрі б не лише підбили підсумки розробки проблематики, але й окреслили шляхи її подальшого дослідження як в усій Україні, так і на Поділлі.

Коротко зауважимо, що в межах науково-видавничої програми «Реабілітовані історією» опубліковано п'ять книг по Вінницькій та шість — по Хмельницькій області. Дослідники на основі виявлених документів проаналізували різні аспекти здійснення «Великого терору» на Поділлі. Праці є загальнодоступними в мережі Інтернет²⁴. В. Васильєв, А. Давидюк, В. Золотарьов, О. Лошицький, А. Малигін, Л. Місінкевич, Р. Подкур, В. Пристайко, Ю. Шаповал та інші історики, архівісти досліджували діяльність органів держбезпеки при проведенні масових репресивних операцій. Утім, проблема «Великого терору» 1937–1938 рр. як одного з піків знищення «п'ятої колони» в СРСР, політики «сталінської інженерії» у побудові «радянського соціалістичного суспільства» залишається актуальною протягом останнього десятиліття. Учених різних країн цікавила не лише мотивація керівників СРСР, котрі ініціювали «засудження» до розстрілу та довготермінового ув'язнення значної кількості населення країни протягом короткого часового проміжку. Вивчалися механізми здійснення репресій на рівні республік, областей, районів. На думку значної кількості істориків, одним з мотивів перманентних репресій, і зокрема «Великого терору»,

²³ Weiner A. Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. — Princeton University Press, 2001.

²⁴ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.reabit.org.ua>.

було бажання вождів Компартії створити нову спільноту «радянський народ», прикметою якої була ідеологічна, політична, соціальна однорідність, відсутність чітких національних ідентифікацій тощо. Окремі дослідники стверджують, що спроба створення «радянського народу» стала одним з головних чинників глобальної сталінської стратегії побудови імперії під назвою «СРСР».

Як уже зазначалося, у фокусі дослідницької уваги авторів цієї книги перебували особистості та діяльність «радянських карателів» — співробітників обласних УНКВС, виконавців «Великого терору». Останнім часом у дослідників з'явилася можливість вивчати широкий комплекс архівних документів, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Учені отримали доступ до листувань, доповідних записок, інформацій наркомів НКВС УРСР до НКВС СРСР, начальників УНКВС до НКВС УРСР, архівно-кримінальних справ жертв політичних репресій. Ці види документів чітко показали роль вишого політичного керівництва Радянського Союзу в організації «соціальної чистки» суспільства, участь співробітників органів держбезпеки в масових операціях, стали відомі кількісні та якісні характеристики результатів репресивних акцій. Також учені провели первинний джерелознавчий аналіз цих документів: використання інформаційного потенціалу, облік варіантів фальсифікацій, ступеня достовірності тощо²⁵.

Однак тривалий час дослідникам були недоступні особові справи співробітників органів держбезпеки. Це деяким чином сприяло створенню міфу про наявність в особовій справі всього спектру документів стосовно конкретного співробітника. Вивчення певної кількості особових справ показало деякі стандарти їх наповнення. Вони включали в себе низку обов'язкових документів. Насамперед, це анкета спеціального призначення, що містила близько 100 найрізноманітніших питань. Крім традиційних біографічних даних, треба було надати відомості про місцеперебування до та після «жовтневої революції», «під

²⁵ Гранкіна О. В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ у 1920–1950 рр. // Укр. іст. журн. — 1997. — № 4. — С. 49–57; Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання [Текст]: зб. наук. пр. / Український держ. НДІ архівної справи і документознавства, Державний архів Служби безпеки України; ред. Р. Я. Пиріг [та ін.]. — К.: [б. в.], 1998. — 161 с.; Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках: автореф. дис. ... канд. істор. наук за спец.: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». — К., 2006. — 22 с.; Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. — Тернополь, 2010. — 372 с. та ін.

час громадянської війни», належність до опозиційних партій, рухів, наявність компромату на близьких родичів. Так само необхідно було висвітлити життєвий і трудовий шлях батьків, дружини або чоловіка, братів і сестер. Усі викладені в анкеті відомості детально перевірялися кадровими відділами органів ВУНК — ДПУ — НКВС. Причому починаючи з 1930-х рр. ці перевірки набували все більш жорстких форм.

До числа обов'язкових документів в особовій справі належить послужний список, який фіксував кадрові переміщення посадової особи в системі спецслужб. Також зазначався внутрішній нормативний акт (наказ, розпорядження), згідно з яким відбувалося пересування службовими сходами. У послужному списку наведено матеріали про заохочення кадрових працівників органів державної безпеки (нагородження Почесною грамотою чи іменною зброєю, «відзначення в наказі», матеріальне заохочення, вручення цінного подарунка тощо).

Особова справа працівника НКВС комплектувалася переважно за рахунок різних характеристик і атестацій, що проводилися під час перевірок, при переході з посади на посаду, відзначенні урядовими та відомчими нагородами.

Аналізуючи атестації співробітників ВУНК — ДПУ — НКВС, можна помітити таку характерну рису: якщо в 1920-х — на початку 1930-х рр. вони мали більш принциповий характер, віддзеркалювали особисті якості атестованого, то в другій половині 1930-х рр. висновки атестаційної комісії мали здебільшого загальний характер і не дозволяли в повному обсязі уявити діяльність працівника НКВС. Деякі негативні висновки атестаційних комісій минулих років не впливали на можливість обіймання відповідальних посад у «ягодівський», «ежовський» або «беріївський» періоди. Тому є усі підстави говорити про утворення певних «угруповань», які діяли в системі «патрон-клієнтських» стосунків.

Особові справи співробітників органів держбезпеки мають безпечну цінність у плані з'ясування імен конкретних виконавців внутрішньої політики політичного керівництва, режисерів і постановників сумнозвісних політичних та ідеологічних кампаній 1920—1930-х рр. Разом з тим вони надають можливість з'ясувати певне коло питань кадрової політики ВКП(б) — КП(б)У, яка спиралася не стільки на ділові якості, скільки на особисту відданість тодішнім схоластичним, ідеологічним постулатам, безмежну віру в правильність обраного курсу.

У нашому дослідженні ми використали маловідоме джерело — матеріали розслідування службової діяльності та злочинів співробітників органів державної безпеки. Ці службові розслідування проводилися співробітниками особливої інспекції відділу кадрів. Вони повинні

були встановити реальну провину співробітника у скоєному злочині, визначити його тяжкість і запропонувати міру покарання — порушення кримінальної справи або покарання за службовою лінією (догана, кілька днів арешту, пониження в посаді, званні тощо).

У справі обов'язково була наявною скарга (рапорт), на підставі якої проводилося службове розслідування. Його проведення санкціонувалося вищим керівництвом НКВС СРСР чи УРСР. Співробітники особливої інспекції допитували зацікавлених осіб, свідків, збирали пояснювальні записки, рапорти співробітників, причетних до подій, що стали предметом розслідування. Часто співробітників навіть не викликали для особистих пояснень, обмежуючись переданням списку питань на місце служби. За необхідності надсилалися прохання уточнити деякі моменти, зазначені в рапорті або пояснювальній записці.

Після збору та вивчення всіх матеріалів висновки службового розслідування надавалися керівництву наркомату внутрішніх справ УРСР — КДБ при РМ УРСР — для затвердження. Після візування примірник надходив до наркомату внутрішніх справ СРСР — КДБ при РМ СРСР. Одна з копій висновків підшивалася до особової справи співробітника, щодо якого проводилося службове розслідування. Самі матеріали розслідування не були складовою частиною особової справи співробітника. Але іноді вони опинялися під «єдиною обкладинкою» особової справи.

Значний масив інформації щодо механізмів діяльності органів держбезпеки міститься в протоколах та стенограмах партійних зборів та оперативних нарад співробітників обласних УНКВС, що проводилися після припинення «Великого терору», у листопаді 1938 — листопаді 1939 рр. Водночас це історичне джерело надало можливість аналізу реакції співробітників НКВС УРСР на постанову РНК та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», вивчення їхніх взаємовідносин з прокуратурою під час проведення перевірки справ засуджених чи підготовлених до засудження у позасудовому порядку, стосунків між регіональними партійними комітетами та місцевими апаратами органів держбезпеки. Протоколи зборів та нарад у всіх випадках завірені секретарями, членами президії партійних зборів. Супровідні листи до цих документів підписані начальниками або заступниками начальників УНКВС областей УРСР. Таке оформлення передбачало попередню корекцію текстів як секретарем партійної організації, так і керівництвом УНКВС. Наявність завірених копій протоколів і стенограм засідань обласних УНКВС у фондах секретаріатів НКВС УРСР, партійних органів доводить, що партійно-радянські керівники республіканського

та обласного рівнів ретельно вивчали панівні настрої серед співробітників місцевих апаратів держбезпеки і міліції, їхню реакцію на несподіване припинення масових репресивних операцій, арешти вищих посадовців наркоматів внутрішніх справ СРСР та УРСР, їхніх ставленників в обласних УНКВС.

Для вчених протоколи та стенограми — надзвичайно цікавий вид історичного джерела, оскільки дослідник може відчутти емоційну напругу самого заходу і психологічний стан його учасників. Стенографістки текстуально передавали емоції залу («оплески», «бурхливі оплески», «сміх», «шум/гомін у залі» тощо). Репліки із залу, уточнення з місця, реакції на них доповідача й учасників дійства теж фіксувалися і надавали інформацію про емоції, що панували серед співробітників НКВС. Формат раптової дискусії, неформальна побудова фраз, їх незавершеність, постійні репліки, їх зміст, використання побутової лексики свідчать про перехід від формально спланованого заходу із задалегідь визначеним сценарієм до відвертої розмови членів «робочого колективу». Однак окремі протоколи порівняно зі стенограмами менш емоційні, оскільки їх формат передбачав чітке формулювання змісту виступу доповідача.

У науковий обіг уже залучені і протоколи судових засідань військових трибуналів, що розглядали кримінальні справи співробітників НКВС за порушення «соціалістичної законності» під час проведення масових операцій. Вони виявлені в архівно-кримінальних справах чекістів, окремі витяги зустрічаються у справах репресованих громадян як ілюстрація діяльності слідчих. У справі часто підшиті рукописний і друкований варіанти протоколу судового засідання.

Первинний аналіз перебігу судового процесу серед іншого засвідчив можливість захисту у підсудних. Зокрема, дозволялося залучати додаткових свідків та документи, що підтверджували непричетність обвинувачуваного до злочину, виступати, ставити питання свідкам тощо. Однак навіть побіжна оцінка стенограми судового засідання демонструвала ангажованість членів військового трибуналу, оскільки їх не цікавили аргументи підсудних щодо неможливості «виконання настанов партії», проведення розслідування у встановлений строк згідно з оперативними наказами НКВС СРСР чи розгортання масштабної агентурно-оперативної роботи. Натомість члени трибуналу й обвинувачення наполягали на порушенні відомчих наказів та інструкцій, процедури підготовки і розгляду справ на засіданні «трійки» УНКВС, фактах приховування загибелі арештантів від тортур тощо.

Нової інформаційної цінності набули й документи з фондів Вінницького і Кам'янець-Подільського обкомів і райкомів КП(б)У.

У стенограмах партійних конференцій, зборів міститься інформація про розкриття осередків «ворогів народу», засудження «контрреволюційної діяльності» окремих сільських, районних і обласних керівників, інтелігенції, окремі статистичні дані тощо. Також збереглися окремі протоколи засідань бюро обкому партії, де затверджувалися на посади співробітники органів державної безпеки обласного УНКВС. На жаль, скупі рядки партійних протоколів не передають усю інформацію про характер дискусії, звинувачень та виправдань. Дослідники також можуть доповнювати певні біографічні лакуни місцевих чекістів даними зі справ членів партії, анкет районних та обласних партійних зборів.

На наш погляд, ці корпуси використаних історичних джерел суттєво розширюють знання та уявлення щодо механізму масових репресивних акцій, діяльності окремих осіб (як катів-карателів, так і їхніх співучасників) в умовах масштабного державного терору, взаємодії держави та суспільства у здійсненні масових убивств.

Політика очільників Компартії та радянських органів держбезпеки на Поділлі

Між двома світовими війнами ХХ ст. Поділля було прикордонним регіоном у Центральній Європі. Своєрідність розпаду Австро-Угорської та Російської імперій призвела до появи нових державних утворень, серед яких — Польща, Угорщина, Чехо-Словачія, радянські Росія та Україна. Вожді російської Компартії за допомогою Червоної армії зуміли захопити владу та домоглися об'єднання у 1922–1924 рр. формально незалежних радянських республік в Європі та Азії в СРСР.

В історичній науці існують різні інтерпретації політики керівництва Радянського Союзу в прикордонних регіонах. Наприклад, С. Раак звернув увагу на серйозний вплив ідеології на бажання Кремля поширити вплив у Центральній та Західній Європі²⁶. С. Понс зосередив фокус дослідження на дипломатичних зусиллях СРСР використати протиріччя між країнами світу в умовах загрози та початку нової широкомасштабної війни²⁷. Тому значні зусилля докладалися для радянзації прикордонних територій та поширення впливу в сусідніх країнах. Г. Городецький простежив значення міжнародного становища Російської імперії для формування уявлення Сталіна щодо відносин із сусідніми країнами та реалізації, відповідно до особистого бачення вождя, «реальної політики» (realpolitik) керівництвом СРСР²⁸. М. Ільмарв здійснив розгорнутий аналіз стосунків Кремля з країнами Балтії протягом 1920–1940-х рр.²⁹

Українські дослідники вже вивчали окремі особливості життя населення прикордоння та перебігу політичних репресій у західних регіонах УСРР–УРСР. Так, О. Соловей, досліджуючи прикордонні конфлікти на Волині у 1920-х рр., вказував на особливості демаркації українсько-польського кордону, у тому числі і його подільської

²⁶ Raack C. R. *Stalin's Drive to the West, 1938–1945: The Origins of the Cold War.*— Stanford University Press, 1995.— 280 p.

²⁷ Pons S. *Stalin and the Inevitable War, 1936–1941.*— Routledge, 2013.— XVI, 240 p.

²⁸ Gorodetsky G. *The Grand Delusion Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia.*— Yale University Press, 2001.— 408 p.

²⁹ Ilmarv M. *Silent Submission. Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia and Lithuania, Period from mid-1920-s to Annexation in 1940.*— Stockholm University Dept. of History, 2004.— 592 p.; Ильмарв М. *Безмолвная капитуляция: Внешняя политика Эстонии, Латвии и Литвы между двумя войнами и утрата независимости (с середины 1920-х годов до аннексии в 1940-м) / Пер. В. Белобровцева.*— М.: РОССПЭН, 2012.— 806 с.

ділянки. Автор підкреслював, що демаркація проходила без врахування етнічних та економічних реалій: населення окремих сіл позбувалося риллі, що залишалася за кордоном. Були розірвані віками складені торгові та економічні зв'язки; селяни, ремісники втрачали традиційні ринки збуту продукції. Кордон також розділив не лише села, а й родини. Не бажаючи миритися з такою демаркацією, селяни постійно порушували прикордонний режим, вирішуючи власні побутові та родинні проблеми. Однак як польська, так і радянська прикордонні адміністрації зараховували таких осіб до категорії «політично неблагонадійних». При затриманні чекісти брали їх на облік. Згодом в умовах «Великого терору» ці громадяни були арештовані й засуджені згідно з оперативним обліком як «контрабандисти», «перебіжчики», «контрреволюціонери» тощо. Нелегальний перехід кордону з будь-якої причини чекісти завжди вважали обтяжувальною обставиною³⁰.

Н. Тітова акцентувала увагу на тому, що прикордонний статус регіону й плекання імперіалістичних планів керівництвом СРСР спричинили надмірну мілітаризацію Поділля, а відтак і системні та перманентні репресивні заходи режиму, спрямовані насамперед проти місцевих українців та поляків. На її думку, масові операції повинні були убезпечити радянське запілля на випадок імовірної агресії «фашистської Польщі». Значну кількість репресованих за «українською» і «польською» лініями у добу «Великого терору» 1937–1938 рр. у прикордонному Східному Поділлі дослідниця пояснювала репресивною ксенофобською ментальністю (у цьому разі — українсько- та полонофобською) Й. Сталіна³¹.

Зі свого боку зазначимо, що після розпаду Російської імперії політичні та громадські структури українського національного руху ініціювали створення на території колишніх малоросійських губерній незалежної Української Народної Республіки. Державотворчий досвід вплинув на політичну свідомість та національну ідентифікацію суспільства, зокрема україноцентричної інтелігенції. Захоплення більшовиками влади в Україні, ухвалення Ризького договору 1921

³⁰ Соловей О. Г. Прикордонні конфлікти на Волині у 20-ті рр. ХХ ст. // Військово-науковий вісник Львівського ордена Червоної Зірки інституту Сухопутних військ ім. Петра Сагайдачного Національного ун-ту «Львівська політехніка». — Вип. 11. — Львів, 2009. — С. 298–312.

³¹ Тітова Н. «Санация» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі, 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 2007. — № 1(28). — С. 220–252; Її ж. Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — Вип. 34. — С. 79–115.

р., створення СРСР перетворили радянську Україну на прикордонну республіку. Політичний контроль за 28 млн населення здійснювався за допомогою територіально-адміністративного устрою. Так, було створено 12 губерній, що включали 102 повіти і 1989 волостей. Серед них була Подільська губернія, якою проходив адміністративний кордон СРСР з Польщею та Румунією. Різні політичні вподобання, релігійні вірування та національні ідентифікації, властиві поліетнічному населенню Поділля, значно ускладнювали процеси здійснення політичного курсу й радянізації регіону.

Від початку 1920-х рр. керівництво РКП(б) намагалося ізолювати населення прикордонних регіонів від будь-яких контактів із сусідами з «ворожих» Польщі та Румунії. Воно не лише заборонило перетинати міждержавний кордон, а й, використовуючи державний терор, створювало прошарок політично лояльного населення прикордоння, яке не підпадало під політико-економічний та культурний вплив держав-сусідів. Шляхом ізоляції від європейської спільноти та встановлення «ідеологічного кордону» компартійні вожді формували нову «радянську ідентичність» подолян.

Контроль над населенням здійснювали органи ДПУ та значні за чисельністю підрозділи Червоної армії, військ ДПУ, міліції. Показово, що, на думку керівників органів державної безпеки, за «контрреволюційною засміченістю» регіон посідав одне з перших місць у тодішньому УСРР. Головними факторами виникнення такої ситуації вони вважали відсутність пролетарських осередків, сусідство з «капіталістичними країнами, які завжди мали колонізаторські та інтервенціоністські тенденції». Зокрема, чекісти вважали, що Польща «в перші роки революції створювала умови для розвитку української контрреволюції і впровадження в куркульське середовище ідеї української дрібнобуржуазної державності». Основними провідниками цієї ідеї стали члени українських «небільшовицьких» партій (меншовики, повітові осередки яких активно діяли на Поділлі, укапісти, українські есери та ін.).

Посилення державницького спрямування подільського селянства сприяло перебуванню у м. Вінниці та м. Кам'янці-Подільському Уряду УНР. Частина селянства добровільно чи по мобілізації перебувала в армії ЗУНР та у складі підрозділів армії Петлюри. Урядові установи УНР залучали до роботи місцеву інтелігенцію, функціонували місцеві органи влади, численні громадські, культурно-освітні та кооперативні товариства, що теж були осередками формування українського «незалежницького» стереотипу.

Начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР В. Лєвоцький у доповідній записці секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву від 7 березня 1932 р. прямо зазначав, що ці фактори сприяли «глибокому контрреволюційному укоріненню, а також залишили багато прихильників і по сьогодні». Доказом цього В. Лєвоцький вважав масовий «політичний бандитизм», який був поширений на території Правобережної України до 1924 р. У районах Поділля діяли загони отаманів Лиха, Шепеля, Волинця, Гальчевського, Чалого, Заболотного, у складі яких переважали національно свідомі сили, що прагнули налагодити контакти із зарубіжними українськими центрами, були готові до рішучої боротьби за відновлення Української Народної Республіки³². Отже, на Поділлі залишалося чимало потенційних противників радянської влади.

На початку 1930-х рр. Й. Сталін та його група у керівництві ВКП(б) ініціювали політику суцільної колективізації та розкуркулення селянства як складову «другого воєнно-комуністичного штурму», спрямованого на побудову соціалізму. Очільники УСРР беззастережно підтримали таку авантюристичну політику, що призвела до трагедії мільйонів людей. 23 січня 1930 р. Вінницький окружком партії отримав таємну телеграму за підписом генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора: «Перше, приступити негайно до заходів проти куркуля, з таким розрахунком, щоб до 15 березня [1930 р.] їх в основному закінчити. Друге, заходи провести в прикордонній смузі в першу чергу. Третє, підготовку в селах розпочати з 1 лютого [1930 р.] і протягом 2–3 тижнів підготувати бідняцько-середняцький актив, а потім приступити до розкуркулення»³³. Бюро окружкому КП(б)У 24 січня 1930 р. ухвалило рішення: «...негайно приступити до роботи по всьому округові з виконання директиви ЦК по ліквідації куркуля. Виділити трійку у складі т. т. Плачинди, Крихи, начальника ДПУ. ... У 24 години виробити план масової роботи. ... 4. ДПУ провадить роботу з ізоляції політично активних і шкідливих осіб у місті та на селі. ... 8. Запропонувати трійці у 24 години скласти та встановити контрольні цифри куркулів... 10. ...всі розкуркулювані елементи мають бути негайно вилучені з місця їхнього мешкання... 19. Вважати всю роботу з виконання даної директиви бойовою...»³⁴.

³² Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 8, арк. 29.

³³ Рибак І. В., Матвєєв А. Ю. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та південно-східній Волині. — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 50–51.

³⁴ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 558, арк. 34.

У підготовленій Вінницькою окружною «трійкою» інструкції, датованій 25 січня 1930 р., сільське керівництво зобов'язали у «глибокій таємниці» скласти списки куркулів, передати їх через райкоми партії для затвердження окружною «трійкою». Після їх затвердження списки на розкуркулення обговорювалися на зборах активу. Ця «трійка» визначила контрольні цифри куркульських господарств, що повинні бути розкуркулені та виселені за межі району чи республіки (табл. 1)³⁵.

Таблиця 1. Контрольні цифри селянських господарств Вінницького округу, що підлягали розкуркуленню та виселенню

№ з/п	Назва району	Підлягають розкуркуленню господарств		
		з них вислано за межі		загалом
		району	України	
1	Жмеринський	162	132	294
2	Вороновицький	94	76	170
3	Немирівський	88	72	160
4	Липовецький	137	111	248
5	Літинський	197	160	357
6	Калинівський	110	90	200
7	Дашівський	66	54	120
8	Іллінецький	77	83	160
9	Турбівський	165	135	300
10	Тиврівський	127	103	230
11	Ситковецький	72	58	130
12	Хмільницький	171	139	310
13	Вінницький	165	135	300
	Загалом	1631	1348	2979

Основними критеріями кандидатів на розкуркулення та депортацію були майновий стан селянина (наявність худоби, сільськогосподарського реманенту, продовольства), виконання «політико-господарських кампаній», ставлення до «радянської влади», взаємовідносини

³⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 560, арк. 9.

з представниками сільської адміністрації й активістами. Недивно, що до списків потрапили не лише заможні селяни-експертники, а й середняки, в окремих випадках навіть бідняки. Останні постраждали за критичне ставлення до заходів радянської влади чи погані стосунки з представниками сільського активу.

Після проведення підготовчої роботи ЦК КП(б)У 2 лютого 1930 р. надіслав окружкомам КП(б)У лист «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації», що вимагав «провести найбільш організованим способом розпочатий у районах суцільної колективізації процес ліквідації «глитайських господарств» і рішуче придушити спроби контрреволюційного опору глитайства колгоспному рухові». У листі зазначалися категорії селян, що підлягали ув'язненню й виселенню: перша — «контрреволюційний глитайський актив», який слід було негайно ув'язнити в концтаборах; друга — інші «елементи глитайського активу, особливо з найзаможніших глитаїв та напівпоміщиків» — мала бути вислана у віддалені місцевості СРСР; третя — куркулі, які висилалися за межі села і розселялися в межах району на спеціально виділених поза колгоспними господарствами земельних ділянках³⁶.

Місцеві партійні комітети активно співпрацювали з апаратами ДПУ УСРР. Голова ДПУ УСРР В. Балицький 7 лютого 1930 р. підписав оперативний наказ ДПУ УСРР № 42167 про організацію операції з масового виселення куркульського елемента з території республіки. Він детально регламентував роботу «трійок» окружного відділу ДПУ УСРР щодо організації роботи з виселення куркулів на окружному та районному рівнях, порядок їх виселення. Операція мала відбуватися 20–25 лютого 1930 р., планувалося виселити за межі України в Північний край 20 000 сімей куркулів.

ДПУ УСРР виконало рознарядку щодо виселення не лише 20 000 сімей з території республіки, але й 15 000 осіб так званих одинаків особливого призначення з прикордонних районів. Останні начебто чинили опір проведенню радянською владою політико-господарських кампаній. До травня 1930 р. з території України було виселено 20 761 сім'я (98 743 особи), 32 сім'ї й 14 894 осіб — «одинаків особливого призначення». Із них на Північ, переважно до Архангельської області й Комі АРСР, відправлено 19 658 сімей (93 461 особа, серед них 31 956 чоловіків, 28 014 жінок, 33 491 дитина), до Сибіру — 1103 сім'ї (5282 особи, серед них 1732 чоловіки, 1414 жінок, 2136 дітей). До

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3147, арк. 22–25 зв.

Сибіру також депортували 14 894 особи «одинаків особливою призначення»³⁷. Особливий відділ ОДПУ СРСР 10 грудня 1930 р. прозвітував про розкуркулення в Україні 70 407 господарств та депортацію 31 593 родин (146 229 осіб)³⁸.

Масові депортації продовжилися у 1931 р. За даними особливою відділу ОДПУ СРСР, станом на 12 червня 1931 р. з республіки розпочалася депортація 29 853 сімей (118 279 осіб)³⁹. Подільські дослідники А. Матвеев та І. Рибак, проаналізувавши опубліковані документальні збірники, подали іншу кількість депортованих у 1931 р.— 32 127 сімей (131 236 осіб)⁴⁰.

Відверте розграбування та виселення односельців спровокувало масове невдоволення селянської громади. Протестні акції набували різного характеру — від негативних висловлювань на адресу сільських та районних керівників й активістів до збройних повстань. Так, у Тульчинському, Могилів-Подільському й Вінницькому округах виступи відбувалися на території 343 сільрад, радянську владу ліквідували в 73 селах, ДПУ зареєструвало 81 збройний виступ. Тільки в Тульчинському окрузі проти радянської влади повстало 189 сіл. В окремих селах селяни об'єднувалися у збройні групи.

Поширеними акціями протесту були «жіночі бунти». Так, 10 березня 1930 р. в с. Дахталія М'ястківського району 500 жінок вимагали від голови райвиконкому й окружного прокурора, що прибули для розслідування причини селянського невдоволення, повернути вилучене насіння. Жіноцтво підтримали чоловіки. Врешті-решт розлючений натовп почав бити начальство. Зважаючи на ситуацію, керівники підписали письмовий дозвіл на повернення посівного матеріалу. Однак селяни на цьому не заспокоїлися. До 500 осіб попрямували до М'ястківки, оточили райвиконком, закидали вікна камінням, а потім розстрожили будинок. Для придушення виступу до райцентру була відряджена група співробітників ДПУ УСРР на чолі із загonom у складі 100 комуністів.

³⁷ Государственный архив РФ (далі — ГА РФ), ф. 9414, оп. 1, д. 1943, л. 54.

³⁸ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 2. Ноябрь 1929 — декабрь 1930 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 743—746.

³⁹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 3. Конец 1930—1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: РОССПЭН, 2001. — С. 143.

⁴⁰ Матвеев А. Ю., Рибак І. В. Депортація розкуркулених селян другої категорії з України у 1930—1936 рр.: чисельність, характер, географія поселення // Гуманітарний журнал. — 2013. — № 4. — С. 57—65.

Тим часом заворушення перекинулися на інші села округу. Селяни виступали з гаслами: «Нам не потрібна Радянська влада, яка грабує селян!», «Геть комуністів, які ведуть країну до загибелі!», «Замінити сільради старостами!». У Бершадському, Джулинському, Ольгопільському, Ободівському районах селяни взагалі виступили під гаслом «Геть Радянську владу, хай живе самостійна Україна!». Вони розганяли сільради, озброювалися вилами, сокирами, кілками, ножами, інколи мисливськими рушницями й обрізами, виставляли пікети на дорогах, рили навколо сіл окопи, посилали гінців у сусідні населенні пункти за підтримкою.

Іноді спалахували справжні бої між підрозділами військ ДПУ УСРР й озброєними загонами активістів. Наприклад, 12 березня 1930 р. у с. Горячківка М'ястківського району тисячний натовп селян змусив відступити кавалерійський загін військ ОДПУ СРСР. У натовпі були навіть діти. Повсталі вимагали повернути їм конфісковане майно, звільнити арештованих куркулів і видати для розправи активістів і колгоспників. У результаті збройного конфлікту загинуло декілька селян. Подібна ситуація склалася у Вінницькому окрузі. У березні 1930 р. жителі 416 сіл 13 районів округу повставали проти розкуркулення та суцільної колективізації⁴¹.

Особливу стурбованість керівників УСРР та СРСР викликали події у прикордонних районах Поділля. Секретар ЦК КП(б)У П. Любченко й голова ВУЦВК Г. Петровський 24 лютого 1930 р. телеграмою поінформували ЦК ВКП(б) про початок селянських хвилювань у 13 селах Плужанського району Шепетівського округу. Причиною стали «[...] форсування темпів колективізації (усуспільнення реманенту, посівного матеріалу у дводенний термін, відсутність кворуму на сільських зборах при ухваленні рішення про суцільну колективізацію, головотяпство комсомольців, що збирали вторинну сировину шляхом обшуків селянських господарств, головотяпство із закриттям церкви у районному центрі Плужне, опис сільрадою майна церкви у Переросле...». В окремих селах натовпи нараховували до 400 осіб, переважно жінок. Для припинення «хвилювання» ЦК КП(б)У відрядила велику групу відповідальних партійно-радянських працівників і співробітників ДПУ УСРР⁴².

Загалом українське керівництво розцінило селянські заворушення у Шепетівському окрузі як надзвичайно серйозну загрозу. Для

⁴¹ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.).— Вінниця, 1997.— С. 86—88.

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3154, арк. 1—2.

їх придушення 27 лютого 1930 р. до Шепетівського округу прибув В. Балицький із загоном військ ОДПУ СРСР⁴³. Крім військ ДПУ, з Києва відрядили 20 відповідальних партійно-радянських керівників, з Харкова — ще 40 осіб і 75 озброєних курсантів школи міліції. Але селяни не злякалися представників влади. Озброєні мисливською зброєю, сокирами, лопатами, дрючками, в окремих випадках — утинками, вони намагалися дати відсіч підрозділам військ ДПУ УСРР, прикордонникам, загонам міліції й активістів. Зіткнення селян з військами ДПУ УСРР часто перетворювалися на реальні бої. Загалом було вбито 15 представників влади, поранено 32, побито 280 осіб. Шепетівські селяни втратили вбитими й пораненими 49 осіб, 104 були побиті, понад 2000 арештували⁴⁴.

Особливу небезпеку В. Балицький бачив у спробах селян перетнути кордон з Польщею⁴⁵. Зокрема, юрба жінок Плужнянського району намагалася перейти кордон у 20-х числах лютого 1930 р. Їх зупинили майже на кордоні. Прикметно, що завдяки витримці прикордонників у цьому разі обійшлося без застосування зброї. Після перемовин жінки повернулися додому й розповіли односельцям про результати свого виступу. Уже наступного дня, за словами В. Балицького, селянські виступи розпочалися ще у 22 селах Плужнянського району й перекинулися на інші райони округу. 1 березня він доповів про «спалахи і хвилювання» у Аннапольському, Полонському, Судилковському, Теофіпольському районах. Селяни розігнали сільради, побили сільських активістів, розібрали усуспільнене майно. Ще за день повстали 13 районів округу⁴⁶.

В окремих випадках селяни сподівалися на підтримку держав-сусідів у обстоюванні своїх прав. Так, населення сіл Мурафського району Могилів-Подільського округу закликала «бити комуністів, нам допоможе Польща». Також селяни запитували: «За що замучили ксьондза»? За інформацією В. Балицького, тут проживали переважно «поляки й уніати». Натовп вдалося розсіяти лише із застосуванням зброї⁴⁷.

Фактів про спробу перейти кордон чи влаштувати на кордоні мітинги чимало зафіксовано в документах прикордонних окривділів ДПУ УСРР та доповідних записках начальників прикордонних загонів. Загалом постає питання: навіщо селяни прикордонних сіл

⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3154, арк. 24–25.

⁴⁴ Там само, арк. 1–2, 24–25; спр. 3184, арк. 17–22, 108–111.

⁴⁵ Там само, арк. 17–22.

⁴⁶ Там само, арк. 21–22; спр. 3154, арк. 24–25.

⁴⁷ Там само, арк. 64–65.

постійно вдавалися до таких моделей поведінки? Вони ж прекрасно володіли інформацією про соціально-економічну ситуацію у прикордонних районах країн-сусідів, розуміли, що навряд чи їм вдасться залишитися там жити, полишивши господарство, дружину/чоловіка, дітей, рідню в радянській Україні. Імовірно, це була спроба привернути увагу прикордонної адміністрації, населення сіл держав-сусідів з надією, що ці події набудуть міжнародного розголосу. Останнє, сподівалися українські селяни, змусить радянських керівників скорегувати соціально-економічну політику.

У березні 1930 р. у Полонському районі Шепетівського округу повстало одразу декілька сіл — Кустовці, Москалівка, Білецьке, Онацьківці, Бражинці, Кіпченці, Лабунь, Титьків, Юровщина, Троєщина, Велика Березна, Польська Новоселиця, Котелянка. Поштовхом до селянської непокори на тлі розкуркулення та колективізації стали події в сусідньому Любарському районі Бердичівського округу, де селяни розгромили сільради. Виступи супроводжувалися побудовою барикад, формуванням озброєних загонів, убивствами та побиттям активістів. Селяни розібрали усупільнену худобу, посівний матеріал, сільськогосподарський реманент, понижили сільради, розігнали активістів і комуністів. Співробітники Шепетівського окружного відділу ДПУ УСРР відзначали, що рушійною силою «селянсько-го безладу» були жінки⁴⁸.

У доповідних записках і телеграмах з прикордонної зони до ЦК КП(б)У В. Балицький акцентував увагу на гаслах селян. При аналізі їх змісту простежується кілька основних селянських вимог. По-перше, це протести проти закриття храмів і вигнання чи арештів священників. Ліквідацією силовими методами релігійних осередків більшовицькі очільники спровокували масовий протест практично по всій території УСРР. Масштабної антирелігійної агітації, формування «лояльних до радянської влади релігійних течій», боротьби проти національної церкви, що проводилася протягом 1920-х рр., виявилось недостатньо для зміни традиційного світогляду українського селянина. На противагу спробам сформувати світогляд «радянської людини» селяни вимагали «вигнання вчителів, присланих радянською владою», «уведення у школах Закону Божого», «викладання у школі слов'янської мови, щоб розуміти церковну службу».

По-друге, селяни закликали змінити соціально-економічну політику. Зокрема, припинити розкуркулення й депортацію односельців, заявляючи, що «куркулів у нас немає», «забрати активістів», тобто

⁴⁸ ГДА СБ України, м. Хмельницький, спр. 28137, т. 3, арк. 111–114.

припинити діяльність сільських бригад з колективізації й усупільнення, «дати вільну торгівлю» й «закрити кооперативи». Останнє свідчило про повну дискредитацію ідеї кооперативного руху більшовиками, які одержавили кооперацію. Вони використали кооперативи як додаткову можливість вилучити в селян кошти, але товари продавалися за завищеними цінами або постачалися в мінімальній кількості й розподілялися за «класовим принципом».

По-третє, особливу небезпеку для можновладців становили політичні вимоги повсталих селян, значна частина яких намагалися позбавитися осередків Компартії: «Геть комуністів, які ведуть країну до загибелі». Подібні гасла були типовими загалом для всієї території УСРР. Їх продовженням стало обрання нового сільського самоуправління, зокрема старост. Це було характерно для прикордонних районів Поділля. Селяни стихійно намагалися забезпечити певний рівень впливу на місцеву владу: «Нам не треба влади, що грабує селян».

На цьому тлі селяни різним чином активно демонстрували прихильність до Української Народної Республіки. Так, в окремих селах Тульчинського округу співали «Ще не вмерла Україна» і виголошували гасла «Геть радянську владу, хай живе самостійна Україна». Це типове явище для прикордонного Поділля В. Балицький інтерпретував як «петлюрівську пропаганду/контрреволюцію»⁴⁹.

Придушення опору на прикордонні мало чимало особливостей. Партійно-радянське керівництво СРСР і УСРР передбачало можливість спротиву селян колективізації, але спрогнозувати масштаби було важко. Використання підрозділів Червоної армії для придушення селянських бунтів виключалося, оскільки територіально-міліційний принцип комплектування частин передбачав тимчасовий призов певної кількості населення на декілька місяців у військові частини, дислоковані в найближчому гарнізоні. За ці кілька місяців було неможливо змінити світогляд перемінного складу настільки, щоб він без застережень підтримав колективізацію⁵⁰. Тому основне навантаження в процесі придушення селянського опору лягло на прикордонні загони й окремі підрозділи військ ОДПУ СРСР, що дислокувалися в республіці. У разі потреби їх планувалося підсилити озброєними загонами міліції та партійно-радянського активу, курсантами шкіл міліції та ДПУ. Проте ці резервні загони не могли швидко реагувати на початок заворушень. Тому керівники прикордонних загонів створювали

⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3154, арк. 39–40.

⁵⁰ Гриневич Л. В. Участь військ ДПУ та РСЧА в антиселянських акціях 1930 р. // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.— К., 2003.— С. 403–416 та ін.

команди «особливого призначення» (рос. ОСНАЗ), що дислокувалися в прикордонних містах. Загалом вони несли караульну службу, але були треновані на підтримку дій прикордонного загону. Так, у січні 1930 р. начальник 24-го Могилів-Подільського прикордонного загону Р. Чирський писав про склад команди «ОСНАЗ»: «Команда складається з 5 осіб, четверо з них служили у РСЧА, один — в органах ДПУ; по соціальному походженню: робітників — 2 ос., селян-бідняків — 2, службовців — 1 ос. Із загальної кількості двоє уродженці навколишніх сіл м. Могилів-Подільського. Всі безпартійні. Негативних настроїв серед стрільців команди немає. Всі заходи партії й уряду по соціалістичному будівництву повністю підтримуються. Стрільці уважно стежать за поточним життям країни, особливо міжнародними подіями, й орієнтуються в них правильно»⁵¹.

Утім, з початком колективізації навіть серед відданих стрільців почалися «політичні відхилення». Р. Чирський 1 березня 1930 р. зазначав, що стрілець команди «ОСНАЗ» Гулин, робітник, 1884 року народження, у розмові з іншими стрільцями висловився так: «Розкуркулують неправильно, це грабунок, якщо не буде приватної власності і торгівлі, то не буде продуктів». Стрілець був викликаний у політчастину для особистої бесіди, політкерівнику була дана вказівка про посилення політичної роботи в команді і, зокрема, з Гулиним⁵².

Схожі думки, почуття невдоволення колективізацією вирували серед прикордонників, але вони поборювалися командним складом. Аналіз доступних нині архівних документів дозволив дослідникам зробити висновок про прояви опозиційності серед ідеологічно лояльних підрозділів ОДПУ СРСР, але ці частини залишилися вірними більшовицькому режиму й були ударною силою в ліквідації заворушень у прикордонній смузі. Протириччя між повною підтримкою «заходів соціалістичного будівництва» і окремими сумнівами роз'яснювалися командирами в такому алгоритмі: «куркулі», «вороги», «петлюрівці», «антирадянські елементи» підштовхують несвідому частину селян до спротиву побудові соціалізму — окремі селяни піддаються на цю провокацію через погану роз'яснювальну роботу з населенням або взагалі її відсутність — виступають зі зброєю лише реальні вороги радянської влади. Далі йшов цілком логічний висновок: таких ворогів треба затримувати, у разі спротиву — знищувати.

Взагалі бойових зіткнень у прикордонній смузі керівництво ДПУ УСРР намагалося уникнути. Так, 24 лютого 1930 р. начальник

⁵¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-31, оп. 1, спр. 559, арк. 141.

⁵² Там само, арк. 43.

секретно-оперативного ДПУ УСРР І. Леплевський наказав начальнику Шепетівського окрввідділу ДПУ УСРР М. Приходьку маневреними групами Славутського і Ямпільського прикордонних загонів оточити повсталих для «тільки демонстрації, повторюю, тільки для демонстрації, ні у якому разі не допускати використання зброї. Останнє роз'яснити бійцям». І. Леплевський категорично вимагав також арештувати «лише тих куркулів і середняків, які дійсно б'ють активістів», і, водночас, арештувати тих «представників влади, які реально брали участь у викривленні партійних директив»⁵³. Наступного місяця голова ДПУ України В. Балицький на чолі загону військ ДПУ придушував повстання на Поділлі. 17 березня 1930 р. він телеграфував з містечка Тростянець С. Косіору й голові ОДПУ СРСР Г. Ягоді про прибуття до Тульчинського округу для придушення повстання: «Вчора приїхав до Тульчинського округу. Весь округ охоплений хвилюваннями і повстаннями. Із 17 районів округу уражені [повстаннями] 15 районів. На сьогоднішній день хвилювання проходять у 153 селях. Повністю ліквідована Радянська влада у 50 селях, де замість сільрад вибираються старости. Колгоспи ліквідовані у більшості сіл округу»⁵⁴. Окремі повідомлення В. Балицького читав Сталін, який пропонував «не промови говорити», а рішуче придушувати повстання у Тульчинському окрузі⁵⁵.

Цитовані факти в інформаційних зведеннях апаратів ДПУ свідчать про доволі значний ступінь самоорганізації селян до спротиву. Зокрема, на Поділлі фіксувалися факти будівництва окопів між селами, що створювало своєрідну лінію фронту⁵⁶. Подібна ситуація складалася у всіх округах, де проводилося розкуркулення та суцільна колективізація. Стривожені масштабами селянських хвилювань Й. Сталін і його соратники ще на початку березня 1930 р. вирішили тимчасово призупинити колективізацію. У перегінах та перекрученнях Сталін у статті «Запаморочення від успіхів», надрукованій 2 березня 1930 р., звинуватив місцевих керівників.

Офіційний політичний дискурс, заданий Сталіним, визначив межі висновків з ситуації провідників УСРР. З приводу участі в селянських виступах бідняцьких господарств, що мали стати соціальною базою колективізації, В. Балицький у доповідній записці генеральному

⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3154, арк. 12–13.

⁵⁴ Там само, арк. 39–40.

⁵⁵ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.).— Вінниця, 1997.— С. 221.

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 62–74.

секретарю ЦК КП(б)У С. Косіру від 30 березня 1930 р. відповідав на власне риторичне питання: «Чому особливо на Правобережжі, на кордоні, де, як відомо, у більшості бідняцькі, карликові господарства, ми мали такі виступи»? Він визначив два чинники, що зумовили спротив бідняків: куркульська агітація й перекручення під час проведення суцільної колективізації. Тому пропонував Шепетівський, Тульчинський, Могилів-Подільський прикордонні округи в першу чергу «укріпити партійно-радянськими працівниками» районного рівня, змінити окружне керівництво Шепетівського й Тульчинського округів, «провести чистку» керівного складу комсомольських окружних і районних комітетів, дострокові перевибори сільрад, забезпечити населення товарами першої необхідності (сіллю, сірниками, гасом, тютюном, шкіряними виробами).

На його думку, необхідно прикордонні округи «укріпляти економічно, підтримуючи колгоспи насінням, кредитом, оскільки колгоспи головним чином складаються із бідняцьких господарств». Також він пропонував створювати нові машинно-тракторні станції й посилити постачання вже наявних. В. Балицький акцентував увагу на необхідності різкого посилення пропагандистської, роз'яснювальної і культурної роботи, позаяк населення «відстале» й не розуміє привабливості «соціалістичного будівництва», вимагає «повернути попа», «закрити школи в будинку попа»⁵⁷. Таким чином, не йшлося про відмову від суцільної колективізації та розкуркулення, що ламали долі та забирали життя мільйонів людей. Замість того очільник українських чекістів пропонував заходи посилення контролю за населенням та його агітаційно-пропагандистської обробки.

Наступними місяцями дійсно почалися певні кадрові зміни керівництва прикордонних округів і районів, збільшилися об'єми матеріально-технічного постачання колгоспів. Але зрозуміло, що спротив селян у 1931 р. тривав, хоча й не досягав попередніх масштабів. Аналіз архівно-кримінальних справ державного архіву Хмельницької області засвідчив наявність значної кількості засуджених селян за «організацію повстанських осередків», «підготовку повстань», «участь у повстаннях». Усі «фігуранти» зазначених справ були реабілітовані. Це означає, що обвинувачення були сфальсифіковані, проте деякі обставини, вказані у справах, свідчать про наявність реального спротиву. Так, у квітні-травні 1931 р. співробітниками Кам'янець-Подільського прикордонного загону були затримані громадяни Ф. Солтис, Ф. Лисаківський, Й. Навроцький тощо (загалом

⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 62–74.

25 осіб), серед них значна частина із с. Тинна Смотрицького району (нині — Дунаєвецький район Хмельницької області). Їх обвинуватили за ст. 54-2 (збройне повстання) і 54-11 (участь у контрреволюційній організації) Кримінального кодексу УСРР. Керівником повстанського угруповання назвали І. Лисецького — сотника петлюрівської армії.

Деякі з арештованих служили в арміях УНР та ЗУНР. При обшуку знайшли понад 300 одиниць різної зброї (мисливські рушниці, гвинтівки, револьвери), понад 2000 патронів, прапори УНР, саморобні листівки тощо. Активні дії повстанці планували розпочати 3 травня 1931 р., мали захопити Кам'янець-Подільський, Волочиск, Могилів-Подільський, залізничні станції і приєднати їх до Польщі. Один із загонів повстанців повинен був перейти кордон з Польщею, заручитися підтримкою прикордонних властей, повернутися в УСРР і розширювати район повстання. Але співробітники Кам'янець-Подільського прикордонного загону провели попередні арешти й фактично зірвали виступ: лише у двох селах відбулися заворушення, які прикордонники швидко придушили⁵⁸.

Наскільки свідчення членів цієї «повстанської організації» були сфальсифіковані співробітниками органів держбезпеки — це окрема наукова та юридична проблема. Утім, наявність зброї, гасел, листівок, зафіксованого виступу у двох селах Смотрицького району свідчить про високу ймовірність реальної підготовки збройного повстання. Тяжкість покарання теж вказує на користь такої версії — 7 осіб були засуджені до розстрілу, 7 — до 10 років, 5 — до 8 років, 6 — до 5 років ув'язнення в концтаборі. Згадаємо, що це відбувалося 1931 р., отже застосування розстрілу побічно свідчить про явну небезпеку виявлених «державних злочинців» для радянської влади⁵⁹.

На жаль, поки що не вдалося віднайти інші документи, окрім архівно-кримінальної справи на учасників повстання, тому не можемо дослідити можливу роль польських спеціальних служб у підтримці чи навіть інспіруванні такого повстання. Імовірність цього доволі висока, оскільки СРСР і Польща були фактично ворожими державами, а спецслужби проводили активну розвідувально-диверсійну роботу⁶⁰. Пошук таких документів є одним з напрямів подальших досліджень, а от оприлюднена нині інформація свідчить, що місцеві партійно-ра-

⁵⁸ ГДА СБУ, м. Хмельницький, спр. 24515, арк. 232–255.

⁵⁹ Там само, арк. 253–255.

⁶⁰ Див. докладніше: Подкур Р. Прикордоння радянської України у воєнній доктрині СРСР 1920–1930-х рр. // Регіональна історія України. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. Я. Верменич.— Вип. 9.— К.: Ін-т історії України НАН України, 2015.— С. 99–118.

дянські працівники не бажали нести відповідальність за перегини та перекручення колективізації й масові виступи селян. Вони перекладали основну провину на політичних ворогів, на внутрішнє та зовнішнє «вороже оточення». Спостерігалось значне посилення «синдрому ворога» та пов'язаної з цим психологічним ефектом офіційної риторики.

Зростання публічної ксенофобії сприяло масштабним пошукам «ворогів», що було основним завданням діяльності органів держбезпеки. Не дивно, що їх співробітники постійно поширювали уявлення про глобальні змови, якими пояснювали майже всі труднощі життя. Наприклад, начальник Вінницького облвідділу ДПУ УСРР В. Лєвоцький у 1932 р. писав про широкомасштабний організований спротив населення Вінницької області радянській владі. Це в загальних рисах відповідало дійсності. Але у вже згаданій вище доповідній записці він навів численні приклади існування міфічних контрреволюційних організацій, зокрема «Подільської філії українського національного центру», осередків «церковників», численних повстанських угруповань практично в кожному районі області. Стихійні виступи селянства у 1930 р. кваліфікувалися ним як «організований збройний спротив проти радянської влади». Організаторами «повстанства» були священники, заможні селяни, колишні члени «непролетарських» партій⁶¹. Отже, організований спротив подолян насиллю комуністичного режиму був складовою безмежної «світової змови контрреволюції».

Такі уявлення обумовлювали не лише «чистки» прикордонної смуги та масову депортацію «куркулів» з Поділля у 1930–1931 рр., але й слугували політико-ідеологічною основою продовження державного терору в регіоні. Загалом упродовж перших хвиль суцільної колективізації та Голодомору вожді Компартії ставилися до України як до «контрреволюційної», «петлюрівської» та «повстанської» території. У широко цитованому дослідниками листі Й. Сталіна до Л. Кагановича від 11 вересня 1932 р. очільник ВКП(б) писав: «[...] Якщо не візьмемося за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пилсудський не дримає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 000 членів, хе-хе) перебуває немало гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті — безпосередніх агентів Пилсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт усередині (та за межами)

⁶¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 8, арк. 29–48.

партії, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек»⁶².

Складовою «виправлення становища» була депортаційна і переселенська політика в прикордонних районах. «Чистки ворогів» поєднувалися зі створенням колгоспів з прибулими колишніми червоноармійцями, жорстким прикордонним режимом тощо. Наприкінці 1934 — на початку 1935 р., після вбивства С. Кірова, Кремль ініціював новий закрут репресій на прикордонні. Розпочалися так звані національні депортації: з прикордонних районів узимку — навесні 1935 р. мешканців депортували в два етапи. Перший: 1–9 лютого 1935 р. було вивезено 2000 сімей (8678 осіб) «куркулів та антирадянського елемента», які були направлені у спецпоселення Біломорсько-Балтійського каналу. Серед них — 615 німецьких, 681 польська, 589 українських, 115 чеських, а також молдавські, болгарські, єврейські сім'ї⁶³.

На другому етапі виселення здійснювалося до Харківської, Донецької та Дніпропетровської областей. 20 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У вирішило депортувати з прикордонної смуги 22 районів Вінницької та Київської областей «політично неблагонадійних осіб» і вселити з внутрішніх районів УСРР 4000 «кращих колгоспників». Загалом протягом 20 лютого — 10 березня 1935 р. з прикордонних районів Поділля депортували 2864 господарств (із загальної кількості у 8342 господарства), 12 828 осіб (із загальної кількості у 38 996 осіб). Варто підкреслити, що чекісти ретельно готували списки виселених. Основними критеріями були соціальний стан, ставлення до політичних та господарських кампаній, політичне минуле, наявність родичів за кордоном. Так, із загальної кількості виселених 8329 господарств 3434 були українцями, 2866 — поляками, 1903 — німцями. За соціальним складом: куркульських — 1155 сімей, одноосібних — 3725, колгоспних — 3396, інших — 53 сім'ї. На вільні поселення на Поділлі в'їхали 1016 господарств (4217 осіб) з Чернігівської та Київської областей⁶⁴.

⁶² Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. — М.: РОССПЭН, 2001. — С. 273–274.

⁶³ Сталинские депортации. 1928–1953. Сост. Н. Поболь, П. Полян. — М.: МФД, Материк, 2005. — С. 50.

⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6618, арк. 1–8. Див. докладніше: Подкур Р. Ю. Переселення «політично неблагонадійних» громадян України на початку 1935 року в контексті репресивної політики партійно-державного керівництва СРСР// Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. — К., 2001. — Вип. 13. — С. 127–149.

У цій масовій операції слід відзначити декілька моментів. По-перше, головним підґрунтям для виселення стала політична й соціальна приналежність осіб. У першій хвилі були відверті супротивники більшовизму, які неодноразово у різних формах висловлювали своє ставлення до політики керівників СРСР. Серед них чимало етнічних українців. По-друге, до категорії виселених увійшли так звані пасивні та потенційні «противники радянської влади». Імовірно, саме тому їх виселили не на Північ або в Казахстан, а у внутрішні області України. Належність до національних меншин, на нашу думку, відіграла роль додаткового чинника для репресії «потенційних ворогів». Чекисти, а за ними провідники Компартії, інтерпретували наявність на прикордонні населення, тотожного за національністю з громадянами прилеглої держави, як середовище діяльності ворожих спецслужб.

Зазначимо, що в процесі депортації й переселення простежується певна диспропорція кількості депортованих (38 996 осіб) та вселених (4217 осіб). Можемо пояснити це намаганням вирішити дві суттєві проблеми для влади. З одного боку, зменшувалося аграрне перенаселення регіону (одне з найвищих в СРСР). З іншого — розпочате військове будівництво укріплених районів (УРів) для захисту від вторгнення кордону й тилових районів потребувало вільного «життєвого простору», забезпечення секретності тощо.

По-третє, кордон «зачиняли» за допомогою введення так званої прикордонної зони з особливим режимом обліку населення, в'їздом та виїздом. Здійснювалися заходи для припинення несанкціонованого переходу кордону та ізоляції мешканців прикордоння від контактів з представниками сусідніх держав. Ще у роки Голодомору очільників СРСР обурювали витоки інформації про реальний стан речей, втечі за кордон голодуючих. Зокрема, за інформацією секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР від 20 липня 1932 р. (за неповними даними) з прикордонних районів УСРР у сусідні Польщу та Румунію у січні—травні 1932 р. нелегально перейшло 745 громадян, затримано при спробі переходу 1130 осіб. Також співробітники цього союзного відомства акцентували увагу на розкритті у січні — липні 1932 р. за лінією «національної контрреволюції» 35 організацій та груп загальною кількістю 562 особи⁶⁵. Списки реабілітованих громадян, що оприлюд-

⁶⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы. В 5 тт.— Т. 3.— М.: РОССПЭН, 2001.— С. 421; Ганжа О. І. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.— Вип. 5 / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. С. В. Кульчицький.— К., 2001.— С. 209.

нуються в книгах обласних томів «Реабілітовані історією. Вінницька область» та «Реабілітовані історією. Хмельницька область», свідчать про масове створення чекістами фальшованих угруповань «ворогів».

По-четверте, прикордонна смуга заселялася «політично благонадійними» колгоспниками та демобілізованими червоноармійцями, колишніми прикордонниками та їхніми сім'ями. Вони мали стати опорою в розбудові колгоспів і, водночас, посилити оборонні можливості прикордонних районів. Прикордонним колгоспам, машинно-тракторним станціям надавалося суттєве матеріально-технічне забезпечення, продовольство, фінанси тощо. Політичні керівники СРСР сподівалися, що комплексні заходи поліпшать настрої та підтримку влади у прикордонних колгоспах, селах та містечках.

Черговий етап «зміцнення кордону» восени 1935 р. розпочався депортацією польського населення з прикордонних районів Поділля. Спочатку з санкції ЦК КП(б)У з прикордонної смуги у Харківську, Донецьку і Дніпропетровську області було вислано 1500 польських сімей, а у травні та вересні 1936 р.— 15 000 польських та німецьких господарств з прикордонних районів УСРР до Казахстану⁶⁶. Причини такої акції зазначив у листі в ЦК КП(б)У перший секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський: «політична неблагонадійність» польського населення полягала в підозрі шпигунства, колишній участі в контрабандних операціях, наявності родичів, які залишили країну, «приналежності до релігійного активу» та іншого контрреволюційного елемента⁶⁷. Національну спрямованість цих акцій також підтвердив нарком НКВС СРСР Г. Ягода в листі до голови РНК СРСР В. Молотова. Оцінюючи депортації в лютому-березні 1935 р., він писав: «Проведені переселення значною мірою очистили прикордонні райони, особливо Київської області, від контрреволюційних націоналістичних (польських і німецьких) і антирадянських елементів. Внаслідок того, що в час весняного переселення 1935 року контингент переселенців з прикордонних районів Вінницької області був порівняно невеликий, у ряді прикордонних районів Вінницької області до теперішнього часу залишилися значні кадри контрреволюційних польських націоналістичних елементів, перебування яких

⁶⁶ Сталинские депортации. 1928–1953. Сост. Н. Поболь, П. Полян.— М.: МФД, Материк, 2005.— С. 53–56.

⁶⁷ Калитко С.Л. Політика керівництва компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20-х — 30-х рр. (на матеріалах Вінницької області) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.).— Хмельницький, 1999.— С. 339–342.

у прикордонних районах, з точки зору укріплення кордонів, потрібно визначити небажаним»⁶⁸.

Історики вже вказували, що такими перманентними переселеннями та депортаціями переслідувалася мета остаточно відірвати людей від історичної батьківщини. Цілеспрямовано вкраплені в інонаціональне середовище та штучно позбавлені на новому місці проживання умов для національно-культурного розвитку, вони фактично були приречені на асиміляцію⁶⁹. Переселенець переживав своєрідний культурний шок. Коли людина перебуває у своїй етнічній групі, у системі давніх налагоджених зв'язків з іншими етносами, серед тих, з ким поділяє спільну культуру, їй не потрібно обдумувати чи прораховувати свої вчинки та погляди, бо всі переважно сприймають світ схожим чином. Перебуваючи у чужому етнічному середовищі, відірвані від історичних місць проживання, без звичних налагоджених міжетнічних зв'язків, переселенці відчували страх та безпорадність. Людина з політично активною позицією вимушено боролася лише за елементарне виживання⁷⁰.

Принагідно зазначимо, що наростання антипольської ксенофобії у провідників СРСР та УСРР проявлялося в рішеннях, що нищили польську меншину не лише в прикордонних районах, а взагалі в Україні. Так, постанова ЦК КП(б)У від 4 квітня 1935 р. «Про реорганізацію німецьких і польських шкіл в прикордонних районах» розпочала кампанію ліквідації польської національної освіти. У постанові зазначалося: «У зв'язку з тим, що польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у районах з переважною більшістю українського населення, яке розмовляє українською мовою, особливо в районах... Проскурівському, Волочиському, Городоцькому, Сатанівському, Вінницької області... комісії у складі Попова, Затонського, Ільїна, Чернявського, Дитюка і Карпова доручено розробити конкретні заходи»⁷¹.

Території компактного проживання національних громад налічували сотні тисяч осіб. Вилучивши невелику, політично активну частину, вожді Компартії та місцеві працівники намагалися згорнути національно-культурний розвиток нацменшин. Як приклад, окружні

⁶⁸ Сталинские депортации. 1928–1953. Сост. Н. Поболь, П. Полян. — М.: МФД, Материк, 2005. — С. 54.

⁶⁹ Чирко Б. Нацмен? Значить ворог... // З архівів ВУЧК— ГПУ— НКВД— КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 104.

⁷⁰ Ионин Л. Г. Культурный шок: конфликт этнических стереотипов / Психология национальной терпимости. — Минск, 1998. — С. 104.

⁷¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 384, арк. 4; оп. 16, спр. 12, арк. 278.

партійні комітети спільно з органами виконавчої влади ухвалювали рішення про ліквідацію польських шкіл. Бюро Проскурівського окружного КП(б)У 16 серпня 1935 р. у постанові «Про мережу польських шкіл» доручило відділам окрпарткому, партійній групі окрвиконкому «протягом декади переглянути списки польських шкіл округу і не пізніше 26 серпня подати матеріали на бюро окрпарткому». Як наслідок, в окрузі було переведено на українську мову викладання в 11 польських школах, у тому числі в Городоцькому — у 3, Сатанівському — у 3 і по одній школі в Черноострівському, Базалійському та Красилівському районах⁷². Після чергової постанови ЦК КП(б)У (27 жовтня 1935 р.) на Поділлі залишилися 29 польських шкіл: серед них середніх — 5, неповно-середніх — 18 та 6 початкових, в яких навчалося 6537 учнів. У Кам'янець-Подільському окрузі з 14 шкіл залишилося лише 2: у м. Кам'янці-Подільському та Дунаєвцях⁷³.

Крім системи масової освіти, заборонялися газети польською мовою. 1 лютого 1935 р. секретаріат ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про реорганізацію мережі районних польських газет», відповідно до якої в Шепетівському, Полонському та Бердичівському районах Вінницької області газети ліквідовувалися⁷⁴. З 15 квітня 1935 р. припинився вихід газети «Пограничная правда» у Славуті⁷⁵. Постановою Проскурівського окружного КП(б)У «Про ліквідацію польських районних газет» з 1 вересня 1935 р. був припинений випуск газет «Коллективист пограничья» Проскурівського, «Штурмовик надзбручанський» Городоцького та «Коммунар пограничья» Волочиського районів. За рішенням партійних комітетів були ліквідовані польські районні газети Славутського та Ізяславського районів Шепетівського округу. Майно цих газет передали редакціям україномовних райгазет, а шрифти відправили до центральної польської газети «Глос радзецький»⁷⁶.

Поряд з ліквідацією національних навчальних закладів, культурних установ проводилася реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць, передусім польських сільських рад. Політбюро ЦК КП(б)У 23 листопада 1934 р. схвалило постанову

⁷² Держархів Хмельницької обл., ф. П-301, оп. 1, спр. 28, арк. 9, 20.

⁷³ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 1, спр. 371, арк. 15–16.

⁷⁴ Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні у 20–30-ті рр. ХХ століття. — К., 1994. — С. 60.

⁷⁵ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК— ГПУ— НКВД— КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 134.

⁷⁶ Держархів Хмельницької обл., ф. П-301, оп. 1, спр. 228, арк. 33.

Вінницького обкому КП(б)У «Про реорганізацію 18 польських сільрад в українські». Однією з перших була реорганізована польська сільська рада в Лянцкоруні Чемеровецького району. У населеному пункті ліквідація польської сільради була проведена шляхом злиття української, польської і єврейської сільських рад⁷⁷.

У 1935 р. у 23 районах Поділля було ліквідовано і реорганізовано в українські 39 польських сільських рад. Серед них Гайдайківська, Канівська, Куровецька та Тарнорудська сільради Волочиського району. До речі, Канівська сільрада на початку 1930-х рр. була зразковою, діючий у селі колгосп мав найкращі виробничі показники в районі⁷⁸.

У Проскурівському районі ліквідували дві сільради: Гречанську, що була найбільшою в Україні за кількістю польського населення (3824 особи), та Зарічанську. Чотири сільські ради ліквідували в Шепетівському районі: Городнявську, що була переможцем республіканського огляду польських сільрад, Мальованську, Судимонтську та Цмівську, а в Янушпільському районі — сільраду Лісної Слободи. Протягом 1934–1935 рр. із 71 польської сільради на Поділлі залишилися лише 12⁷⁹.

У постанові політбюро ЦК КП(б)У від 20 серпня 1935 р. зазначалося, що «у зв'язку з масовою засміченістю польськими націоналістами керівного складу національних польських сільрад (у першу чергу складу голів і секретарів сільрад) — пропонувати [...] Вінницькому обкому КП(б)У спільно з органами НКВС провести чистку як колишніх, так й існуючих польських сільрад від націоналістів та інших антирадянських елементів. Замінити керівний склад у польських сільрадах, в першу чергу голів»⁸⁰. Відповідно до постанови, у 1934–1935 рр. перевірили 51 раду, де знято з роботи й виведено зі складу сільських рад як «класово-ворожий елемент» і за «зв'язок з контрреволюційними елементами» 25 голів, 8 заступників, 21 секретаря та 101 члена польських сільських рад⁸¹.

Не дивно, що в доповідній записці Вінницького обкому КП(б)У до ЦК КП(б)У про результати «чистки» польських сільрад підкреслювалося, що «контрреволюційно націоналістично налаштовані» поляки оцінювали «чистку» як переслідування польської культури та

⁷⁷ Держархів Хмельницької обл., ф. П-301, оп. 1, спр. 423, арк. 6.

⁷⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 1, спр. 371, арк. 1.

⁷⁹ Там само, арк. 2.

⁸⁰ Там само, арк. 2–3.

⁸¹ Там само, арк. 6.

поляків⁸². Зазначимо, що ліквідацію національних адміністративно-територіальних одиниць в УРСР завершили в травні 1939 р.

Таким чином, Поділля як прикордонний регіон СРСР перебувало під пильною увагою партійно-радянського керівництва країни. Залученість значної кількості політично активного населення в українській революції, тривалий повстанський рух, масовий опір суцільній колективізації, налаштованість людей на спротив радянській владі, наявність національних громад, що мали тісний зв'язок з державами-сусідами, виявилися обтяжуючими ознаками в очах кремлівських керманічів.

Саме тому до політичної, соціальної й етнічної «чистки» Поділля Сталіним та його групою за підтримки очільників КП(б)У був залучений увесь спектр інструментів державного терору. Місцеві апарати органів державної безпеки за погодженням з місцевими комітетами КП(б)У за розпливчастими критеріями визначили контингенти реальних і потенційних опонентів комуністичного режиму. Вибір методів — арешти, розстріли, ув'язнення у виправних таборах, депортації за соціальною, політичною чи національною ознакою, переселення політично лояльних колгоспників у прикордоння, придушення спротиву з використанням зброї, ліквідація національних адміністративно-територіальних одиниць, шкіл, газет, «закриття кордону» — визначався комуністичними очільниками залежно від реалізації політико-економічних завдань та реакції місцевого населення на їх втілення.

---

⁸² Датування постанови.

Стратегії мобілізації суспільства на боротьбу з «ворогами народу»

Паралельно з репресіями та депортаціями Й. Сталін і його оточення активно впливали на суспільну свідомість за допомогою масованої пропаганди та маніпулятивних технологій. Однією з характерних ознак «обробки» свідомості були кампанії з пошуку «ворогів» у суспільстві. Серед інших пропагандистських конструкцій суспільству нав'язувалася думка про «активну і справедливу боротьбу органів державної безпеки з шкідниками і контрреволюціонерами». На цьому наголошувалося з трибун різних партійно-радянських форумів. Автори газетних статей називали чекістів «захисниками першої у світі соціалістичної держави», «борцями із ворогами народу», «охоронцями інтересів радянського народу». Настирливо підкреслювалося, що вони користуються глибокою повагою та любов'ю в населення, стверджувалося, що чекістська робота «важка» й «небезпечна», потребує «політичної пильності», «смівливості», «всебічної уваги». Тому «партія завжди направляє найкращі кадри в ОДПУ — НКВС».

Особливий акцент робився на необхідності й почесності роботи чекіста. Нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов на засіданні президії ЦВК СРСР 27 липня 1937 р. зазначав: «Робота в органах НКВС вже є нагородою сама по собі, оскільки народ довіряє тобі цю найгострішу ділянку захисту інтересів всього Радянського Союзу. Звідси і вимоги народу до співробітника НКВС найбільш підвищені. І найпершим священним нашим обов'язком стало — це виправдання цього довір'я. Народ мислить таким чином, якщо людина працює в органах НКВС, значить це найбільш відданий більшовик, найбільш віддана радянському народу особа, яка готова в любий час віддати своє життя за інтереси народу, це людина, яка безмежно віддана своїй батьківщині, своєму уряду, своїй партії, вождю партії — товаришу Сталіну»⁸³.

Виступаючи 20 грудня 1937 р. у Москві на святковому засіданні в «Большом театре», присвяченому 20-річчю органів державної безпеки, член політбюро ЦК ВКП(б) А. Мікоян відзначав, що НКВС — «організація найбільш близька нашій партії і всьому нашому народу. Вони — один із авангардів нашої партії і нашої революції, поставлений на передову лінію вогню для захисту радянського

⁸³ 20 лет ВЧК — ОГПУ — НКВД. — М.: ОГИЗ, 1938. — С. 25.

народу від всіляких ворогів»⁸⁴. Завдяки прозорливості Й. Сталіна та керівництва партії, які «кадрово укріпили органи НКВС», чекісти не дають «втратити класову пильність», «стати безпечними стосовно класового ворога до кінця». Успішність тяжкої та небезпечної роботи НКВС, особливо у 1937 р., полягала, на думку А. Мікояна, у масовій підтримці народних мас. Він стверджував, що населення довіряло органам НКВС, і навіть декілька прикладів народної допомоги у виявленні «фашистських шпигунів, шкідників та контрреволюціонерів»⁸⁵.

Таким чином, у громадськості формували потрібний керманічам стереотип щодо діяльності органів НКВС. Він мав такі структурні елементи:

- народ, партія та НКВС — єдине ціле;
- НКВС довірено захищати народ від зовнішніх та внутрішніх ворогів;
- захист народу — тяжка й небезпечна робота;
- партія постійно турбується про «зміцнення» органів НКВС «справжніми», відданими радянській владі людьми;
- бути співробітником НКВС означає мати «особисту» довіру «народу СРСР»;
- чекіст — це народна нагорода за відданість радянській владі.

У процесі ідеологічно-пропагандистської обробки населення у громадян та чекістів мали зникнути будь-які сумніви в правильності, необхідності масових політичних репресій для забезпечення мирного існування «соціалістичної держави». Співробітники органів держбезпеки отримували необмежені повноваження стежити, контролювати, позбавляти волі окремих людей, колективи, галузі виробництва, цілі адміністративні території. Залишити в собі людські почуття, загальнолюдські моральні цінності під час вирішення державних завдань у «класовому суспільстві» дуже важко. До того ж, потрапляючи до органів держбезпеки, людина проходила випробування владою, оскільки в жорстко централізованій системі влади та управління в неї виникало відчуття всесильності. Примара «побудови світлого справедливого та щасливого майбутнього» породжувала емоційний підйом, особисту приналежність до «чогось великого», «важливого», завдяки чому долі людей, їхнє життя

⁸⁴ Мікоян А. И. Славное двадцатилетие советской разведке. Доклад на торжественном заседании в Большом театре. 20 декабря 1937 г. // 20 лет ВЧК — ОГПУ — НКВД. — М.: ОГИЗ, 1938. — С. 29.

⁸⁵ Там само, С. 37.

в реальності нічого не важили. Чекіст швидко навчався посилати людей на смерть на благо великої ідеї. «Як це не сумно, але ми повинні зізнатися, що комуніст, потрапляючи до каральних органів, перестає бути людиною, а перетворюється на автомат, який приводиться в дію механічно», — писала група комуністів-чекістів ще у 1922 р. у листі до ЦК РКП(б)⁸⁶.

З плином часу відбувалося розширення дефініції «ворог». Уже на початку 1930-х рр. поняття «класовий ворог» у пропаганді та свідомості почало трансформуватися у «ворог народу». Цей образ у середині 1930-х рр. завжди поєднував у собі «внутрішнього» ворога / «п'ятої колони» та «зовнішнього» (фашистсько-капіталістичного). Усі «розкриті» «контрреволюційні організації», за офіційними заявами, мали зв'язок з капіталістичними державами. Навіть так звану опозицію — колишніх соратників-вождів — група Й. Сталіна звинуватила у фашистських політичних діях. У термінології тих часів це прирівнювалося до відвертих, найбільш небезпечних реакційних політичних загроз «революційній державі та соціалістичному суспільству». У постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1936 р. щодо директиви органам НКВС стосовно «контрреволюційних троцькістсько-зінов'євських елементів» вказувалося: «[...] а) До останнього часу ЦК ВКП(б) розглядав троцькістсько-зінов'євських негідників як передовий політичний і організаційний загін міжнародної буржуазії. Останні факти говорять, що ці пани скотилися ще більше вниз, і їх тепер належить розглядати як розвідників, шпигунів, диверсантів і шкідників фашистської буржуазії у Європі»⁸⁷. В Україні в «справі Центру» заарештували кількох відомих партійно-радянських працівників. Цих колишніх троцькістів обвинуватили в співробітництві з Л. Каменєвим і Г. Зінов'євим, у створенні «блоку з українськими націоналістами, агентами польських і німецьких фашистів» з метою убивства Й. Сталіна й керівників України — С. Косіора і П. Постишева⁸⁸. Й. Сталін 2 червня 1937 р. на розширеному засіданні військової ради при наркоматі оборони СРСР підкреслював політичні та фінансові

⁸⁶Неизвестная Россия. XX век.— М., 1992.— С. 45.

⁸⁷Российский государственный архив социально-политической истории (далі — РГАСПИ), ф. 17, оп. 163, д. 1124, л. 55. Вперше частково опубліковано: Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов.— М.: Политиздат, 1991.— С. 221.

⁸⁸Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні.— К., 1990.— С. 38.

зв'язки «воєнно-фашистських змовників» у Червоній армії з «німецькими фашистами»⁸⁹. Відповідні заяви лунали в публічних виступах інших радянських вождів.

Очільники ВКП(б), використовуючи пропаганду, влаштовували публічні диспути, обговорення щодо діяльності «троцькістсько-зінов'євських ворожих осередків», «шкідників, диверсантів» тощо. Атмосфера взаємної недовіри, підозрливості, пошуку винуватців соціально-економічних негараздів, намагання врятувати себе за рахунок життя когось іншого поглинала свідомість людей та спроможність реально оцінювати дійсність. Усі та кожний могли опинитися в категоріях: «походить із колишніх», «колишній член непролетарської партії», «колишній член компартії, виключений за... », «неспроможний організувати справу», «не любить радянську владу», «критикує керівництво партії та уряду», «йде проти волі колективу». Кожна дія в будь-який момент могла розцінюватися як антирадянська й ворожа. Якщо врахувати постійні та повсюдні заяви, що діяльність таких та інших «ворогів» підірвала обороноздатність СРСР в умовах «капіталістичного оточення», стає зрозумілою величезна загроза життю кожної людини.

Таким чином, свідомо формувався відповідний страх перед внутрішніми та зовнішніми «ворогами народу» і, як наслідок, неминучою війною. На рівні інстинктів, психіки та свідомості людина повинна ліквідувати джерело страху, щоб жити надалі. Використовуючи людську природу, Й. Сталін реалізовував дві мети: перша — змобілізувати населення на «велику війну» та захист влади, друга — певною мірою пояснити громадськості масштабні арешти.

Стосовно чекістів, то їх ідеологічна обробка, моделі свідомості й поведінки, що вимагалися вождями Компартії, мали певні особливості. Пересічний співробітник НКВС мав селянське чи робітниче походження. Зокрема, вихідці із села, пройшовши через систему агітаційно-пропагандистської підготовки комсомолу та Компартії, уже були позбавлені традиційних селянських моральних регуляторів. Вихідці з робітничих родин представляли перше або друге покоління міських жителів. Їх культурне середовище, порівняно із селянськими традиціями, теж було маргіналізоване. Особливістю цієї групи стало повне руйнування традиційних форм соціальної регуляції (не соромно брехати з огляду на політичну доцільність, не тримати слово, не

⁸⁹Див. також: Военный совет при народном комиссаре обороны СССР. 1—4 июня 1937 г. Документы и материалы / Сост.: Н. Тархова, К. Абрамян, В. Арцыбашев, М. Астахова, В. Виноградов, Т. Гольшкіна, А. Князьков, Л. Роговая, Д. Узенков.— М.: РОССПЭН, 2008.— С. 128.

дотримуватися вірності у шлюбі тощо). С. Матвєєва та В. Шляпентох стверджують, що відсутність моральних принципів реанімувала стародавні форми соціальної регуляції, зокрема, страх перед фізичним насиллям. Страх був контекстом, фоном терору та відіграв важливу роль у його реалізації в СРСР⁹⁰.

Водночас маючи стереотипи «захисника вітчизни» і «довіреної та поважної особи радянських людей», виховані в традиціях жорстокості і нещадності громадянської війни, допустимості нищення людей, чекісти вважали необхідними масові репресивні операції. В їхній уяві «шкідники, диверсанти, шпигуни та їхні імперіалістичні господарі» загрожували не лише СРСР загалом, а й життю і добробуту самих чекістів, їхніх сімей і суспільного оточення.

---

⁹⁰Матвєєва С.Я., Шляпентох В.Э. Страх в России в прошлом и настоящем.— Новосибирск: Сиб. хронограф, 2000.— С. 39–40.

Формалізація та бюрократизація процесу підготовки до здійснення масових репресивних операцій

Розширення масштабів політичних репресій потребувало вдосконалення оперативного обліку численних «ворогів», розширення агентурної мережі, певних організаційних змін у структурі органів держбезпеки. Особлива увага приділялася оперативному обліку. На початку 1920-х рр. класифікатори обліків перебували в стадії розробки, про що свідчать поняття/формулювання категорій осіб, які потрапляли в поле зору органів держбезпеки. Наприклад, існували «списки буржуазії», «службовців в радянських установах», «громадян, відновлених у виборчих правах», переліки тих, хто «проявляють себе активно на заводах», «підлягають вилученню, згідно з постановою бюро губкому КП(б)У» і т.д. Списки затверджувалися керівниками ВУНК — ДПУ, їхніми заступниками, начальниками окремих чекістських підрозділів, уповноваженими.

На початок 1930-х рр. обліки стають систематизованими. Використовуючи накопичений досвід, співробітники органів держбезпеки СРСР та їхні колеги в УСРР поділили створення оперативного обліку як певної системи на етапи:

- реєстрація справ, що надало можливість швидко виявляти, в якому відділі в якого співробітника перебуває в розробці ця справа. Централізована реєстрація дозволяла здійснювати паралельно контроль за строками реалізації справи та збереженості її матеріалів;
- реєстрація осіб, які проходять у справах. Це забезпечило централізований облік «контрреволюційних елементів» і, за висловом чекістів, можливість «тримати їх у полі зору»;
- організація спеціальних картотек з урахуванням потреб оперативних підрозділів. Ці уніфіковані спецкартотеки, у свою чергу, мали так звані підсобні картотеки, що формувалися в процесі тематичної розробки чи оперативної необхідності;
- відображення в картотечних каталогах зміни стану зареєстрованих осіб і справ (завершення агентурної розробки, передання справи з одного відділу в інший, зміна «забарвлення» тощо);
- статистична обробка матеріалів обліку⁹¹.

⁹¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 235. арк. 13.

Одною з базових умов централізації оперативного обліку та використання його для повсякденної оперативної діяльності місцевих апаратів органів державної безпеки стала наявність повних біографічних даних на особу. Картка на особу заповнювалася за 12 параметрами:

- 1) прізвище, ім'я, по батькові;
- 2) рік, місце народження;
- 3) місце роботи, посада, рід занять;
- 4) професія, спеціальність, профспілкова приналежність;
- 5) освіта;
- 6) партійність у минулому та сучасна;
- 7) громадянство й національність (національність, можливо, з 1938 р.);
- 8) військове звання;
- 9) соціальне та політичне минуле;
- 10) відомості про судимість і політичну благонадійність;
- 11) зовнішні прикмети;
- 12) інформація про членів сім'ї, їх суспільний стан і адреси.

У численних інструкціях окремо наголошувалося на правильності заповнення картки, особливо написання прізвища.

Наступною умовою централізованого оперативного обліку «контрреволюційних елементів» стала класифікація їх за «політичним забарвленням». Чекістам важливо було знати не лише кількість виявлених «шпигунів» та «контрреволюціонерів». На їхню думку, виявлення політичної спрямованості «контрреволюційних елементів», належності до «угруповань» («троцькісти», «бухаринці», «націоналісти» тощо), проявів діяльності в окремих галузях промисловості надавало органам держбезпеки можливість швидко реагувати.

Перші класифікатори почали створюватися в середині 1920-х рр. і мали на меті згрупувати «контрреволюційний елемент» за напрямками антирадянської діяльності. Варіації «політичного забарвлення» та «деталізації контрреволюціонерів» розширювалися зі збільшенням потрактувань «ворогів» вождями Компартії. Спочатку опоненти більшовиків включалися за «політичним забарвленням» до «членів небільшовицьких партій», але на початку 1930-х рр. їх поділили на «сіоністів», «есерів російських, українських», «анархістів», «кадетів» та ін. Зокрема, із загальносоюзного переліку «політичного забарвлення контрреволюційного елементу» для України були характерні такі: «1. Троцькісти; 2. Децисти; 3. Робоча опозиція; 4. Зінов'євці; 5. Колишні комуністи; 6. Меншовики; 7. Анархісти; 8. Сіоністи; [...] 11. Есери російські, українські, 12. Колишні боротьбисти; 13. Колишні укапісти; 14. СДРП; 15. УС федералісти; 16. Гетьманці; 17. Всі види української

націоналістичної контрреволюції; [...] 19. Галичани; [...] 21. Куркулі; 22. Петлюрівці, махновці; [...] 24. Інший антирадянський елемент; 25. Актив легальних релігійних угруповань: а) тихоновці, б) обновленці, в) собор єпископів України, г) католики, д) мусульмани; [...] 26. Нелегальні формування релігійників; 27. Сектантство легальне: а) баптисти, б) меноніти; 28. Сектантство нелегальне; [...] б) єговісти, [...] і) молокани; [...] 30. Особи, які повернулися із заслання та таборів; 31. Родичі розстріляних за контрреволюційні злочини; [...] 33. Осіле куркульство; 34. Репресовані одноосібники; [...] 39. Активні «просвітяни»; 40. Члени українських політичних партій; [...] 42. Автокефали; [...] 44. Адміністративно вислані і адміністративно виселені за контрреволюційні злочини; 45. Іноземні піддані; [...] 61. Споріднені та ділові зв'язки УНРівського керівництва; [...] 62. Комсклад петлюрівської, махновської, Галицької армії УНР, ЗУНР, що увійшли згодом в повстанці, політбанди і контрреволюційні організації; 63. Засуджені раніше українські контрреволюціонери; [...] 70. Колишні білі офіцери; 71. Колишні політбандити»⁹².

Російський дослідник В. Хаустов вказував на наявність у 1930-х рр. 18 облікових категорій за загальноалфавітним обліком: колишні дворяни; царські чиновники; купці; поліцейські; офіцери царської і білої армії; колишні члени різних партій, політичні опоненти більшовиків; особи, виключені з ВКП(б) за антирадянську діяльність; куркулі; особи, раніше засуджені за контрреволюційні злочини, і члени їхніх сімей; національні меншини, що розглядалися як потенційні помічники іноземних розвідок (поляки, німці, фіни, японці, корейці та ін.); репатріанти; іноземні громадяни, які проживали на території СРСР або контактували з іноземцями; церковнослужителі і члени релігійних організацій; члени таємних товариств, масони та ін.⁹³

Значна варіативність «політичного забарвлення контрреволюційного елемента» зумовила потребу в групуванні «контрреволюції» за тематикою. Водночас воно відповідало «лініям роботи» оперативних підрозділів органів державної безпеки. Станом на 1937–1938 рр. були вироблені такі класифікатори (розділи) «політичного забарвлення».

1. Члени антирадянських партій, організацій і груп (праві, ліві, есери, трощькісти тощо).

⁹² Подкур Р. Ю., Ченцов В. В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ.— Тернополь: Збруч, 2010.— С. 147–148.

⁹³ Хаустов В. Н. Развитие советских органов государственной безопасности: 1917–1953 // Cahiers du Monde russe. Vol. 42/2-3-4.— 2001.— P. 370.

2. Члени антирадянських націонал-шовіністичних партій, організацій та груп (українські, білоруські, дашнаки, Міллі-фірка тощо). Однак не було російських націоналістів. Це інтерпретувалося як «білогвардійське» чи «кадетське» забарвлення.

3. Фашистські контрреволюційні елементи.

4. Терористи.

5. Зрадники батьківщини (військовослужбовці, співробітники НКВС, інші).

6. Шпигуни та диверсанти (німецькі, японські, польські і т.д.).

7. Націоналістичні контрреволюційні елементи з числа іноземних колоній, римо-католицького, лютеранського і протестантського духовенства.

8. Церковники.

9. Сектанти (баптисти, євангелісти та ін.).

10. Містики (масони, теософи).

11. Повстанці.

12. Учасники масових антирадянських виступів (страйків, волинок, антиколгоспних виступів).

13. Провокатори (у зарубіжних компартіях, з царської охоранки, серед секретних співробітників НКВС).

14. Шкідники (у промисловості, сільському господарстві й інших галузях народного господарства).

15. Саботажники (у державних органах, армії, промисловості, сільському господарстві).

16. Різний антирадянський елемент (носії терористичних настроїв, пораженці, носії провокаційних чуток, колишні люди).

Отже, «політичне забарвлення» особи визначалося кваліфікацією «злочину». Але подібну класифікацію отримували й розслідувані справи. Тут «політичне забарвлення» залежало від того, хто створив ту чи іншу організацію: «Якщо вона була створена троцькістським центром, то справа повинна отримати забарвлення згідно з обліком «троцькісти». Якщо організація створена японською розвідкою, справа отримує забарвлення «шпигунство на користь Японії»⁹⁴.

Співробітники центрального апарату НКВС СРСР Г. Петров, Л. Баштаков, А. Герцовський наголошували, що чітке визначення «забарвлення і своєчасна корекція фігурантів у централізованому обліку мали першорядне значення». Вони визнали, що на основі статистичних даних централізованого оперативного обліку керівники таємної

⁹⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 235, арк. 26.

політичної поліції та вожді СРСР роблять «оперативні та політичні висновки»⁹⁵.

Нині відома приголомшлива статистика: до березня 1941 р. на обліку НКВС СРСР перебувало понад 1,263 млн осіб «антирадянського елемента»⁹⁶. Таким чином, на централізованому обліку перебувала значна частина дорослого населення, місцеві чекісти в будь-яку мить могли звинуватити цих людей в антирадянській діяльності. Розширення категорій «політичного забарвлення» зумовлювалося як реакцією партійно-радянського керівництва країни на реальний активний та пасивний опір населення, так і «творчістю» чекістів, які визначали потенційних супротивників сталінської «революції згори».

Одним із джерел поповнення оперативного обліку реальних та потенційних противників більшовизму стала агентура. Створення системи секретного інформування стимулювала жорстока боротьба за утримання влади в країні, розбурханій громадянською війною, голодом, селянськими повстаннями та робітничими страйками. Партійні очільники вимагали від чекістів різноманітної інформації та первинного аналізу подій, що відбувалися в суспільстві. Зрозуміло, що політичні висновки та коригування курсу вони залишали собі. Під час формування апаратів ВНК у нормативних документах особливо наголошувалося на створенні агентурної мережі серед різних соціальних груп суспільства. Так, у «Положенні про надзвичайні комісії на місцях», схваленому Всеросійською конференцією Надзвичайної комісії 1 червня 1918 р., вказувалося, що Комісії повинні повсякчасно здійснювати: «нагляд за місцевою буржуазією і за спрямуванням в її середовищі контрреволюційної роботи; доведення до відома місцевої і центральної влади про наявні безпорядки та припинення їх»⁹⁷.

Якщо в дореволюційному суспільстві поняття «донос», «таємна робота», «агент» асоціювалися з не порядністю, ницістю, навіть зі зрадою моральним принципам (така діяльність, до речі, не додавала популярності співробітникам поліції, що змушені були працювати з «покидьками» та перебирати «брудну білизну»), то в радянському суспільстві влада відкрито закликала, а то і змушувала громадян доносити про всі підозрілі дії оточуючих. З перших місяців існування радянської влади вожді Компартії формували громадську думку про необхідність відкритого та секретного інформування органів ВЧК щодо «проявів

⁹⁵ Оперативный учет / Сост. Г. Петров, Л. Баштаков, А. Герцовский. — М., 1939. — С. 28.

⁹⁶ Хаустов В. Н. Развитие советских органов государственной безопасности: 1917–1953 // Cahiers du Monde russe. Vol. 42/2-3-4. — 2001. — P. 370.

⁹⁷ ВЧК — ГПУ / Сост. Ю. Фельштинский. — Бенсон — Вермонт, 1989. — С. 7.

контрреволюції». Так, один з ідеологів більшовизму — М. Бухарін закликав: «Віднині ми всі повинні стати агентами ЧеКа». Інший діяч комуністичного руху, Г. Мясніков, не підозрюючи, що сам невдовзі стане «контрреволюціонером», у 1919 р. писав: «Потрібно стежити за кожним контрреволюціонером на вулицях, у будинках, у громадських місцях, на залізницях, у радянських організаціях завжди і скрізь, ловити їх, передавати в руки ЧеКа». Того ж року наказ голови військово-революційного трибуналу Донбасу Г. П'ятакова особливо підкреслював, що недонесення про контрреволюційні дії буде розглядатися як злочин проти революції⁹⁸.

Взагалі керівництво РКП(б) високо цінувало доноси. «Змови тому і відкриваються [...], що змовникам не можна обійтися без робітників і селян, а тут вони кінець кінцем завжди натрапляють на людей, які йдуть до ЦК і говорять: «А там-то зібралися експлуататори»», — відзначав В. Ленін⁹⁹. У черговому виступі на IX з'їзді РКП(б) він підкреслював, що «хороший комуніст водночас хороший чекіст»¹⁰⁰. Комуністичні провідники, використовуючи риторичні прийоми, доводили, що кожен аморальний вчинок, якщо він на користь партії і справі побудови «світлого майбутнього», стає моральним. Так, на початку 1920-х рр. завідувач агітаційно-пропагандистського відділу ЦК А. Бубнов вважав, що всі члени партії повинні бути і є інформаторами ДПУ¹⁰¹.

Інший партійний функціонер, секретар ЦКК ВКП(б) С. Гусев, у 1925 р. говорив: «Я думаю, що кожний член партії повинен бути агентом НК, тобто дивитися і доносити». Взагалі С. Гусев був одним з активних прибічників такої форми контролю як над партійним середовищем, так і взагалі над суспільством. Це цілком зрозуміло, бо будучи секретарем «всемогутньої» ЦКК ВКП(б) — своєрідної партійної поліції, він вважав, що «донос» дає повну можливість викорінення інакодумства. На XIV з'їзді ВКП(б) він зазначав: «Я думаю, що кожен член партії повинен доносити. Якщо від чогось страждаємо, так це не від доносительства, а від недоносительства». У боротьбі проти так званої нової опозиції цей прихильник Й. Сталіна наголошував: «Можна бути прекрасними друзями, але якщо ми почали розходитися в політиці, ми змушені не тільки рвати таку дружбу, а йти далі — йти

⁹⁸ Стецовский Ю. История политических репрессий. — Т. 2. — М., 1997. — С. 204.

⁹⁹ Ленін В. Заключне слово по доповіді ВЦВК і Раднаркому 6 грудня 1919 р. на VII Всеросійському з'їзді Рад // Повне збір. тв. — Т. 39. — С. 408.

¹⁰⁰ Ленін В. Промова про кооперацію на IX з'їзді РКП(б) // Повне збір. тв. — Т. 40. — С. 265.

¹⁰¹ Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. — С.-Пб., 1992. — С. 202.

на доносительство»¹⁰². Деякі делегати з'їзду зауважили, що така практика може призвести до «загнивання» всередині партії. Але інший член ЦКК ВКП(б) — М. Шкірятов, підтримуючи С. Гусєва, заперечив: «Це не донос, це обов'язок члена партії»¹⁰³. Його підтримали також нарком робітничо-селянської інспекції СРСР В. Куйбишев, інші відомі партійці.

На створенні розгалуженої агентурної мережі для системної інформаційно-аналітичної та оперативної роботи наполягав Ф. Дзержинський. У листі до Й. Уншлихта, С. Мессінга та Т. Самсонова він пропонував зосередитися на нагляді за різними сферами економічного, соціально-політичного, культурного, релігійного життя суспільства, на укоріненні агентури, підготовці періодичних інформаційно-аналітичних зведень про напрями життєдіяльності населення¹⁰⁴.

Зауважимо, що політико-ідеологічний мотив/потреба — «боротьба із контрреволюцією» — був лише елементом системи мотивів вербування людей радянською політичною поліцією. Мотивом здебільшого була наявність певних компрометуючих даних, що полегшувало залякування людини та примушення до співробітництва. Як приклад, у звіті уповноваженого секретної групи ДПУ Кам'янець-Подільського прикордонного загону у 1923 р. зазначалося: «Вербування проходить при наявності відповідного компрометуючого матеріалу на ту чи іншу особу, яка може бути корисною у справі висвітлення діяльності неблагонадійного елемента. Після попередньої обробки ця людина вербується як внутрішній агент громадського угруповання. При постановці завдань вживаються заходи по попередженню розшифровки інформатора»¹⁰⁵. Ще одним мотивом для вербування були гроші. З виявлених дотепер документів органів держбезпеки бачимо, що до категорії «платних агентів» часто потрапляло духовенство: «При цьому субсидії — грошові та натурою, — без сумніву, будуть зв'язувати їх з нами і в іншому відношенні, а саме в тому, що він буде вічний раб ЧК, який боїться розконспірувати свою діяльність»¹⁰⁶.

Вербування агентури проводилося у всіх сферах суспільно-політичного життя українського суспільства, у різних соціальних групах.

¹⁰² XIV съезд Всесоюзной коммунистической партии (б). Стенографический отчет. — М.: Госиздат, 1926. — С. 601.

¹⁰³ Там само, с. 570.

¹⁰⁴ РГАСПИ, ф. 76, оп. 3, д. 150, л. 10–12.

¹⁰⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 16.

¹⁰⁶ Митрофанов Г. История Русской православной церкви: 1900–1927 гг. — С.-Пб., 2002. — С. 234.

Зокрема, заступник голови ДПУ УСРР, начальник секретно-оперативного управління К. Карлсон у директиві від 7 липня 1926 р. наголошував на вербовці та використанні «польського вчителства» для «висвітлення» політико-економічного стану польського населення в місцях компактного проживання. Деякі співробітники ДПУ направляли агентів-учителів у костьоли для виявлення «антирадянських настроїв», оцінки реакції вірян під час проведення релігійного обряду¹⁰⁷. Агенти діяли в містах та селах, школах і лікарнях, заводах і колгоспах, навіть у сім'ях жили доносники, «герої — Павліки Морозови».

Провокації агентів на вимогу співробітників держбезпеки стали одним з методів оперативної роботи. Це був закономірний результат значного адміністративного тиску вождів на керівників спецслужби, а тих — на підлеглих чекістів, кар'єризму, відсутності будь-яких моральних принципів. Дослідникам уже відомі обставини агентурної роботи академіка ВУАН В. Юринця. У липні 1933 р. його виключили з членів КП(б)У «як буржуазного націоналіста і плагиатора». Під тиском слідчого СПВ ДПУ УСРР І. Соколова-Шейніса академік погодився на співпрацю з органами держбезпеки, доповідав про громадян, які співчували йому через виключення з партії. Згодом співробітники ДПУ УСРР вимагали інформації про нібито наявні «контрреволюційні» і «терористичні» організації. Так, напередодні «жовтневих свят» 1934 р. старший лейтенант держбезпеки С. Пустовойтов отримав дві доповідні записки від В. Юринця про підготовку терористичних актів. Згодом на допиті від 27 липня 1937 р. С. Пустовойтов зізнався заступнику начальника контррозвідувального відділу НКВС УРСР, капітану держбезпеки С. Самойлову, що співробітники держбезпеки знали про неправдивість наданої інформації. Він визнав, що такі інформації необхідні були для розгортання «боротьби з терором»¹⁰⁸.

Механізм відкриття фальсифікованої справи був таким. Для початку оперативної розробки потрібна була підстава. Нею ставала інформація агента, де вказувалися потрібні для оперативної розробки особи. Під час оперативної розробки та подальшого слідства, маніпулюючи агентурною інформацією і свідченнями, отриманими під час допитів, у справу втягували значну кількість осіб. Результатом ставали арешти реальних та потенційних політичних противників і «досягнення» органів державної безпеки.

¹⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2319, арк. 65.

¹⁰⁸ Золотарьов В. Секретно-політичний ДПУ УСРР: справи та люди.— Харків: Фолю, 2007.— С. 255–256.

До речі, агенти-провокатори, і серед них В. Юринець, прекрасно розуміли свою роль у долях арештованих людей. Одного разу академік заявив: «Я писав брехливі донесення про нібито наявні контрреволюційні та терористичні організації. Я провокував на окремі виступи і дії окремих осіб... Протягом кількох років я постійно був п'яний. Пив, щоб не думати, починаючи з ранку. Я приходив п'яний на зустріч зі співробітниками НКВС, пив, щоб не думати»¹⁰⁹. У липні 1937 р. він був арештований, у жовтні 1937 р. — розстріляний.

Цілком очевидно, що кількість інформаторів залежала від багатьох факторів: оперативної обстановки, ініціативності та вміння спілкуватися з людьми самого інформатора, фінансових можливостей місцевих органів ВУНК — ДПУ — НКВС УСРР. Тому розгалуженість мережі інформаторів у територіально-адміністративних одиницях була різною. Наприклад, на Поділлі на початку 1920-х рр. вона досягла 2219 осіб¹¹⁰. Серед них: по місту Вінниці — 71 чол., в окрузі — 97; по м. Могилеву-Подільському — 17, в окрузі — 32; по м. Тульчину — 27, в окрузі — 336; по м. Проскуріву — 55, в окрузі — 386; по м. Кам'янцю-Подільському — 78, в окрузі — 334; по м. Гайсину — 22, в окрузі — 464¹¹¹.

Загалом за ВУНК наприкінці 1921 р. числилося понад 12 000 секретних співробітників¹¹². За 11 місяців 1921 р. до Харківської надзвичайної комісії із заводських колективів надійшло 2474 секретних повідомлення, з радянських установ — понад 12 000¹¹³.

У 1922–1923 рр. через зменшення видатків органів державної безпеки агентурна мережа трохи скоротилася. Однак завдяки клопотанню Ф. Дзержинського був затверджений необхідний бюджет ОДПУ СРСР. Це відновило нарощування агентурної мережі.

На жаль, через засекреченість статистичних даних неможливо оприлюднити динаміку формування агентурної мережі в УСРР. Хоча окремі цифри, оприлюднені істориками, дають можливість визначити певні тенденції. Наприклад, 1922 р. у РСФРР служили 49 487 співробітників держбезпеки, 12 492 секретних співробітників,

¹⁰⁹ Золотарьов В. Секретно-політичний ДПУ УСРР: справи та люди. — Харків: Фоліо, 2007. — С. 256.

¹¹⁰ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 57, арк. 21.

¹¹¹ Там само, спр. 500, арк. 2.

¹¹² Семененко В. И. Слепая верность из истории Всеукраинской ЧК // Провинциальная ЧК. — Харьков, 1994. — С. 23.

¹¹³ Там само.

52 345 агентів¹¹⁴. Наприкінці 1924 р. на обліку Секретного відділу ОДПУ СРСР налічувалося понад 99 000 таємних інформаторів¹¹⁵.

У 1925 р. в УСРР було 145 секретних районних інформаторів, 750 резидентів, понад 2000 агентів. Агентурна мережа Харківського окрвідділу ДПУ УСРР у 1926 р. складалася з 21 резидента, 779 агентів, від них кожен місяць надходило 400–600 донесень¹¹⁶.

Дослідникам поки що невідома динаміка загальної кількості агентів ДПУ — НКВС УСРР у 1930-х рр. Але у статистичних і звітних документах УНКВС України іноді зустрічаються окремі цифри. Зокрема, за обласним апаратом УДБ УНКВС по Вінницькій області станом на 1940 р. числилося 830 агентів, у районних мережах працювало ще 2611 агентів¹¹⁷. У Кам'янець-Подільській області станом на 25 лютого 1939 р. агентурна мережа складалася з 2563 осіб. Водночас була дана санкція начальникам районних апаратів для вербування 78 агентів¹¹⁸. Тенденція збільшення кількості агентури є очікуваною, оскільки розширення поняття «ворог» у політичному дискурсі та суспільній свідомості, нові хвилі репресій мали призводити до збільшення кількості таємних інформаторів, сексотів, резидентів і т.п. Тисячі, десятки тисяч людей спостерігали за своїм оточенням та доносили один на одного, так чи інакше калічили долю та позбавляли життя, були співучасниками державних злочинів.

Паралельно трансформувалася в бік ускладнення структура органів державної безпеки. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. на основі ОДПУ СРСР був створений наркомат внутрішніх справ СРСР. До його складу увійшли Головне управління державної безпеки, Головне управління робітничо-селянської міліції, Головне управління прикордонної і внутрішньої охорони, Головне управління пожежної охорони, Головне управління таборів, Відділ актів громадянського стану, Адміністративно-господарське управління, Фінансовий відділ,

¹¹⁴ Плеханов А. М. Проблемы места и роли органов безопасности в социально-политической структуре советского общества в 1920-е годы // Исторические чтения на Лубянке. 1999 г. Отечественные спецслужбы в 20–30-е годы. — М., 2000. — С. 50.

¹¹⁵ Измозик В. С. Глаза и уши режима: государственный политический контроль за населением Советской России в 1918–1928 гг. — С.-Пб., 1995. — С. 120.

¹¹⁶ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. — Тернополь, 2010. — С. 59.

¹¹⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 33, спр. 31, арк. 53, 56–58.

¹¹⁸ Там само, оп. 32, спр. 48, арк. 128–131.

Відділ кадрів, Секретаріат НКВС ССРСР, Особливоуповноважений НКВС СРСР.

До складу Головного управління державної безпеки увійшли оперативні підрозділи колишнього ОДПУ СРСР: особливий відділ (контррозвідка в армії і на флоті), секретно-політичний відділ (боротьба з ворожими політичними партіями і антирадянськими елементами), економічний відділ (боротьба з диверсіями і шкідництвом у народному господарстві), іноземний відділ (розвідка за кордоном), оперативний відділ (охорона керівників партії й уряду, обшуки, арешти, зовнішнє спостереження), спеціальний відділ (шифрувальна робота, забезпечення секретності в діяльності відомства), транспортний відділ (боротьба зі шкідництвом, диверсіями на транспорті), обліково-статистичний відділ (оперативний облік, статистика, архів).

Безпосередньо роботою Головного управління держбезпеки керував нарком внутрішніх справ СРСР. Формально посада начальника Головного управління держбезпеки була відсутня, але апарат управління очолював перший заступник наркома Я. Агранов.

Наступною формальністю, що протягом тривалого часу так і не була реалізована, стала робота над «Положенням про НКВС СРСР». У постанові ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. РНК СРСР доручалося затвердити такий документ, але він з'явився лише у 1960 р. Окремі спроби у 1953 р. скласти «Положення» робили Л. Берія і пізніше М. Дудоров, але документ так і не був оприлюднений. Проте існували відповідні «Положення» практично для всіх структурних підрозділів НКВС СРСР, затверджені наркомом внутрішніх справ СРСР. Імовірно, розробка та затвердження центрального документа не відбувалися через постійну реорганізацію і розширення функцій цього наркомату. Політичне керівництво СРСР настільки часто залучало наркомат до реалізації державного терору й виконання господарських завдань, що підготовка та бюрократичне проходження документа не встигали за змінами.

З призначенням наркомом внутрішніх справ 26 жовтня 1936 р. М. Єжова Головне управління держбезпеки знову було реорганізоване. Так, наказом НКВС СРСР від 28 листопада 1936 р. № 00383 було ліквідовано економічний відділ; особливий відділ був реорганізований в особливий відділ (контррозвідувальне забезпечення частин Червоної армії) і контррозвідувальний відділ на основі економічного та частини особливого відділу; з частини оперативного відділу був створений відділ охорони членів уряду та дипломатичних представництв; транспортний відділ був перейменований у відділ транспорту і зв'язку; був створений тюремний відділ, якому підпорядкували тюрми

особливого призначення і тюрми ГУТАБ за списком. Згідно з наказом НКВС СРСР від 25 грудня 1936 р. № 00411, для конспірування роботи відділам держбезпеки були присвоєні номери: 1-й — відділ охорони членів уряду та дипломатичних представництв, 2-й — оперативний відділ, 3-й — контррозвідувальний відділ, 4-й — секретно-політичний відділ, 5-й — особливий відділ, 6-й — відділ транспорту і зв'язку, 7-й — іноземний відділ, 8-й — обліково-реєстраційний відділ, 9-й — спеціальний шифрувальний відділ, 10-й — тюремний відділ¹¹⁹.

Увагу на реорганізації структури держбезпеки акцентували в резолюції лютнево-березневого пленуму (1937 р.) ЦК ВКП(б): «2. Схвалити заходи ЦК ВКП(б), спрямовані на поліпшення постановки роботи в органах нарковнусправ, і, зокрема, заходи по організаційній перебудові апарату Головного управління держбезпеки і укріплення його новими партійними кадрами [...] 4. Продовжити і завершити реорганізацію апарату наркомату внутрішніх справ, особливо апарату Головного управління держбезпеки, зробивши його істинно бойовим органом, здатним забезпечити покладені на них партією і радянським урядом завдання по забезпеченню державної і громадської безпеки у нашій країні»¹²⁰.

Кадрове оновлення органів держбезпеки, на думку ЦК ВКП(б), потребувалося через «вилучення з апарату бюрократів, що розклалися, втратили всіляку більшовицьку гостроту і пильність у боротьбі з класовим ворогом і ганьблять славне ім'я чекістів». Керівні партійні органи зобов'язали приділяти максимальну увагу діяльності НКВС, «надсилати кращі перевірені кадри партійних працівників» і «вирощувати більшовицькі чекістські кадри»¹²¹.

29 березня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) санкціонувало чергову реорганізацію НКВС СРСР. Так, було ліквідовано Головне управління державної безпеки і протягом квітня — початку червня 1938 р. на його основі було створене 1-ше управління державної безпеки, 2-ге управління особливих відділів, 3-тє управління транспорту і зв'язку. До складу 1-го управління держбезпеки входили 1-й відділ (охорона уряду), 2-й (оперативний), 3-й (контррозвідувальний), 4-й (секретно-політичний), 5-й (іноземний), 6-й (нагляд за міліцією, пожежною охороною, військкоматами), 7-й (оборонної промисловості), 8-й

¹¹⁹ Лубянка: Органи ВЧК — ОГПУ — НКВД — НКГБ — МГБ — МВД — КГБ. 1917—1991. Справочник. Под ред. А. Н. Яковлева; авт.-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. — М.: МФД, 2003. — С. 65—66.

¹²⁰ Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. — 1995. — № 2. — С. 24.

¹²¹ Там само, с. 24—25.

(промисловий), 9-й (сільського господарства, торгівлі, заготівлі). Також існували самостійні відділи: 1-й спецвідділ (обліково-реєстраційний), 2-й спецвідділ (оперативно-технічний), спецвідділ (шифрувальний) і тюремний відділ¹²².

Таке поєднання управлінь і окремих відділів органів державної безпеки у структурі наркомату внутрішніх справ проіснувало до вересня 1938 р. Тобто, враховуючи завершення реорганізації на початок червня 1938 р., лише три місяці. Цілком імовірно, що така структура 1-го управління була зумовлена спробою поліпшити взаємодію між напрямками роботи в місцевих апаратах в умовах проведення масових операцій. Саме в цей час проходили масові перекваліфікації обвинувачень, зокрема, із «шкідництва» у «шпигунство» і т. д. Це дозволяло скоротити час на консультації між керівниками відділень та відділів для ухвалення рішень. Водночас поєднання «економічного», «політичного» і «контррозвідального» напряму вносило певний управлінський хаос.

Імовірно, саме тому 29 вересня 1938 р. наказом № 00641 учергове була змінена структура НКВС СРСР: головне управління державної безпеки, головне економічне управління, головне транспортне управління, головне управління прикордонних і внутрішніх військ, головне управління робітничо-селянської міліції, головне управління таборів, головне управління будівництва шосейних доріг, головне управління пожежної охорони, головне тюремне управління, головне архівне управління, управління коменданта Кремля, адміністративно-господарське, «Дальбуд», 1-й спецвідділ (обліково-реєстраційний) 2-й спецвідділ (оперативної техніки), 3-й спецвідділ (обшуки, арешти, зовнішнє спостереження), центральний відділ актів громадянського стану, центральний фінансовий відділ, відділ кадрів, переселенський відділ, особливоуповноважений НКВС СРСР, особливе конструкторське бюро, бюро по прийому та розгляду скарг, інспекція по котлонагляду, секретаріат НКВС СРСР. До складу головного управління держбезпеки увійшли 1-й відділ (охорона уряду), 2-й (секретно-політичний), 3-й (контррозвідальний), 4-й (особливий відділ), 5-й (іноземний відділ), 6-й (воєнізовані організації), 7-й (спецвідділ шифрувальний). Для головного економічного управління була збережена галузева структура: 1-й відділ (оборонна промисловість), 2-й (важка промисловість і машинобудування), 3-й (легка, лісова, місцева промисловість), 4-й (сільське господарство і заготівля), 5-й відділ (торгівля,

¹²² Лубянка: Органи ВЧК — ОГПУ — НКВД — НКГБ — МГБ — МВД — КГБ. 1917—1991. Справочник. Под ред. А. Н. Яковлева; авт.-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. — М.: МФД, 2003. — С. 67.

кооперація, фінанси). У діяльності відділів головного транспортного управління теж був присутній галузевий принцип: 1-й відділ (залізничний транспорт), 2-й відділ (водний транспорт), 3-й відділ (зв'язок, цивільний повітряний флот, шосейно-дорожнє будівництво)¹²³. Ця структура і принципи особливо не змінювалися навіть при виділенні з НКВС окремого наркомату державної безпеки в лютому 1941 р.

Пошук ефективної структури для проведення масштабного державного терору відбувався не лише в центральному апараті НКВС СРСР. Основна робота з виявлення й арешту «ворогів народу» покладалася на управління державної безпеки УНКВС УРСР, районні апарати НКВС. Тому на місцях теж шукали оптимальну організаційно-штатну структуру апаратів державної безпеки для «обслуговування» зростаючого оперативного обліку, проведення арештів «контрреволюціонерів» та слідства.

Наприкінці 1936 р. виникла ідея створення міжрайонних відділів УДБ. Ішлося передусім про підвищення рівня координації агентурно-оперативної роботи. Так, наприкінці 1936 р. у Вінницькій області було 74 райони та 6 міст. Тут нараховувалася така кількість органів наркомату внутрішніх справ: УНКВС — 1, окружних відділів — 4 (їм підпорядковувалися 27 районних відділень, 3 районних відділи; загалом, включаючи окружні відділи, — 34 органи УДБ), міських відділів — 1, районних відділів — 1, районних відділень — 43. Разом органів, підпорядкованих УНКВС по Вінницькій області, — 49.

Проект, запропонований у той час керівництвом УНКВС по Вінницькій області, містив таку структуру органів державної безпеки УНКВС:

- УНКВС — 1 (обслуговувалося місто Вінниця і 6 районів: Калинівський, Літинський, Турбівський, Лeticівський, Вороніцький, Хмільницький);
- міжрайонних відділів — 4 (обслуговували 35 районів): Тульчинський міжрайонний відділ УДБ — 10 районів (Брацлавський, Крижопільський, Ольгопільський, Томашпольський, Чечельницький, Бершадський, Ободівський, Тростянецький, Піщанський, Шпиківський); Гайсинський міжрайонний відділ УДБ — 7 районів (Джулинський, Теплицький, Дашівський, Ситковецький, Іллінецький, Липовецький, Немирівський); Бердичівський міжрайонний відділ УДБ — 9 районів (Козятинський, Комсомольський,

¹²³ Лубянка: Органи ВЧК — ОГПУ — НКВД — НКГБ — МГБ — МВД — КГБ. 1917—1991. Справочник. Под ред. А. Н. Яковлева; авт.-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. — М.: МФД, 2003. — С. 67—68.

Чуднівський, Держинський, Любарський, Янушпольський, Старосинявський, Остропільський, Уланівський); Жмеринський міжрайонний відділ УДБ — 9 районів (Жмеринський, Меджибізький, Станіславчицький, Шаргородський, Деражняський, Волковинецький, Барський, Тиврівський, Затонський);

- окружних відділів — 4 (обслуговували 10 районів);
- міських відділів — 1 (Бердичів);
- районних відділів — 6 (Старокостянтинів, Тульчин, Гайсин, Славута, Ізяслав, Волочиськ);
- районних відділень — 17 (Берездов, Плужне, Ляхівці, Теофіполь, Полонне, Базалія, Сатанів, Городок, Чемерівці, Оринин, Стара Ушиця, Дунаївці, Муровані Курилівці, Яришів, Чернівці, Ямпіль, Нова Ушиця).

Загалом місцевих органів УНКВС буде 32, органів УДБ налічуватиметься 33 замість 80.

До проекту нової структури УДБ УНКВС Вінницької області додавалася доповідна записка про політико-економічні параметри Вінницької області. У розділі «Загальні дані» вказувався адміністративно-територіальний поділ (74 райони та 6 міст), кількість населення — понад 3,8 млн, з них понад 200 000 польської громади, наявність 90 національних сілрад, з них 37 польських, розташованих у прикордонних районах. Проживання у прикордонних районах компактного масиву польського населення та зв'язок місцевих поляків з родичами в Польщі кваліфікувалися як існування стабільної «шпигунсько-диверсійної мережі». Її об'єктом, на думку чекістів, були військові частини, укріплені райони, що у значній кількості дислокувалися як у прикордонних районах, так і загалом на Поділлі.

У розділі «Політичні та оперативні особливості» наголошувалося на наявності стійкої «повстанської традиції», «засміченості колишніми повстанками», «залишками ліквідованих шпигунських і терористичних організацій». Також акцентувалося на посиленні активності «куркульських елементів» у прикордонних районах, наявності духовенства, що мало зв'язки з Польщею, проявах «терористичних настроїв», необхідності ліквідації «контрреволюційних диверсійних груп». Наявність значної кількості протестантських осередків, особливо у прикордонних районах, теж стала аргументом на користь проведення реорганізації органів держбезпеки.

Керівництво УНКВС по Вінницькій області заявило, що «в області багато дворушників, які зуміли обманним шляхом під виглядом

політемігрантів пролізти в компартію і зайняти в окремих місцях, зокрема в прикордонних районах, керівні посади»¹²⁴.

У доповідній записці підкреслювалося сільськогосподарське спрямування області (розділ «Економіка»), де «провідну роль відігравав цукровий буряк». Загальна посівна площа становила понад 3 млн га, працювало 139 радгоспів, 106 МТС (4755 тракторів). В області діяло 145 підприємств союзного значення, 60 — республіканського, 559 — з підпорядкуванням різним наркоматам та організаціям. Цукрових заводів налічувалося 56, діяли каолінові, скляні, паперові підприємства. Загалом на підприємствах працювало понад 253 000 робітників¹²⁵.

Також для визначення «больових точок» регіону чекісти провели політичну та соціально-економічну оцінку адміністративно-територіальних одиниць області. Поряд з наявними комунікаційними можливостями це стало одним з аргументів для дислокації міжрайонних відділів держбезпеки і кількості районів, що потрапляли під їхню «обслуговування». Зокрема, у підготовлених «політико-економічних характеристиках» вказувалася кількість населення, перелік промислових підприємств та їх значення в економіці регіону чи навіть СРСР, наявність військових частин тощо. Особливо чекісти акцентували увагу на ставленні до УНР, участі населення в повстанському русі, протидії колективізації, наявності «національних колоній». Так, в Оринінському районі, розташованому на кордоні, як зазначали чекісти, «населення було сильно заражене петлюрівським рухом та контрабандною діяльністю. Серед контрабандистів зафіксовані зв'язки з польським шпигунством. Особливо проявили себе контрреволюційні організації під час проведення масової колективізації і виселення куркульства. Район є об'єктом для польської розвідки» — робили висновок співробітники держбезпеки.

Муровано-Куриловецький район, який межував з Румунією, вважався «осередком есерівщини та петлюрівщини. Село Вербовці було місцем діяльності польського агента, ксьондза Соколовського, який був обміняний і проживає у Польщі. У минулому в районі були значні петлюрівські формування. За кордоном (у Румунії та Польщі) проживає значна кількість вихідців з району — колишніх учасників польської та петлюрівської армії»¹²⁶.

Отримавши пропозицію з реорганізації структури УНКВС по Вінницькій області, відділ кадрів НКВС УРСР провів розрахунок

¹²⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 61, арк. 4.

¹²⁵ Там само, арк. 2–5.

¹²⁶ Там само, арк. 19, 23.

нової штатної структури. Так, новий штат обласного УНКВС налічував 103 одиниці, штати Бердичівського (17 осіб), Гайсинського (14 осіб), Жмеринського (16 осіб), Тульчинського (17 осіб) міжрайонних відділів УДБ загалом становили 64 одиниці, штати окружних, районних і міських відділів, районних відділень становили 128 одиниць.

Посади начальників Бердичівського, Тульчинського, Гайсинського і Жмеринського райвідділів були об'єднані з начальником міжрайонного відділу УДБ¹²⁷. Загалом кількість співробітників державної безпеки УНКВС по Вінницькій області складала 295 штатних одиниць. Окрім того, агентурно-оперативну роботу в прикордонній смузі згідно з оперативними наказами проводили прикордонні загони, що не підпорядковувалися УНКВС, але активно співробітничали з місцевими апаратами органів держбезпеки¹²⁸.

Отже, пропозиція начальника УНКВС по Вінницькій області М. Тимофєєва створити міжрайонні відділи УДБ виходила з бажання структурувати і сконцентрувати штати, обліки «антирадянського елементу» для більш оперативного й ефективного використання в умовах «антирадянської спрямованості» більшості з 3,8 млн населення області. Але виходячи з виділення у вересні 1937 р. зі складу Вінницької — Кам'янець-Подільської області, з Київської та 4 районів Вінницької — Житомирської області, з Харківської та 4 районів Київської — Полтавської області, з Одеської та 9 районів Дніпропетровської — Миколаївської області¹²⁹, ідея створення міжрайонних відділів УДБ не була реалізована.

---

¹²⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 61, арк. 36–46.

¹²⁸ Там само, арк. 2.

¹²⁹ СЗ СССР.— 1937.— № 63.— Ст. 275; Вісті ВУЦВК.— 1937.— 23 вересня.

Розгортання «Великого терору»

Хвиля репресій в партійно-радянських структурах управління УРСР почала здійснюватися наприкінці 1936 р. М. Єжов особисто допитував республіканських керівників щодо контрреволюційної діяльності. У січні 1937 р. Л. Каганович у Києві реалізував задум Й. Сталіна скомпрометувати політичних керівників республіки. Попередні арешти в оточенні П. Постишева та «вибиті» свідчення створили основу для подальших звинувачень і ув'язнень. Політбюро ЦК КП(б)У в присутності Л. Кагановича «покаялося» в політичних гріхах, визнало себе винним. Знаковим для розгортання масових репресій в усьому СРСР, і в Україні зокрема, став лютого-березневий 1937 р. пленум ЦК ВКП(б), після якого теза Й. Сталіна про «загострення класової боротьби по мірі просування до соціалізму» отримала практичне втілення. Протягом березня 1937 р. були замінені практично всі завідувачі відділів ЦК КП(б)У. На їхнє місце призначалися секретарі районних і міських комітетів партії, переважно з Донбасу. Практично всі секретарі обкомів партії обвинувачувалися в «троцькізмі» чи «українському буржуазному націоналізмі»¹³⁰.

Новий виток репресій проти керівників республіки почався в червні 1937 р. Згідно з наказом НКВС СРСР від 7 червня 1937 р. № 00321 нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов відрядив до України заступника наркома внутрішніх справ НКВС СРСР М. Фріновського, Т. Дерібаса, який перебував у розпорядженні наркома і чекав на нове призначення, начальника 5-го (особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР І. Леплевського. У наказі розпливчато була зазначена мета їхнього відрядження: «Для виявлення і розгрому шпигунських, шкідницьких, диверсійних, змовницьких троцькістських й інших контрреволюційних груп на території УРСР, а також у частинах РСЧА Київського, Харківського військових округів і укріплених районів»¹³¹. Приїзд такої представницької групи центрального апарату НКВС СРСР був зумовлений необхідністю уведення на посаду наркома внутрішніх справ УРСР 14 червня 1937 р. І. Леплевського. Попередній очільник НКВС УРСР В. Балицький був звільнений ще 11 травня 1937 р. і призначений начальником УНКВС Далекосхідного краю.

¹³⁰ Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938).— К.: Інститут історії України НАН України, 2014.— С. 313–315.

¹³¹ Лубянка: Органы ВЧК — ОГПУ — НКВД — НКГБ — МГБ — МВД — КГБ. 1917–1991. Справочник. Под ред. А. Н. Яковлева; авт.-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров.— М.: МФД, 2003.— С. 586.

На представленні нового наркома особовому складу республіканського апарату НКВС УРСР та начальникам обласних УНКВС, М. Фріновський окреслив завдання з боротьби з «ворогами народу». Слід зазначити, що ці настанови проходили на тлі розслідування справи про «військово-фашистську змову у Червоній армії» та виселення, згідно з постановою політбюро

5.

С П И С О К -
Красных партизан Ямпольского района Украинской области.

Фамилия, имя и отчество	Родился	Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А
УШЕННИКОВ Севастьян Дмитриевич	1895.	Украинец и житель села Добрянка Ямпольского района, из крестьян батрака, по национальности украинца, в составе в 1929 году добровольца в партизанский отряд партизанами и членом КПС Украины. В последнее время работал в колхозе "Красный Партизан".
УШЕННИКОВ Степан Григорьевич	1898.	Украинец и житель с. Добрянка Ямпольского района, из крестьян батрака, украинца, в составе в 1929 году добровольца в партизанский отряд партизанами, членом КПС Украины. В последнее время работал в колхозе "Красный Партизан".
УШАКОВИЧ Иван Яковлевич	1894г.	Украинец Вассанаби/Руманов/ по национальности украинца в 1929 году вступил в ряды КПС Украины за партизанским отрядом КПС Украины. В составе в 1929 году добровольца в партизанский отряд партизанами, членом КПС Украины. В последнее время работал в колхозе "Красный Партизан".

- 2 -

5. УШЕННИКОВ Дмитрий	1904 г.	Украинец и житель села Ячківська Ямпольского района, украинца, из крестьян батрака, в настоящее время работает в колхозе. Компromетирован партизанами в партизанском отряде.
6. УШЕННИКОВ Федор Андреевич	1895	Украинец села Ячківки, житель и рабочий, с 1919 по 1926г. служил в Красных Партизанах. В настоящее время работает инспектором "Культуры" Компрометированных материалов нет.
7. УШАКОВИЧ Дмитрий	1896г.	Украинец и житель с. Ячківка Ямпольского района, из крестьян батрака, с 1920 по 1926г. был в партизанском отряде. В настоящее время работает председателем сельской кооператива. Компromетированных материалов нет.
8. УШАКОВИЧ Михаил	1895	Украинец и житель села Ячківки Ямпольского района, из крестьян батрака, по национальности украинца, в составе в 1929 году добровольца в партизанский отряд партизанами, членом КПС Украины. В последнее время работает в колхозе "Компрометированных материалов нет.
9. УШАКОВИЧ Иван	1898	Украинец и житель села Ячківка Ямпольского района, из крестьян батрака, членом КПС Украины, с 1919 по 1926г. находился в партизанском отряде. В настоящее время работает в колхозе. Компromетированных материалов нет.
10. УШАКОВИЧ Андрей	1896	Украинец и житель села Ячківка Ямпольского района, из крестьян батрака, членом КПС Украины, украинца с 1919 по 1926г. находился в партизанском отряде. В настоящее время работает в колхозе. Компromетированных материалов нет.

Список колишніх партизанів — потенційних в'язнів. ГДА СБ України, спр. 66927, т. 10.

ЦК ВКП(б) від 23 травня 1937 р., з Москви, Ленінграда і Києва всіх виключених з ВКП(б) за приналежність до «троцькістів, зінов'євців, правих і шляпників та інших антирадянських формувань», а також родин опозиціонерів, засуджених до

розстрілу чи на строк понад 5 років¹³².

Відчуваючи загальну ситуацію, начальники УНКВС озразу розпочали арешти. Цікаво, що підставою для арештів стали вже згаданий наказ НКВС СРСР № 00312, телеграфна директива М. Фріновського від 11 червня 1937 р. № 80109 та його «особисті вказівки під час приїзду до Києва про виявлення і розгром шпигунських, шкідницьких, диверсійних, змовницьких трюцькістських

11. ПАСАР Сокоя Катериноч	1894г.	Урешений в хателі села Хуцького Дмитаського району, на кітський Сидорська, на ім'я Костянтин, служив в часті НКВД, нахотарсь в пар хуцького селіах. Нах рідній сестри Катрини напросервані Стрелана НКВД.
12. ПУРДЕНКО Василь Яковлович	1897г.	Урешений в хателі с. Чичківка Дмитаського району, на кітський Сидорська, на ім'я Костянтин, служив в часті НКВД, нахотарсь в хуцького напросервані. Нах рідній сестри судим за урешення в Стрелана до в'язниці, нахотарсь в часті НКВД, нахотарсь в часі напросервані в селіах хуцького району.
13. ПУДІК Звенида Дмитаський	1896	Урешений в хателі с. Чичківка Дмитаського району, на кітський Сидорська, на ім'я Костянтин, служив в часті НКВД, нахотарсь в хуцького напросервані в часі напросервані в селіах хуцького району.
14. ПУДІК Федосій Павлович	1898г.	Урешений в хателі с. Чичківка Дмитаського району, на кітський Сидорська, на ім'я Костянтин, служив в часті НКВД, нахотарсь в хуцького напросервані в часі напросервані в селіах хуцького району.
15. ПУДІК Тарасий Дмитаський	1898г.	Урешений в хателі села Дмитаського району, на кітський Сидорська, на ім'я Костянтин, служив в часті НКВД, нахотарсь в хуцького напросервані в часі напросервані в селіах хуцького району.

- 4 - 8

17. ПУДІК Атанасий Сокояч	1898г.	Урешений в хателі села Дніпро Дмитаського району, на кітський Сидорська, на ім'я Костянтин, служив в часті НКВД, нахотарсь в хуцького напросервані в часі напросервані в селіах хуцького району.
18. ПУДІК Федосій Павлович	1898	Урешений в хателі с. Чичківка Дмитаського району, на кітський Сидорська, на ім'я Костянтин, служив в часті НКВД, нахотарсь в хуцького напросервані в часі напросервані в селіах хуцького району.
19. ПУДІК Василь Дмитаський	1891	Урешений в хателі с. Дмитаська, на кітський Сидорська, на ім'я Костянтин, служив в часті НКВД, нахотарсь в хуцького напросервані в часі напросервані в селіах хуцького району.

На сторінці позначка «АР» — «арештувати»
Т. Чернок. ГДА СБ України, спр. 66927, т. 10

й інших контрреволюційних груп¹³³. Зокрема, начальник УНКВС по Вінницькій області старший майор державної безпеки М. Тимофєєв 23 червня 1937 р. звітував, посилаючись на згадані

¹³² РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 21, л. 45.
¹³³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 61, арк. 115.

С П И С О К	
лиц проходящих по учету Ямольского РО НКВД по окраске зак.связки	
Имя и фамилия : Окраска :	Комментарий к данным.
ОЗНИК Тимофей Васильевич. Зок.связки <i>4-594</i>	1927г. рождения, житель села Дем'янки, колхозник, сьогодні, живе в Польщі двоюрідного брата с женою, поддерживает связь с женой, стрелок среди колхозников. Работает в бригаде прокаточных служб в войска, клеветник на условам жинни в СССР. «Вот скоро будет война и с ней придет конец нашему мужику. Вот посмотрите, что будет во время войны, все пойдет против связки».
САДУЛЬСКИЙ Илья Леонтьевич <i>1937</i>	1882г. рождения, украинец, имеет близких родственников в Польще с которыми поддерживает связь в польской армии с женой, стрелок среди колхозников. Работает в бригаде прокаточных служб в войска, клеветник на условам жинни в СССР. «Вот скоро будет война и с ней придет конец нашему мужику. Вот посмотрите, что будет во время войны, все пойдет против связки».
САДУЛЬСКИЙ Степан Леонтьевич <i>1937</i>	1882г. рождения, украинец, за женою в Польще проживает его родной брат САДУЛЬСКИЙ Федор Филиппович в 1920г. до 1924г. за немцами контрреволюционной деятельности. Живет в Польще, стрелок среди колхозников и колхозник на немцах, колхозник, работает в нем.
Володарьская Анна Николаевна <i>1937</i>	1904г. рождения, дочь стрелника Дем'янки брата с женою, стрелок среди колхозников. Работает в бригаде прокаточных служб в войска, клеветник на условам жинни в СССР. «Вот скоро будет война и с ней придет конец нашему мужику. Вот посмотрите, что будет во время войны, все пойдет против связки».

Позначки про арешт контрреволюційного елемента. ГДА СБ України, спр. 66927, т. 10

революції» — 114, «троцькістів», правих і «есерів» — 85, «сільської і церковно-сектантської контрреволюції» — 156, «шпигунство, диверсії, шкідництво» — 80 осіб, «антирадянська пропаганда та зрада Батьківщині» — 10 осіб. Співробітники обласного апарату провадили слідство по 228 особах, Кам'янець-Подільський окружний відділ — 63 особах, Проскурівський — 87 особах, Могилів-Подільський — 40 особах, Шепетівський — 110 особах. Для проведення слідства в оперативних відділах УНКВС, окружних і Бердичівському міському відділі були створені спеціальні оперативні групи з найбільш кваліфікованих слідчих¹³⁴.

¹³⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 61, арк. 116—117.

документи та вказівки, про проведення оперативної наради з керівним складом обласного управління й апаратом 4-х окружних відділів УНКВС. Основними об'єктами репресій були визначені «українська і польська контрреволюція, троцькісти, праві, есери, сільська і церковно-сектантська контрреволюція». У результаті станом на 21 червня 1937 р. було арештовано 653 особи, з них за обліками 3-го (контррозвідального) відділу — 307 осіб, 4-го (секретно-політичного) відділу — 239 осіб, 5-го (особливого) відділу — 56 осіб, 6-го (транспорту і зв'язку) відділу — 51 особа. З них: «польської контрреволюції» — 210 осіб, «української контр-

Наявна статистика свідчить, що найбільше було арештовано за лінією контррозвідального відділу, що виявляв «ворогів народу», «шкідників», польських, румунських та інших «шпигунів», та секретно-політичного відділу — «троцькісти», «бухаринці», члени колишніх опозиційних партій, потенційні та реальні політичні противники більшовизму.

Цілком імовірно, що на переважну більшість

СОУ СЕКРЕТНО. 14

С П И С О К

Список осіб, які мали революційне значення з огляду на участь в Січовоцькому повстанні по Укр. к-р по розслідуванню і вбив 1938 року.

САВЦІВИК Александр Антонович	1895 г. рожд. українець, колишній с. П. Крапівський, учасник повстання "Січовий" в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області.
СІВЦІВИК Михайло Антонович	1898 г. рожд. українець, працює в Голосіївському районі м. Києва. учасник повстання "Січовий" в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області.
ДОБРИНИН Михайло Антонович	1897 г. рожд. українець, одиницький сел. с. Січовий, крупний худак, активний керівник систематично виражає недовільство в організації, учасник антиколективістської діяльності в 1930 році, підтримує тесну зв'язь з к-р елементами.
СІВЦІВИК Ярослав Іванович	1874 года рожд. українець, одиницький с. Січовий, худак в 1924 г. раскулачен за участь в організації "Січ" в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області.
ГОЛУБЕНКО Иван Степанович	1874 года рожд. українець, одиницький с. Січовий, худак, займався торгівлею в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області.
СІВЦІВИК Артём Иванович	1895 года рожд. українець, одиницький с. Січовий, худак, займався торгівлею в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області.
СІВЦІВИК Ярослав Григорьевич	1898 года рожд. українець, одиницький с. Січовий, худак, займався торгівлею в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області.
СІВЦІВИК Семен Петрович	1898 года рожд. українець, одиницький с. Січовий, худак, займався торгівлею в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області.

- 2 -

СІВЦІВИК Василь Іванович	1897 года рожд. українець, одиницький с. Січовий, худак, займався торгівлею в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області.
СІВЦІВИК Иван Григорьевич	1891 года рожд. українець, одиницький с. Січовий, худак, займався торгівлею в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області.
СІВЦІВИК Александр Петрович	1897 г. рожд. українець, одиницький с. Січовий, худак, займався торгівлею в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області.
СІВЦІВИК Александр Иванович	1892 г. рожд. українець, одиницький с. Січовий, худак, займався торгівлею в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області.
СІВЦІВИК Григорий Сергеевич	1888 г. рожд. українець, одиницький с. Січовий, худак, займався торгівлею в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області.
СІВЦІВИК Василь Иванович	1888 г. рожд. українець, одиницький с. Січовий, худак, займався торгівлею в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області.
СІВЦІВИК Василь Александрович	1893 г. рожд. українець, одиницький с. Січовий, худак, займався торгівлею в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області.
СІВЦІВИК Георгий Иванович	1898 г. рожд. українець, одиницький с. Січовий, худак, займався торгівлею в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області.
СІВЦІВИК Иван Иванович	1895 г. рожд. українець, одиницький с. Січовий, худак, займався торгівлею в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області. родинні зв'язки в Івано-Франківській області.

ГДА СБ України, спр. 66927,
т. 10

арештованих існували задокументовані компрометуючі матеріали, що могли стати основою для судового розгляду. Передання справи на розгляд Особливої наради в той часовий проміжок потребувало хоча б мінімального набору доказів «контрреволюційної діяльності». Побіжний аналіз «найбільш актуальних і вартих уваги справ»

у доповідній записці М. Тимофєєва свідчить про намагання довести існування зв'язку «українських і польських націоналістів», створення «контрреволюційної мережі у партійно-радянському апараті області». Агентурно-оперативна розробка проводилася імовірно з 1932–1933 рр., коли були проведені перші арешти у справі «Польської організації військової» («ПОВ»). Тоді фігурантами справи були Б. Скарбек, інспектор відділу народної освіти Вінницької області А. Григорович, помічник директора Вінницької польської школи Р. Пакульський та інші подоляни¹³⁵.

Арешти за агентурно-оперативною розробкою «Стремітелі» у червні 1937 р. стали не лише продовженням боротьби з «польськими шпигунами і диверсантами». Пов'язування їх з «українськими націоналістами» давало можливість обвинуватити представників партійно-радянського апарату в соціально-економічних негараздах в області. Зокрема, були арештовані інструктор Вінницького обкому КП(б)У Д. Романський (прибув нелегально з Польщі у 1924 р.), завідувач Волочиським райвно В. Козловський, директор польської школи І. Пашинський. Їх звинуватили в причетності до «ПОВ» і зв'язках з обласною організацією українських націоналістів та троцькістів, очолюваних секретарем Вінницького обкому КП(б)У Р. Бегайло. У результаті допитів був виявлений і «троцькістський слід». Місцевих чиновників, учителів, викладачів, студентів звинувачували у збиранні інформації про стан залізниці, доріг, мостів, інших стратегічних пунктів, місць дислокації частин Червоної армії, створенні диверсійних осередків на промислових підприємствах та залізниці.

Наступною типовою справою М. Тимофєєв назвав агентурно-оперативну розробку «Клерикали». Її об'єктом був плановик Бердичівського хлібозаводу В. Шатило-Куліковський, поляк за національністю. Підставою для арешту стали «контрреволюційні розмови». Під час слідства В. Шатило-Куліковський підтвердив існування «контрреволюційної організації», що «дискредитувала радянську владу, впроваджувала ненависть до неї, звеличувала Польщу як батьківщину поляків, готувала польське населення до приходу польських військ», «готувала польські кадри у повстанських та диверсійних цілях». Об'єктами останніх повинні були стати заводи «Прогрес» і «Комсомолець», що в умовах війни мали випускати військову продукцію.

¹³⁵ Див.: Справа «Польської організації військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упоряд.: С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов.— К.: Головна редакція науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011.— С. 81–172.

У справі проходило 22 особи, частина з них після тиску слідчих підтвердили «існування організації», що була створена ксьондзом Самосенком, засудженим за «контрреволюційну організацію». Але В. Шатило-Куліковський, його «колеги у не-

СЕРИЯ "К" 46

НАЧАЛЬНИКУ 1У ОТДЕЛА УТВ УНВД ПО ВИН. ОБЯ
 г. Вишніца

При сем препровождаю дополнительные операции:
 на список № 4/р элемент, предназначенный к репрессии,
 для дачи санкции на арест. -

ПРИЛОЖЕНИЕ: Упоминкутов.

НАЧАЛЬНИК НЕМИРОВСКОГО РО НКВД
 МИ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
 КОЗЛОВ, /

СПИСОК

По контрреволюционного элемента, предельно значительного
 к репрессии по Немировскому району

ПО ЛИНИИ 1У-го ОТДЕЛА УТВ

1. МОГИЛЬ - Степан Захарович, 1897 года рождения, уроженец и житель с. Рачки, Немировского района, украинец, б/п, грамотный, без определенного рода занятий.
 МОГИЛЬ в годы гражданской войны добровольно служил в петлюровской армии, активный участник «пробуждения». В 1928 году арестовывался органами ГПУ, как участник активиста, группировки, но не боялся и был освобожден. По показаниям бывшего члена ЦК ЗЕРУЧА В. С. ИЛИКОВИЧЕНА является активным участником пия с 1924 года.

2. МОИК - Платон Дмитриевич, 1902 г. уроженец с. Рачки, житель М. украинец, служащий, работает Райкомучела, и Социалки и враждебно высказывает клеветнические взгляды на руководство И. товаства. В 1928 году арестован ГПУ, как участник к/р главной МОГИЛЬ.

3. ШМАЛИ - Феодосий Емельянович, 1902 г. уроженец и житель с. Луковского района, украинец, б/п, служащий, работает бухгалтером ШМАЛИ добровольно служил в армии, активный участник в годы гражданской войны по линии кол.дор.мостов. П. жалостливы настроен, участвовал в МОГИЛЬ, покровительствует к/р деятельности.

4. ПРИГУЛЯК - Семен Иосифович, 1901 г. уроженец и житель с. Пелуль б/п, ст.мотовий, член колхоза ПРИГУЛЯК является активным, квалифицированным активным членом обкома ЛЕИДИЛК является активным членом колхозной к/р-поставлен по заданию которой должен вербовать новых членов в к/р

Список «контрреволюционного элемента», санкціонованого на арешт. ГДА СБ України, спр. 66927, т. 10

- 2 -

5. КОСТЕНКО - Марк Харитонович, 1881 года рождения, уроженец и житель с. Пелудьки, украинец, б/п, грамотный, член колхоза.
 КОСТЕНКО является активным первоначальным членом первоного совета, по показаниям бывшего члена ЛЕИДИЛК Романа Михайловича-КОСТЕНКО является участником к/р-повстанческой организации.

6. ЛУЧКИН - Иван Александрович, 1886 года рождения, уроженец и житель м. Немирова, украинец, б/п, по профессии столяр работает по разным работам.
 По показаниям бывшего члена МАКАРА Ивана Титовича - ЛУЧКИН является самым активным членом украинской к/р-повстанческой организации, по заданию которой проводил к/с деятельность, по дискредитации Сталинской Институтки и срыва выборов Верховного Совета.

7. ГИДРОВИЧ - Степан Иосифович, 1868 года рождения, уроженец с. Устье, Облтопольского района, житель м. Немиро ва, б/п, украинец, грамотный, служащий, работает бухгалтером райкоопса.
 ГИДРОВИЧ имеет родного брата в Польше служит в поль. армии в чине офицера, с которым он имеет письменную связь, и Совласти настроен явно враждебно, распускает провокационные слухи против руководства И. партии и правительств, состоит на ф.рм: лярм учете.

НАЧАЛЬНИК НЕМИРОВСКОГО РО НКВД
 МИ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
 КОЗЛОВ, /

шасті» відмовилися свідчити про зв'язки з іншими діючими організаціями. М. Тимофєєв був переконаний, що «ця організація

костельних і клерикальних націоналістичних елементів у своїй роботі пов'язана з крупними політичними діячами як у середині СРСР, так і, можливо, за кордоном».

В іншій справі під назвою «Школьники» проходили вчителі Бердичівської польської школи Маєвська, Вержанський, Гільман, Моржковська, Ковальський, Романюк. Їх звинуватили в «активній роботі по вихованню вчительського складу, школярів, їхніх батьків у польському націоналістичному і патріотичному дусі, прищеплюючи їм любов до Польщі і ненависть до радянської влади»¹³⁶. Арештовані Вержанський і Гільман підтвердили на допиті своє знайомство з редактором Бердичівської польської газети «Штурм большевицький» Маєм, засудженим у справі «ПОВ»¹³⁷.

В агентурній справі «Чумаки» з 1933 р. розроблявся П. Каверда, житель Ново-Ушицького району Вінницької області. Його звинувачували в роботі на румунську розвідку. Під час обшуку в червні 1937 р. у нього знайшли револьвер «Наган» та 2 гранати «Міллса»¹³⁸. Під час допиту він зізнався у шпигунській діяльності та підготовці диверсії на залізниці Бар — Могилів-Подільський. Цілком імовірно, що знайдена зброя була схована «про запас». Такі випадки були непоодинокими. Здебільшого зброя перебувала в неробочому стані. Слідство тяглося досить довго, тому що слідчі не могли довести шпигунську та диверсійну діяльність. Тому його справа розглядалася «двійкою» 14 жовтня 1937 р., і П. Каверда був засуджений до розстрілу. Вирок виконаний 21 жовтня 1937 р. Лише у 1989 р. співробітники військової прокуратури Прикарпатського військового округу визнали відсутність складу злочину, і П. Каверда був реабілітований¹³⁹.

Підставою для оперативної розробки за лінією «німецького шпигунства» жительки м. Калинівка О. Зелінської стало спілкування із сестрою Е. Герндт — співробітницею німецького консульства у м. Києві. Слідство встановило, що О. Зелінська передала Е. Герндт

¹³⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 61, арк. 125–128.

¹³⁷ Див.: Справа «Польської організації військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. — К.: Головна редакція науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. — С. 323–340.

¹³⁸ Англійська осколкова граната, розроблена у 1915 р. інженером У. Міллсом. Радіус ураження — 30 метрів. Їх чимало постачалося до російської армії під час Першої світової війни.

¹³⁹ Реабілітовані історією: У 27 тт. Хмельницька область / Редакція тому: В. Д. Гаврішко (голова) та ін. — Упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. — Кн. 4. — Хмельницький, 2012. — С. 646.

інформацію «про економічний стан робітників місцевого бурякорад-госпу і про роботу останнього». Її арештували ще 3 березня 1937 р. Підтвердженням шпигунської діяльності чекісти вважали фінансову допомогу, яку надавала Е. Герндт сестрі. У процесі слідства виявили всю родину Зелінських, які проживали у Сімферополі, Києві, Москві, Баку, Боярці. Ніякої реальної інформації про «шпигунство» О. Зелінської не було виявлено, саме тому її засудили в позасудовому порядку — «трійкою» УНКВС по Вінницькій області 19 серпня 1937 р. Її реабілітували у травні 1960 р.¹⁴⁰

Колишнього командира полку 45-ї дивізії В. Ляшенка, агронома МТС, арештували в травні 1937 р. Його обвинувачували в участі у контрреволюційній організації працівників наркомату землеробства. На допиті він підтвердив наявність «обласного осередку», куди входили відповідальні працівники Вінницького обласного земельного управління. М. Тимофеев наголосив на необхідності продовжити арешти, а В. Ляшенка засудили «трійкою» УНКВС по Кам'янець-Подільській області лише 16 листопада 1937 р. Був реабілітований у березні 1957 р.¹⁴¹

Співробітники 5-го відділу УНКВС по Вінницькій області у справі «воєнно-фашистської змови» заарештували командира 17-го стрілецького корпусу В. Гермоніуса, комендантів укріплених районів Ю. Сабліна і І. Раудмец, командира дивізії І. Нікуліна, помічника командира дивізії Краснова, командирів полків Кулішова, Кісельова, Винагородського, воєнних комісарів Грішкіна, Журавченка, Рачковського, начальника інженерної служби укріпленого району Жукова, начальника автобронетанкових військ корпусу Абашидзе. Арешти проходили також у підрозділах 3-ї кавалерійської дивізії¹⁴².

У доповідній записці М. Тимофеев заявив про цілу низку оперативних розробок щодо «контрреволюційних», «фашистських», «повстанських організацій». Їхнім завданням було гуртування «антирадянського, контрреволюційно налаштованого елемента, головним

¹⁴⁰ Реабілітовані історією: У 27 тт. Вінницька область / Редакція тому: Л. М. Спирідонова (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.— Упоряд.: В. П. Лациба (керівник), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, В. В. Вижга, К. В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. П. Мельничук, І. Г. Паламар, В. І. Петренко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич.— Кн. 2.— Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007.— С. 790.

¹⁴¹ Реабілітовані історією: У 27 тт. Хмельницька область / Редакція тому: В. Д. Гаврішко (голова) та ін.— Упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур.— Кн. 3.— Хмельницький, 2010.— С. 344.

¹⁴² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 61, арк. 195–196.

чином учителів», а також «організація шкідництва на ідеологічному фронті [...], боротьби за самостійну Україну». Цитуючи агентурно-оперативні розробки, М. Тимофєєв указував на начебто наявні зв'язки організації чи то з «троцькістами», чи то з «поляками», чи то з «українськими повстанцями».

Він також відзвітував, що за час розгортання агентурно-оперативної і слідчої роботи було додатково завербовано співробітниками 3-го відділу 27 агентів та 15 інформаторів, 4-го відділу — 46 агентів, 5-го відділу — 7 агентів, 68 інформаторів, 6-го відділу — 8 агентів, 18 інформаторів. Але М. Тимофєєв вважав кількість наявної агентурної мережі недостатньою для викриття «контрреволюційних організацій»¹⁴³.

М. Тимофєєв визнав, що УНКВС по Вінницькій області «як управління прикордонне ще не повністю справилося із завданнями, покладеними наркомом внутрішніх справ СРСР тов. Єжовим і його заступником тов. Фріновським». Він заявив, що арешти та допити співробітниками 5-го (особливого) відділу вищого і старшого командного складу у справі «воєнно-фашистської змови» свідчать про наявність значної кількості «низовки». Розгортанню справи заважають, на його думку, тривалі строки отримання санкції на арешт підозрюваних.

Подібна ситуація склалася і за лінією 4-го (секретно-політичного) відділу. У січні — червні 1937 р. в області було арештовано 240 «троцькістів» і «правих». М. Тимофєєв стверджував, що не була арештована «обласна верхівка». Він просив санкції на арешт керівників відділів Вінницького обкому КП(б)У Н. Баруна (арештований 27 червня 1937 р.), Я. Гібера (арештований 25 червня 1937 р.)¹⁴⁴. Останні проходили за свідченнями завідувача агітаційно-пропагандистським відділом Вінницького обкому КП(б)У Ф. Самутіна і члена ЦК КП(б)У М. Кілерога — учасників «польсько-українсько-троцькістського блоку»¹⁴⁵.

М. Тимофєєв окреслив подальшу перспективу розгортання арештів: «розкрити організацію в ОблЗУ і на периферії», «переглянути

¹⁴³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 61, арк. 144–148, 166, 191–192.

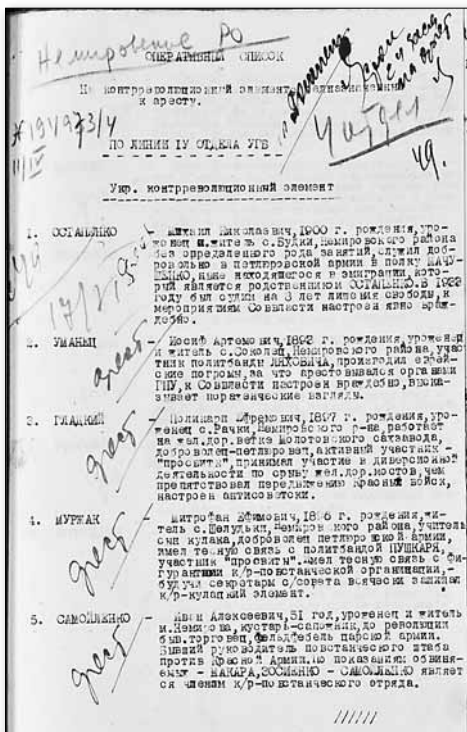
¹⁴⁴ Реабілітовані історією: У 27 тт. Вінницька область / Редакція тому: Л. М. Спідринова (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. — Упоряд.: В. П. Лациба (керівник), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, В. В. Вижга, К. В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. П. Мельничук, І. Г. Паламар, В. І. Петренко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич. — Кн. 2. — Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. — С. 136, 460.

¹⁴⁵ Див.: Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — С. 313–314.

всі дані за троцькістами і правими, щоб перспективно їх зняти», «розгром польського, українського контрреволюційного підпілля», «по Червоній армії — розкриття низовки військово-фашистської змови», «по транспорту — розкриття диверсійно-шкідницьких осередків»¹⁴⁶.

Аналізуючи доповідну записку М. Тимофєєва, датовану 23 червня 1937 р., варто відзначити декілька моментів. По-перше, виразний сигнал про початок репресивних акцій, поданий вищим політичним керівництвом на лютнево-березневому пленумі 1937 р., був сприйнятий та підхоплений місцевими очільниками і співробітниками держбезпеки. Вони посилили агентурно-оперативну роботу з виявлення потенційних «ворогів народу» для накопичення компромату. Це могли бути найменші прояви політичної нелояльності (антирадянські розмови, критика вищих і місцевих партійно-радянських керівників, висловлення невдоволення), наявність зв'язків з громадянами іноземних держав (родинні, побутові, ділові взаємини), наявність стосунків з колишніми членами більшовицької партії, представниками політичної опозиції (прихильниками Троцького, Бухаріна, Рютіна, Шляпнікова тощо), колишніми членами ліквідованих соціалістичних і національних комуністичних партій.

По-друге, органи державної безпеки як військова структура діяли на підставі наказу, де чітко прописувалися всі параметри майбутньої операції (вказувалися ознаки «ворога», підстави для арешту, конкретна соціальна чи професійна група, що підлягала «чистці» тощо). У даному випадку наказ НКВС СРСР № 00312 про відрядження

Список «контрреволюційного елемента», санкціонованого на арешт. ГДА СБ України, спр. 66927, т. 10

¹⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 61, арк. 192–193.

відповідальних співробітників наркомату «для виявлення і розгрому шпигунських, шкідницьких, диверсійних, змовницьких троцькістських й інших контрреволюційних груп на території УРСР» через повністю розпливчате формулювання відіграв роль оперативного наказу. Зважаючи на промовисті політичні орієнтири, задані керівництвом ЦК ВКП(б), для начальників УНКВС республіки було достатньо роз'яснень заступника наркома внутрішніх справ СРСР М. Фріновського для збільшення кількості арештів.

По-третє, опис М. Тимофєєвим розслідуваних справ свідчить про реалізацію літерних та справ-формулярів, тобто вже виявлених «ворогів народу». Але начальник УНКВС по Вінницькій області відчув можливість розширення арештів. Тому інформував керівництво про нові виявлені «зв'язки контрреволюціонерів», наявність перспективних слідчих справ. Водночас він скаржився на тривалі узгодження дозволів на арешти підозрюваних.

По-четверте, частину фігурантів справ, які були арештовані у квітні — червні 1937 р., засудили в позасудовому порядку — через «двійку» або «трійки» УНКВС по Вінницькій чи Кам'янець-Подільській області. Це означає, що слідчі не змогли віднайти до початку масової операції доказів реальної контрреволюційної роботи. Інакше ці фігуранти були б засуджені в судовому порядку чи принаймні через Особливу нараду, де теж вимагався певний набір доказів. Їх змусили надати свідчення, що дозволили згодом арештувати інших громадян, здебільшого представників партійно-радянського апарату, інтелігенції тощо.

Загалом складалося враження, що начальники місцевих апаратів органів держбезпеки за певними ознаками бюрократичної підготовки відчували наближення нової хвилі арештів чи гучного судового процесу у Москві з відлунням у регіонах. Але навряд чи М. Тимофєєв та інші обласні очільники УНКВС могли бути втаємничені в перипетії підготовки масових операцій.

Масові репресивні операції. 1937 р.

Початок «Великому терору» в СРСР, на думку більшості дослідників, поклало рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи». У надісланій секретарям обкомів, крайкомів, ЦК національних компартій телеграмі пропонувалося «[...] узяти на облік усіх куркулів, що повернулися на батьківщину, і карних злочинців з тим, щоб найворожіші з них були негайно розстріляні в порядку адміністративного переведення їхніх справ через трійки, а інші, менш активні, але все-таки ворожі елементи, були переписані й вислані до районів за вказівками НКВС. ЦК ВКП(б) пропонує у п'ятиденний строк подати до ЦК склад трійок, а також кількість осіб, що підлягають розстрілу, так само й кількість тих, хто підлягає засланням»¹⁴⁷.

У Києві телеграму отримали 3 липня 1937 р. На засіданні 4 липня 1937 р. політбюро ЦК КП(б)У сформувало обласні трійки у складі першого секретаря обкому, начальника обласного УНКВС, обласного прокурора. Нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевському доручили негайно направити оперативну директиву по лінії НКВС УРСР¹⁴⁸.

Пізно ввечері, о 22 год. 30 хв., того ж дня нарком внутрішніх справ УРСР отримав телеграму № 11924 за підписом М. Єжова. Нарком внутрішніх справ СРСР вимагав від наркомів внутрішніх справ республік і начальників УНКВС країв та областей взяти на облік куркулів, кримінальників і розділити їх на дві категорії. У першу категорію мали потрапити найбільш ворожі елементи, що підлягали арешту та розстрілу у порядку адміністративного проведення їхніх справ через «трійки». У другу — менш активні ворожі елементи, що підлягали висиланню в райони за вказівкою НКВС СРСР. До 8 липня 1937 р. І. Леплевський мав надати НКВС СРСР кількість осіб 1-ї і 2-ї категорій з визначенням окремо куркулів та кримінальників¹⁴⁹.

Того ж дня нарком внутрішніх справ УРСР продублював телеграму начальникам обласних управлінь НКВС республіки з вимогою ознайомити секретарів обкомів з директивою ЦК ВКП(б) щодо антирадянської ворожої діяльності куркулів та кримінальників. Начальників

¹⁴⁷ Расстрел по разнарядке // Труд.— 1992.— 4 июня. № 88 (21612); Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «Большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения.— М.: АИРО-XX, 2003.— С. 78–79.

¹⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 14, арк. 38.

¹⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 32, арк. 22.

міських та райвідділів, прикордонних загонів, оперативних пунктів НКВС зобов'язали протягом двох діб, мобілізувавши апарат держбезпеки і міліції, перевірити облікові й агентурні матеріали стосовно кримінального і куркульського елемента.

На 5–6 липня 1937 р. в облуправліннях НКВС мали бути точні списки куркулів, що повернулися із заслання, і кримінальників з розподілом на дві категорії. На 7 липня 1937 р. цифрові дані, згідно з телеграмою ЦК ВКП(б), надавалися в розпорядження І. Леплевського. Для збереження таємниці майбутніх розстрілів начальники районних апаратів НКВС інформувалися, що перша категорія намічалася до суворої ізоляції, друга — до висилання¹⁵⁰.

Між 13 та 15 липня 1937 р. облуправління НКВС отримали «Оперативний план НКВС УРСР по вилученню куркулів і кримінальників 1-ї категорії» та «Оперативний план НКВС УРСР по вилученню куркулів і кримінальників 2-ї категорії», де визначався механізм проведення операції. По першій категорії передбачалося вилучити по УРСР 3749 куркулів і 1234 кримінальники, з них у Вінницькій області 336 куркулів і 214 кримінальників. По другій категорії — по УРСР 10 364 куркулів, 8589 кримінальників, з них у Вінницькій області — 1550 куркулів, 1449 кримінальників¹⁵¹. Але 21 липня секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський надіслав шифровку до ЦК КП(б)У про зміну чисельності щодо 1-ї категорії до 479 осіб, загальна кількість ув'язнених у табори залишалася сталою — 2999 осіб¹⁵².

Підготовчу роботу за куркулями проводили органи держбезпеки, за кримінальниками — міліція. Слідство у справах 1-ї категорії запланували в 7-денний термін, по 2-й категорії — після арешту «у 2-денний термін уточнюються всі незрозумілі моменти». Перелік документів слідчої справи включав: дані для визначення місцезнаходження арештованих та склад їхніх родин, довідку і характеристику сілради та колгоспу про соціально-майновий стан, соціальну небезпеку, довідку судово-слідчих і адміністративних органів про судимість і реєстрацію, протоколи допитів свідків, очних ставок, довідку, складену за агентурними даними, санкцію прокурора

¹⁵⁰ Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — С. 90–91; ГДА СБ України, ф. 42, спр. 32, арк. 25.

¹⁵¹ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. — Ч. 1. — К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2010. — С. 51–57; ГДА СБ України, ф. 42, спр. 32, арк. 2–8, 9–13.

¹⁵² Великий терор в Україні. «Куркульська операція»... — С. 61.

на арешт, висновок у справі. Співробітників УНКВС зобов'язали організувати на місцях перевірку якості й повноти матеріалів, зібраних на найбільш «озлоблених» осіб.

Операція проводилася співробітниками НКВС і мобілізованим активом з «перевіраних партійців». Планувалося, що для проведення операції буде залучено до 5000 осіб активу. Їхня робота мала оплачуватися протягом 10 днів по 7 руб. за день¹⁵³.

Для запобігання можливому переходу в сусідні держави прикордонникам наказали за 5 днів до початку операції посилити охорону кордону. Начальники обласного, міських і районних відділів УНКВС несли персональну відповідальність за якість зібраних матеріалів, що були підставою для арешту куркулів і кримінальників.

Арештованих звозили до тюрем. У місця концентрації арештантів повинна була виїжджати обласна «трійка» для ухвалення вироку. Справи мали розглядатися у присутності арештованого¹⁵⁴.

Головну роль у проведенні арештів і слідства відіграли міжрайонні оперативні групи чекістів, створені в колишніх окружних центрах і великих населених пунктах. Очолювали групи відповідальні співробітники облуправлінь НКВС, начальники міських і районних відділень чи окрвідділів. Їх чисельність становила 8–15 співробітників зі складу обласного УНКВС, місцевих апаратів органів держбезпеки. До складу таких міжрайонних груп входили не лише співробітники УДБ областей, а й курсанти міжкrajових шкіл УДБ, міліціонери, чекісти запасу. Іноді навіть залучали співробітників фінансового відділу УНКВС. Кожна група діяла в межах так званого куща, що охоплював до 10, а іноді й більше районів області. Арешти санкціонувалися начальниками міжрайонних груп і узгоджувалися з районним прокурором.

Практика формування міжрайонних груп як інструменту для виконання конкретної каральної операції була апробована ще 1933 р. Так, наказом ДПУ УСРР від 14 липня 1933 р. № 316 було створено Старобільську міжрайонну групу, якій підпорядковувалися Ново-Айдарський, Ново-Псковський, Білолуцький, Біловодський, Марківський, Міловський і Покровський районні апарати, Старобільське районне відділення ДПУ УСРР¹⁵⁵. Імовірно, такий тимчасовий орган був необхідний для проведення операції на конкрет-

¹⁵³ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 32, арк. 17–18.

¹⁵⁴ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге.— Ч. 1 — К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2010.— С. 51–57; ГДА СБ України, ф. 42, спр. 32, арк. 2–8, 9–13.

¹⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 9 (УРСР), спр. 666, арк. 83.

ній території. Штатне посилення відбувалося за рахунок відрядження окремих відповідальних співробітників Донецького оперативного сектору (обласного відділу) ДПУ УСРР для організаційної та оперативної роботи. Можливо, це пов'язувалося з проведенням операції з ліквідації «сільської контрреволюції» у цьому зерновому районі Донбасу¹⁵⁶.

1937 р. на території республіки створювалися 45 міжрайонних оперативних груп. У Вінницькій області місцями їх дислокації визначалися Вінниця, Бердичів, Шепетівка, Тульчин, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський¹⁵⁷.

Для вирішення поточних питань щодо проведення масової операції 23 липня 1937 р. у НКВС УРСР відбулася нарада. Однією з центральних проблем стала відсутність необхідної кількості кадрів для проведення арештів та розслідування. Тому просили НКВС СРСР скасувати відпустки, відстрочити випуск шкіл міліції, використати особовий склад шкіл державної безпеки, внутрішніх військ і ГУТАБ НКВС СРСР, що дислокувалися в Харкові. Наступною проблемою стала відсутність приміщень для утримання арештантів через значну завантаженість тюрем внаслідок попередніх арештів. Пропонувалося в тюрмах утримувати лише арештованих за 1-ю категорією, а для утримання 2-ї категорії використати камери попереднього ув'язнення і пристосувати приміщення в місцях дислокації міжрайонних груп для тимчасового утримання арештантів. Останні забезпечити харчуванням і медичним обслуговуванням. Місцеві управління прозвітували про наявність можливості для короткотермінового ув'язнення 40 000 осіб. Але подальші події показали, що дані не відповідають дійсності.

Помічнику начальника обліково-статистичного відділу НКВС УРСР Л. Мунвезу (з 1 листопада 1937 р.— начальник 8-го відділу) доручили організувати отримання інформації з УНКВС про хід операції один раз на два дні і виробити за погодженням з НКВС СРСР єдину форму звітності¹⁵⁸.

30 липня 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов підписав оперативний наказ № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських

¹⁵⁶ У листопаді 1933 р. на цих теренах було утворено Старобільський округ, який ліквідували лише в червні 1938 р. під час створення Ворошиловградської (нині Луганської) області.

¹⁵⁷ Великий терор в Україні. «Куркульська операція»... — С. 51–57; ГДА СБ України, ф. 42, спр. 32, арк. 14.

¹⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 32, арк. 15–16.

елементів». У наказі зазначалося, що операція в Україні повинна початися 5 серпня і продовжуватися чотири місяці. Протягом цього строку органи держбезпеки повинні були вилучити такі категорії населення: колишніх куркулів, що повернулися із заслання й вели «антирадянську підривну діяльність»; колишніх куркулів, що втекли з місць поселення, а також тих, хто сховався від розкуркулення; колишніх куркулів і соціально небезпечних елементів, які були «членами повстанських, фашистських, терористичних і бандитських формувань», вели антирадянську діяльність і ховалися від репресій; членів антирадянських партій, колишніх білих, жандармів, чиновників, карателів, бандитів і їх поплічників, контрабандистів, реемігрантів, які ховалися від репресій чи втекли з місць ув'язнення; виявлених у результаті агентурно-оперативної роботи активних учасників уже ліквідованих «козачо-білогвардійських, повстанських організацій, фашистських, терористичних і шпигунсько-диверсійних формувань». Репресії підлягали громадяни, які утримувалися в тюрмі, слідство за якими завершено, але судовими органами справа не розглядалася (це формулювання дозволило відправити на смерть громадян, заарештованих до початку масової операції, провину яких не вдалося довести в процесі слідства); найбільш рішуче налаштовані антирадянські елементи, кримінальники, які утримувалися в тюрмах, таборах, колоніях, трудових поселеннях, які вели злочинну діяльність; кримінальники, які ведуть злочинний спосіб життя і пов'язані зі злочинним середовищем.

Наказ наголошував, що соціальна «чистка» проходить «у селі — колгоспах, радгоспах, сільськогосподарських підприємствах, у місті — на промислових і торгових підприємствах, у радянських установах і на будівництві». Не забули і про родини засуджених. Підпадали під репресії родини, члени яких були здатні до активних антирадянських дій: їх слід було ув'язнювати в табори чи відправляти на трудові поселення; члени родини засуджених за 1-ю категорією, які проживали у прикордонній смузі, виселялися її межі; родини засуджених за 1-ю категорією, які проживали в Москві, Ленінграді, Києві, Тбілісі, Баку, Ростові-на-Дону, Таганрозі, у районах Сочі, Гагри і Сухумі, виселялися в інші області за їхнім вибором, окрім прикордонної смуги; родини засуджених за 1-ю і 2-ю категоріями брали на оперативний облік і за ними встановлювали постійний нагляд¹⁵⁹.

¹⁵⁹ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. — Ч. 1. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. — С. 72–76, 79.

В оперативному наказі був прописаний механізм проведення арешту та слідства. Начальник міжрайонної оперативної групи керував формуванням обліків, слідством, затверджував обвинувальні вирокі і контролював їх виконання — тобто повністю відповідав за результати проведення операції у своєму секторі.

На кожного репресованого збиралися детальні установчі дані і компрометуючі матеріали. На підставі останніх складалися списки на арешт, що підписувалися начальником оперативної групи і у 2-х примірниках відсилалися на розгляд та затвердження начальника обласного управління НКВС. Після розгляду надісланого списку начальник УНКВС давав санкцію на арешт зазначених у ньому громадян. Начальник міжрайонної слідчої групи на підставі затвердженого списку проводив арешти, які обов'язково здійснювалися на підставі ордеру. Під час арешту проводився обшук, вилучалася зброя, боеприпаси, військове спорядження, контрреволюційна література, дорогоцінні метали, іноземна валюта, розмножувальні прилади, листування. Вилучене описувалося у протоколі обшуку.

На кожного арештованого або групу заводилася слідча справа. Від співробітників держбезпеки наказом вимагався прискорений і спрощений порядок проведення слідства. Одним з критеріїв успішного слідства було виявлення всіх «злочинних зв'язків». Спрощений порядок слідства означав зміну в алгоритмі роботи прокуратури. Тому вже 7 серпня 1937 р. прокурор СРСР А. Вишинський надіслав шифротелеграму всім прокурорам республік, країв і областей, військових округів та залізниць. Він вимагав максимального сприяння проведенню операції; присутності прокурора на засіданні тих «трійок», де не було прокурора у складі; вказував, що дотримання процесуальних норм і попередня санкція на арешт під час проведення масової операції не потрібні; рішення «трійок» остаточні і оскарженню не підлягають¹⁶⁰.

До справи обов'язково долучалися ордер на арешт, протокол обшуку, матеріали, вилучені при обшуку, особисті документи, анкета арештованого, агентурно-облікові матеріали, протоколи допиту і короткий обвинувальний висновок.

Після розгляду справи на засіданні обласної «трійки» витяг з протоколу її засідання з вироким підшивався до кримінальної справи. Згідно з вказівкою М. Фріновського від 8 серпня 1937 р.

¹⁶⁰ Брюханов Б., Шошков Е. Оправданию не подлежит. Ежов и ежовщина. 1936–1938 гг.— С.-Пб.: Петровский фонд, 1998.— С. 76–77.

(меморандум № 424, доповнення до оперативного наказу НКВС СРСР № 00447), вирок «трійки» оголошувався лише засудженим за 2-ю категорією¹⁶¹.

Сам вирок виконувався тільки після вказівки голови «трійки», тобто начальника УНКВС. Підставою для його виконання був витяг з протоколу засідання «трійки» із зазначенням вироку конкретному засудженому і спеціальний припис за підписом голови «трійки», що видавався виконавцям вироку. Місце й дата виконання вироку за 1-ю категорією (розстріл) були суворою таємницею. Документ про виконання вироку долучався в окремому конверті до справи засудженого.

Згідно з цим оперативним наказом, загальне керівництво операцією покладалося на заступника наркома внутрішніх справ — начальника головного управління держбезпеки СРСР комкора М. Фріновського. При ньому була сформована спеціальна група помічників. Примірник протоколів «трійок» після виконання вироків, слідчі справи на засуджених за 1-ю категорією та картки за формою № 1 треба було надсилати до 8-го (обліково-реєстраційного) відділу головного управління держбезпеки НКВС СРСР. Інформація про хід та результати операції повинна була доповідатися кожні п'ять днів¹⁶². В Україні з 23 липня 1937 р. діяв оперативний штаб для координації операції, який очолив начальник 4-го відділу УДБ НКВС УРСР М. Герзон¹⁶³.

31 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило проект оперативного наказу № 00447. Для його реалізації було виділено 75 млн руб., з них 25 млн руб. — на оплату залізничного тарифу. Наркомат шляхів сполучень СРСР був зобов'язаний надати необхідну кількість вагонів для перевезення майбутніх табірників, яких планували використати на будівельних об'єктах і лісорозробках ГУТАБ НКВС СРСР. Останньому передавалися лісові масиви в Північній, Свердловській областях, Західносибірському і Східносибірському краях, басейні річки Вичегди, а для організації там нових таборів надавався аванс у 10 млн руб. Обкоми і крайкоми партії адміністративно-територіальних одиниць, де розгорталися концтабори, зобов'язали виділити за заявками НКВС СРСР необхідну кількість членів партії і комсомольців для укомплектування штатів табірних співробітників; наркомату оборони СРСР доручили призвати із запасу 240 командирів

¹⁶¹ Степанов А. Расстрел по лимиту: Из истории политических репрессий в ТАССР в годы «ежовщины». — Казань: Новое знание, 1999. — С. 30.

¹⁶² Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. — Ч. 1. — К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2010. — С. 79–82.

¹⁶³ Там само. — С. 91.

і політпрацівників для формування нових частин внутрішніх військ охорони; 150 лікарів і 400 фельдшерів для медичних частин цих місць примусового утримання людей відрядив наркомат охорони здоров'я СРСР; наркомат лісової промисловості зобов'язали виділити в розпорядження ГУТАБ 10 найкращих фахівців лісового господарства і 50 випускників Ленінградської лісотехнічної академії¹⁶⁴.

Наказ передбачав ліміти за 1-ю і 2-ю категоріями для кожної області, краю, автономної республіки. В УРСР за цим наказом мало бути арештовано 28 800 осіб, з них розстріляно — 8000. У Вінницькій області керівництво СРСР запланувало розстріляти 1000 осіб і ще 3000 ув'язнити. Але оперативний наказ НКВС СРСР № 00447 передбачав можливість збільшення лімітів. Цим одразу скористалися начальники УНКВС. Аналіз збільшення лімітів за регіонами СРСР, проведений М. Юнге, Г. Бордюговим, Р. Біннером, засвідчив бажання начальників обласних УНКВС довести політичному керівництву масштабність проведеної ними роботи з вилучення «ворогів народу»¹⁶⁵. Фактично вони вбачали в цьому своєрідний тест на політичну лояльність.

У першу чергу на «трійку» передавалися справи за 1-ю категорією. Уже через місяць загальноукраїнський ліміт у 8000 осіб був вичерпаний. Тому 6 вересня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський звернувся до М. Єжова з проханням про додатковий ліміт у 4200 осіб за 1-ю категорією. Лідерами серед використання ліміту стали УНКВС Вінницької, Київської, Одеської областей. Зокрема, у Вінницькій області станом на 9 вересня 1937 р. засуджено до розстрілу 966 осіб, у тюрмі перебувала 1431 особа¹⁶⁶. Дослідники С. Кокін і М. Юнге, проаналізувавши практику виділення лімітів для областей УРСР, стверджували про зацікавленість «московського центру» в розгортанні розстрілів, пригальмовуванні ув'язнення в таборах через відсутність місць для утримання арештантів. Одним з побічних доказів цієї гіпотези є вказівка І. Леплевського про заборону засудження до ув'язнення осіб літнього віку, непридатних до роботи. Це, на їхню думку, був прямий наказ про розстріл. Підтверджують висновок учених свідчення на допитах О. Успенського — наступника І. Леплевського.

¹⁶⁴ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 21, л. 116–117.

¹⁶⁵ Юнге М., Бордюгов Г., Біннер Р. Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447.— М.: Новый хронограф, 2008.— С. 519–598.

¹⁶⁶ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 5. 1937–1939. Кн. 1. 1937 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг.— М.: РОССПЭН, 2004.— С. 362.

Він заявив, що на початку 1938 р. М. Єжов на оперативній нараді вимагав «громити всіх направо й наліво». На запитання начальника УНКВС по Чернігівській області М. Корнева про долю калік і людей літнього віку, які сиділи у тюрмах, М. Єжов заявив: «Ох ви, чекісти, вивезіть їх усіх до лісу та розстріляйте. Кому вони потрібні?»¹⁶⁷

Загалом протягом п'яти місяців 1937 р. ліміт для України за 1-ю категорією був збільшений у чотири рази — з 8000 до 32 715 осіб. УНКВС по Вінницькій області станом на січень 1938 р. виділили ліміт для розстрілу на 2950 осіб, УНКВС по Кам'янець-Подільській області — 1550 осіб. Паралельно збільшувалися ліміти за 2-ю категорією. В УРСР із 20 800 осіб «початкового ліміту» на січень 1938 р. до ув'язнення в табори вже планувалося 50 407 осіб, з них із Вінницької області 5250 осіб, Кам'янець-Подільської — 2100 осіб¹⁶⁸.

Паралельно з проведенням за наказом № 00447 «куркульської операції» органи держбезпеки реалізовували оперативні накази за так званими національними лініями. За результатами передбачалося майже повністю завершити ліквідацію «п'ятої колони» у СРСР й убезпечити тил Червоної армії в умовах майбутньої світової війни. Від початку 1930-х рр. органи держбезпеки активно виявляли «шкідницькі, диверсійні, шпигунські» організації з-поміж представників національних меншин. Так, 17 листопада 1933 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький інформував генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора про розкриття осередків «ПОВ» на Київщині, Поділлі, Харківщині, Волині¹⁶⁹. 23 лютого 1934 р. було підписано обвинувальний вирок у справі «ПОВ» на Поділлі. З 52 арештованих різні строки ув'язнення отримали 48 осіб, стосовно 4 осіб слідчі матеріали були виділені в окрему справу для подальшого розслідування співробітниками особливого відділу¹⁷⁰.

Подібні справи були сфальсифіковані і щодо представників німецької національної громади в наступні роки. Наприклад, 16 березня 1937 р. наркомат юстиції УРСР поінформував секретаря ЦК КП(б)У

¹⁶⁷ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. — Ч. 1. — К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. — С. 105–106.

¹⁶⁸ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 32, арк. 90.

¹⁶⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 26 (1951 р.), спр. 2, арк. 46–51; Справа «Польської організації військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. — К.: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. — С. 74–80.

¹⁷⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 78, арк. 1–102; Справа «Польської організації військової» в Україні... — С. 92–172.

С. Косіора про викриття осередків «Національного союзу німців на Україні». Частина членів «організації» були засуджені¹⁷¹. Стосовно інших за апробованим сценарієм продовжувалося розслідування, що призвело до викриття/фальшування нової структури «Німецької фашистської шпигунсько-диверсійної організації на залізничному транспорті і промисловості України»¹⁷².

Серед масових репресивних операцій за «національними лініями» «німецька» розпочалася першою і вельми своєрідно. 20 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) запропонувало «т. Єжову віддати негайно наказ по органах НКВС про арешт усіх німців, які працювали на оборонних заводах [...] і вислання частини арештованих за кордон. Копію наказу надіслати до ЦК. Про хід арештів і кількість арештованих повідомляти в щоденних зведеннях до ЦК»¹⁷³. Оперативний наказ від 25 липня 1937 р. № 00439 «Про операцію по репресіях німецьких підданих, підозрюваних у шпигунстві проти СРСР» розпочав масові операції щодо національних груп під час «Великого терору»¹⁷⁴. М. Єжов наказав у п'ятиденний строк арештувати німецьких підданих, що працювали (навіть у минулому, але залишилися в СРСР) на оборонних підприємствах і залізниці. Під час слідства наказувалося викрити всю наявну агентуру німецької розвідки. Арешту також підлягали громадяни Радянського Союзу чи інших країн, визначені як «агенти німецької розвідки». Після завершення слідства справи повинні були надсилатися до НКВС СРСР для подальшого розгляду Військовою колегією Верховного Суду чи Особливою нарадою НКВС СРСР.

¹⁷¹ Німці в Україні. 20–30-ті рр. ХХ ст.: Збірник документів державних архівів України / Упоряд.: Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко, С. П. Пишко.— К.: Інститут історії України НАН України, 1994.— С. 14; Див. докладніше: Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг.: Документы и материалы / Составитель, автор вступительной статьи, примечаний и комментариев Александр Рублев; [ОГА СБ Украины; НАН Украины. Институт истории Украины; Главная редколлегия «Реабилитированные историей», отдел по разработке архивов ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ; Геттингенский исследовательский центр (ФРГ); ред. д-р Альфред Айсфельд].— К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2016.— 608 с.

¹⁷² Ченцов В. В. Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е — 1930-е годы.— М.: Готика, 1998.— С. 100–101.

¹⁷³ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 21, л. 107.

¹⁷⁴ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. Под ред. А. Яковлева. Сост. В. Хаустов, В. Наумов, Н. Плотникова.— М.: МФД, 2004.— С. 270–272.

Арешти розпочалися в ніч на 30 липня 1937 р. Станом на 6 серпня 1937 р. по СРСР було арештовано 340 осіб, з них в Україні — 52 особи. Хоча строк проведення арештів сплив, «німецьку операцію» продовжували. Із 29 липня по 28 серпня 1937 р. у СРСР арештували 472 німецьких підданих, з них в УРСР — 106¹⁷⁵.

Дослідники з Міжнародного науково-просвітницького товариства «Меморіал» (м. Москва) М. Охотін й А. Рогінський зазначили, що локальна операція з вилучення німецьких підданих з оборонної промисловості та інших стратегічних об'єктів з вересня 1937 р. перетворилася на масову операцію зі знищення німецької національної групи в СРСР у цілому та в Україні зокрема. Затримка з перетворенням на масову операцію, на думку цих істориків, була пов'язана з відсутністю опрацьованих обліків і поганою загальною проробкою механізмів здійснення операції; доволі низьким статусом представників німецької групи в партійно-радянській ієрархії порівняно з поляками чи латишами; наявністю Автономної республіки німців Поволжя — німецького державного утворення¹⁷⁶.

Але після завершення першого етапу «німецької операції» — арештів німецьких підданих в оборонній промисловості і транспорті — у розпорядженні чекістів з'явилася інформація про нових фігурантів з числа членів цієї національної групи. Подальші арешти проводилися в ході реалізації іншого «національного» оперативного наказу НКВС СРСР від 11 серпня 1937 р. № 00485 про ліквідацію в Україні осередків «ПОВ». У додатку до наказу надсилався «Закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, поразницьку і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР»¹⁷⁷.

У тримісячний строк (20 серпня — 20 листопада 1937 р.) підлягали арешту та засудженню особи за такими ознаками: виявлені в процесі слідства та до цього часу не розшукані активні члени «ПОВ», військовополонені польської армії, що залишилися в СРСР, перебіжчики з Польщі, незалежно від часу їх переходу до СРСР, політемігранти та

¹⁷⁵ Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // Наказанный народ.— М.: Звенья, 1999.— С. 38.

¹⁷⁶ Там само.— С. 37.

¹⁷⁷ Див.: 3 архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ.— 1997.— № 1/2 (4/5).— С. 15–44.

політобмінняні з Польщі, колишні члени ППС¹⁷⁸ та інших польських партій, найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів з польських районів.

Арештованих після проведення прискореного слідства пропонувалося розподілити на дві категорії: 1-ша — розстріл, 2-га — ув'язнення в таборах. Короткі відомості на підставі слідчої та агентурної інформації, що характеризували ступінь вини, у вигляді таблиці надсилалися за підписом наркома республіканського НКВС і прокурора республіки на розгляд «вищої двійки» у складі наркома внутрішніх справ СРСР і Прокурора СРСР (утвореного спеціального органу для розгляду справ за «польською лінією»). Через розташування таблиць такі документи почали називати «альбомами».

Практика реалізації «польського наказу», визначені в ньому контингенти, як «бази іноземних розвідок», автоматично повторювалися в інших «національних» оперативних наказах НКВС СРСР. Його розпорядження лише санкціонували вже випробуваний алгоритм. Так, арештованих за «німецькою лінією» з вересня 1937 р. почали засуджувати за механізмом, прописаним у наказі № 00485. Подібний механізм був застосований для засудження «харбінців» (оперативний наказ НКВС від 20 вересня 1937 р. № 00593)¹⁷⁹. У шифротелеграмі від 30 листопада 1937 р. № 49990 про початок «латиської операції» прямо зазначалося: «Оформлення справ і їх розгляд проводити в порядку пункту 6 оперативного наказу № 00485»¹⁸⁰.

Загалом згідно з «німецьким наказом» у СРСР було в «альбомному порядку» й «особливими трійками» засуджено 55 005 осіб, з них до розстрілу — 41 898 осіб. В УРСР засудили 21 229, з них до розстрілу — 18 005. До цієї статистики слід додати представників німецької національної групи арештованих співробітниками дорожньо-транспортних відділів: Московсько-Донбаської залізниці — засуджено 9 осіб, з них до розстрілу — 6; Одеської залізниці — засуджено 32, з них до розстрілу — 18; Північно-Донецької залізниці — засуджено 161 особу,

¹⁷⁸ ППС — Польська соціалістична партія, утворена 1893 р. у Варшаві. Від 1904 р. влаштовувала теракти проти російської адміністрації, поліції, військових. На 9-му з'їзді ППС (1906, Відень) відбувся розкол на ППС-левицю та ППС-революційну з націоналістичною ідеологією на чолі з Ю. Пілсудським. 1909 р. прихильники цього політика повернули назву ППС. Вони брали участь у створенні незалежної польської держави, підтримали війну 1920 р. з радянською Росією. У 1926 р. ППС схвалила державний переворот Ю. Пілсудського в Польщі.

¹⁷⁹ Див.: Ленинградский мартиролог.— 1937—1938.— Т. 3.— С.-Пб., 1998.— С. 583—585.

¹⁸⁰ История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х — первая половина 1950-х гг.: Собр. док.: В 7 тт.— Т. 1: Массовые репрессии в СССР.— М., 2004.— С. 285—286.

з них до розстрілу — 152; Південно-Західної залізниці (проходить по території Поділля і Київщини) — засуджено 130 осіб, з них 81 — до розстрілу¹⁸¹. Станом на 10 січня 1938 р. у Вінницькій області арештували 171 німця, з них 30 осіб — «шпигуни й інформатори німецького консульства», 60 — учасники контрреволюційних організацій, 30 — учасники контрреволюційно-фашистських груп. Ще 32 німецьким підданам відмовили у продовженні дозволу на проживання, і вони виїхали за кордон, 6 громадян Німеччини арештували¹⁸².

За виявленими в Галузевому державному архіві СБ України протоколами «двійок» та «особливих трійок» результати «польського наказу» були такі: засуджено 57 410 осіб, з них розстріляно 46 792 особи, різні табірні строки отримали 9885 осіб, звільнено 17 осіб, повернено справи на дослідження — 587 осіб, припинено справи через смерть арештованих громадян — 38¹⁸³.

Окрім згаданих вище «національних операцій», документально зафіксоване здійснення у Вінницькій і Кам'янець-Подільській областях протягом другої половини 1937 — початку 1938 рр. масових репресій згідно з циркулярами від 22 серпня 1937 р. № 68 (про іноземців), від 22 грудня 1937 р. № 52691 (про репресії серед китайців), від 16 лютого 1938 р. № 326 (про репресії серед афганців), наказів від 20 вересня 1937 р. № 00593 (про операцію з репресії колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці і реемігрантів з Манжоу-Го (харбінців), від 28 жовтня 1937 р. № 00698 (про консульські зв'язки), від 11 грудня 1937 р. № 50215 (операція з арештів греків), від 29 січня 1938 р. № 202 (про арешти іранців), шифротелеграми від 30 листопада 1937 р. № 49990 (латиська операція) та ін.

Вивчення архівних документів призвело до оприлюднення значної кількості фактів, що промовисто свідчили про масову фальсифікацію процесуальних засад слідства, протоколів допитів, свідчень свідків, моральний тиск та нелюдські тортури. Наприклад, колгоспник із с. Ружа Оринінського району Г. М. Коробчук, заперечуючи зв'язок

¹⁸¹ Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // Наказанный народ. — М.: Звенья, 1999. — С. 64–66.

¹⁸² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 245.

¹⁸³ Див.: Великий терор: польська операція 1937–1938 / Галузевий держ. архів СБ України; Ін-т національної пам'яті — Комісія з розслідування злочинів проти польського народу; НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень; редкол.: Є. Беднарек, В. В'ятрович, С. Кокін та ін. — Варшава; К., 2010. — Ч. 1. — 1037 с.; Ч. 2. — С. 1038–1983. — (Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 8). — Електронний додаток до тому «Копії архівних матеріалів з фондів Галузевого державного архіву СБ України».

з польською розвідкою, визнав, що, будучи бригадиром у колгоспі, шкодив господарству через погано організовану працю колгоспників у бригаді. Бригадир був звільнений з посади¹⁸⁴. За ці «провини» Особлива нарада при НКВС СРСР Г.М. Коробчуку визначила міру покарання — 10 років ув'язнення у виправно-трудовому таборі. Категорично заперечували зв'язок з польською розвідкою жителі Старокостянтинова: вчителька Цезарина Гончарова-Середзинська та 72-річний Петро Шик. У слідчих НКВС не було конкретних матеріалів щодо вини заарештованих, але Особлива нарада при НКВС СРСР винесла обом вирок — розстріл¹⁸⁵.

Відкидали звинувачення в підтримці зв'язків із закордоном та організації «контрреволюційної боївки «ПОВ» голова Холодецької сільської ради Волочиського району М.А. Охота, голова колгоспу В.М. Лозанський та касир фінансового відділу Волочиського райвиконкому Л.К. Вишенський. Хоча слідство не мало ніяких матеріалів, які б підтверджували їхню участь у «ПОВ», особлива трійка УНКВС по Кам'янець-Подільській області визначила їм вищу міру покарання¹⁸⁶.

Вишукуючи «шпигунів і контрреволюціонерів», чекісти вдавалися до підтасовок та фальсифікацій. Брехня щедро вкладалася в чужі уста. Свідки, що проходили у кримінальній справі, навіть не здогадувалися про власні свідчення, хоча на протоколах стояли нібито їхні підписи. Характерною стала справа польських колгоспників с. Завалійки Волочиського району С.Й. Габателя, А.А. Габателя, Г.І. Грушковського, С.Т. Мельника, М.І. Мельника та А.І. Мельника. Їх звинуватили в антирадянській пропаганді та «підготовці до активних повстанських дій у момент збройного вторгнення Польщі на територію СРСР».

Заарештовані тривалий час заперечували вину. Лише після застосування «фізичного впливу» та пред'явлення зізнань «свідків» селяни визнали себе винними, що визначило міру їх покарання — розстріл. При перегляді справи у травні 1959 р. свідки підтвердили факт фальсифікації на слідстві. Свідок Р.С. Трач вказала, що її «ніхто не допитував і вона показань ніяких і нікому не давала», а Ф.І. Кушнір розповів, що «у 1937 р. його викликали в УНКВС для допиту, але він ніяких свідчень про антирадянську діяльність звинувачуваних не

¹⁸⁴ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-15684, арк. 12.

¹⁸⁵ Там само, спр. П-6550, арк. 100, 103, 135–139.

¹⁸⁶ Там само, спр. П-697760, арк. 52–54.

давав. Протокол був складений співробітниками УНКВС і під загрозою ним підписаний»¹⁸⁷.

Виявлені документи у ГДА СБ України, багаторічна праця дослідників реалізації «польського наказу» в Україні засвідчили стрімку динаміку наростання арештів представників польської меншини. Станом на 10 листопада 1937 р. у Вінницькій області згідно з оперативним наказом № 00485 заарештували 2707 осіб, у тому числі 532 «шпигунів», 170 «зрадників батьківщини», 1489 «польських контрреволюціонерів»¹⁸⁸.

Зазначимо, що наприкінці 1937 р. із загальної кількості арештованих в області за «національними наказами» і розглянутих «вищою двійкою» 5848 осіб становили поляки, з них розстріляно 4684, ув'язнено до виправно-трудоих таборів 1165, на дослідження було повернуто справи на 40 осіб, справи на 4 осіб доправлені на розгляд Військової колегії Верховного суду СРСР. Із загальної кількості засуджених до вищої міри покарання у Вінниці розстріляли 2861 особу, ще 3 померли до виконання вироку, у Бердичеві — 399, у Гайсині — 565, у Могилів-Подільському — 294, у Тульчині — 234. Також «особливою трійкою» УНКВС по Вінницькій області було розглянуто справи на 1800 поляків, із них до розстрілу засуджено 1543, до ВТТ — 248, подано на розгляд Особливої наради — 2 особи, відправлено на дослідження справи на 7 осіб¹⁸⁹. Запопадливність у боротьбі з «польською контрреволюцією» призвела до арешту всієї агентурної мережі Вінницького УНКВС, що працювала за «польською лінією»¹⁹⁰.

У січні 1938 р. чекістами Вінниччини було проведено аналіз результатів масових операцій за всіма лініями роботи. Співробітники обласного УНКВС станом на 10 січня 1938 р. звітували про розгром «польського контрреволюційного підпілля», використовуючи розлогу класифікацію «ворогів народу» з-поміж польської меншини. Зокрема, ліквідовано «шпигунських резидентур, пов'язаних безпосередньо

¹⁸⁷ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-193, оп. 12, спр. П-8833, арк. 153.

¹⁸⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 99, арк. 130–131.

¹⁸⁹ Великий терор: польська операція 1937–1938 / Галузевий держ. архів СБ України; Ін-т національної пам'яті — Комісія з розслідування злочинів проти польського народу; НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень; редкол.: Є. Беднарек, В. В'ярович, С. Кокін та ін. — Варшава; К., 2010. — Ч. 1. — 1037 с.; Ч. 2. — С. 1038–1983. — (Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 8). — Електронний додаток до тому «Копії архівних матеріалів з фондів Галузевого державного архіву СБ України».

¹⁹⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 252.

з польською розвідкою» — 5, «шпигунсько-диверсійних резидентур» — 38 (138 осіб), «осередків «ПОВ» — 94 (696 осіб), «повстансько-бойових груп» — 26, «шпигунів-одинаків» — 423, «резидентів — інформаторів польського консульства» — 147, «поплічників-переправників і явочників (ідеться про утримувачів явочних квартир.— *Авт.*) польської агентури» — 121, «ксьондзовських контрреволюційних націоналістичних організацій» — 28 (1164 особи), «польського контрреволюційного елементу» — 3245 осіб¹⁹¹. На 10 січня 1938 р. засуджено 3845 поляків, з них за 1-ю категорією 3185, за 2-ю — 660. Додатково мали визначити долю ще 2344 громадян¹⁹². Також заступник начальника УНКВС по Вінницькій області майор держбезпеки І. Морозов на початку січня 1938 р. вказав на засудження 658 поляків за наказом № 00447¹⁹³. Це, на нашу думку, ще раз підтверджувало, що знищення поляків здійснювали за національною (політичною) ознакою.

«Українських націоналістів» було засуджено 3101 особу, у тому числі згідно з наказом № 00447 — 2122 особи; «за румунським шпигунством» — 1110 осіб, «троцькістів і правих» — 360, «за церковно-сектантською контрреволюцією» — 1167, із них згідно з наказом № 00447 — 992 особи, «учасників військово-фашистської змови» — 103, «за німецькою контрреволюцією і шпигунством» — 171, із них згідно з наказом № 00447 — 43, «за латиською контрреволюцією і шпигунством» — 39, «за японською контрреволюцією» — 15 осіб. Віднайдені документи дозволили аналізувати результати здійснення масових репресивних операцій у Вінницькій області. Загалом 1937 р. засудили 12 884 особи, з них 6376 розстріляно, 6508 ув'язнено в таборах. Із загальної кількості засуджених вироків були ухвалені на підставі оперативного наказу № 00485 — 3845, із них 3185 розстріляно і 660 ув'язнено; оперативного наказу № 00447 — 8200, із них 2950 розстріляно, 5250 ув'язнено; Військовою колегією, військовим трибуналом Київського військового округу, спецколегією Вінницького обласного суду, Особливою нарадою — 839 осіб, із них 241 розстріляно, 598 ув'язнено¹⁹⁴.

Подана статистика чітко демонструє, що значна кількість вироків ухвалювалася в позасудовому порядку. У прикордонному Поділлі найбільш постраждали від репресій 1937 р. представники польської та інших національних груп (кожний четвертий із засуджених). На

¹⁹¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 227.

¹⁹² Там само, арк. 197.

¹⁹³ Там само, арк. 227.

¹⁹⁴ Там само, арк. 196–227.

наш погляд, це вказує на те, що іонаціональні групи (на відміну від домінуючих у регіоні та в статусній ієрархії радянських націй¹⁹⁵) на західному кордоні країни розглядалися керівництвом СРСР як потенційна «п'ята колона» в майбутній війні.

Одночасно з масовими репресивними операціями тривала «кадрова чистка» управлінських структур на Поділлі. Партиїно-радянські чиновники були «тісно пов'язані» з раніше арештованими колегами — «контрреволюціонерами», у яких «вибивали» свідчення про спільну антирадянську діяльність. У серпні 1937 р. на пленумі ЦК КП(б)У піддали нищівній критиці першого секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявського і звинуватили в «оточенні себе ворогами народу». Перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор 16–17 серпня 1937 р. повторив ці звинувачення на пленумі Вінницького обкому партії і заявив, що 16 осіб зі складу обкому заарештовані й виключені з партії¹⁹⁶. Уже 1 вересня 1937 р. у Москві під час відрядження був заарештований і сам В. Чернявський¹⁹⁷.

Обвинувачення на його адресу були типовими щодо регіональних керівників того часу. Стверджувалося, що разом із секретарем ЦК КП(б)У М. Хатаєвичем (у 1932–1937 рр. — секретар Дніпропетровського обкому партії) В. Чернявський створив терористичну організацію «правих»¹⁹⁸, які ставили за мету ліквідацію колгоспного ладу, займалися «шкідництвом у сільському господарстві» й намагалися «повалити радянське керівництво на чолі з Й. Сталіним». Через голову Вінницького облвиконкому О. Триліського В. Чернявський начебто був пов'язаний з «боротьбістами»¹⁹⁹ на чолі з головою РНК УРСР П. Любченком, які прагнули реставрувати буржуазні порядки в Україні, «відірвати її

¹⁹⁵ Існує численна література з приводу панівного статусу «росіян — старших братів» і «українців — молодших братів» в ієрархії титульних націй та етнонаціональних уявленнях в СРСР тих часів. В українській історіографії до цієї проблеми неодноразово звертався С. Кульчицький.

¹⁹⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 1, спр. 233; Васильєв В. Причини та механізми здійснення масових політичних репресій на території Вінницької області в 20–30-ті рр. // Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. ХХ ст.) — Вінниця: Логос, 1999.— С. 16.

¹⁹⁷ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 4725, арк. 3.

¹⁹⁸ Термін, який з'явився у 1928 р. під час внутріпартійної боротьби Й. Сталіна з «групою М. Бухаріна».

¹⁹⁹ Члени Української комуністичної партії (боротьбістів), що була створена у 1919 р. з груп лівих українських соціалістів-революціонерів та соціал-демократів. У березні 1920 р. партія увійшла до КП(б)У шляхом індивідуального прийому. У 1930-х рр. окремі колишні боротьбісти перебували на керівних посадах у республіканських структурах управління УСРР—УРСР.

від СРСР і створити самостійну державу». Задля цього П. Любченко підтримував контакти з командувачем Київського військового округу Й. Якіром, а О. Триліський — з командирами армійських корпусів, що перебували на території Вінницької області.

В. Чернявського співробітники НКВС свідомо пов'язали з О. Триліським. По-перше, їх пов'язували товариські стосунки та багаторічна спільна робота. По-друге, О. Триліський, як колишній «боротьбист», став логічною політичною фігурою — «містком» між міфічними організаціями «правих» та «українських буржуазних націоналістів», до числа яких зарахували «боротьбистів». Навіть після багаторічної політичної роботи колишніх «боротьбистів» у лавах КП(б)У Й. Сталін не довіряв їхнім представникам. Саме тому О. Триліський поряд з іншими колишніми «боротьбистами»: А. Хвилею (заступник наркома освіти УРСР), Ю. Войцехівським (заступник голови Верховного суду УРСР), М. Межуєвим (головою Новоград-Волинського окрвиконкому) був одним з учасників очної ставки в присутності Й. Сталіна та інших членів політбюро ЦК ВКП(б)²⁰⁰. Доля керівників Вінниччини була вирішена: наприкінці 1937 р. В. Чернявський і О. Триліський були розстріляні²⁰¹. У серпні 1955 р. за заявою дружини Є. Чернявської на підставі висновку Головної військової прокуратури В. Чернявського реабілітували. Перевірка встановила, що у справі М. Хатаєвича згадки про вербування В. Чернявського (ця інформація начебто була підставою для арешту секретаря Вінницького обкому КП(б)У) до «терористичної, шкідницької організації» взагалі відсутні. О. Триліського реабілітували у 1956 р.

Загалом у справі «Чернявського — Триліського» арештували практично всіх керівників і працівників обласних установ. Було знищено компартійну вертикаль управління. Із 98 членів пленуму Вінницького обкому КП(б)У «ворогами народу» стали 36 осіб, зі складу бюро обкому — 12 (практично весь склад бюро). Виявилося, що в апараті Вінницького облвиконкому працювали на відповідальних посадах 15 «ворогів народу», у тому числі голова О. Триліський, його заступники, майже всі завідувачі відділів.

З арештованих 99 осіб Військовою колегією було засуджено 66 і справи ще на 7 осіб доправлені на її розгляд; обласним судом — 15, доправлено на Особливу нараду — 6; засуджено до розстрілу 11 керівників обкомів профспілок; проведені арешти керівного складу

²⁰⁰ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 1, спр. 234, арк. 32–52.

²⁰¹ Там само, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 4725; спр. 4593.

Вінницького цукрового тресту, 6 керівників й інженерів Вінницької електростанції²⁰².

За даними 38 районів, із 712 членів пленумів райкомів КП(б)У «ворогами народу» стали 50 осіб, 36 виключено з партії. Так, на 1 квітня 1937 р. у Вінницькій обласній партійній організації налічувалося 7830 членів партії, 3723 кандидати у члени КП(б)У. За період з 1 квітня 1937 р. до 1 квітня 1938 р. було виключено 1115 осіб (за даними 36 районів) — 824 члени партії, кандидатів — 291, з них 590 осіб — як «вороги народу», 198 — «за втрату більшовицької пильності», 6 — «за перебування в контрреволюційних партіях і арміях», 21 — «за контрреволюційні розмови». У другій половині 1937 р. із 616 виключених (за даними 29 районів) 276 осіб перебували на відповідальних посадах, у тому числі 10 секретарів райкомів КП(б)У, 19 завідувачів відділів, 14 голів райвиконкомів, 43 завідувачі відділів райвиконкомів, 73 директори підприємств і МТС та їхні заступники, 49 голів сільрад, 68 голів колгоспів. За друге півріччя 1937 р. у 29 районах зняли з посад 3687 працівників радянських установ, з них 1035 відповідальних працівників²⁰³.

За звільненнями з посади часто йшли арешти. Тільки у справі «Вінницької обласної троцькістської організації» арештували 91 особу, серед них 5 завідувачів відділів Вінницького обкому КП(б)У, 6 секретарів окружкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У, 10 відповідальних партійних працівників, 6 працівників партійної преси, секретар Вінницького обкому ЛКСМУ, завідувачі відділами обкому ЛКСМУ, 3 секретарі райкому ЛКСМУ, 2 працівники комсомольської преси, 13 керівників обласної і районної ланки радянського апарату. З них 50 осіб були засуджені Військовою колегією.

За лінією «української націоналістичної контрреволюції» вінницькі чекісти станом на 10 січня 1938 р. «ліквідували» 15 організацій, 55 повстанських осередків, 7 диверсійно-терористичних груп. Їх начебто сформували розвідувальні органи Польщі, Румунії, Німеччини. Так, до складу «боротьбістського Центру» цих організацій входили 32 відповідальних працівники обласних установ, 4 працівники Вінницького обкому і окружкомів КП(б)У, 6 секретарів райкомів КП(б)У, 5 голів райвиконкомів, 8 вчителів, 13 селян²⁰⁴.

Також тривали арешти у справі «військово-фашистської змови». З 1 червня 1937 по 10 січня 1938 р. арештували 103 особи, з них

²⁰² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 198–202.

²⁰³ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 1, спр. 290, арк. 60–66, 140–141, 149–152.

²⁰⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 205–206.

засуджено Військовою колегією 57 «змовників». Було виявлено ще 64 «змовники», стосовно яких направлено клопотання про їх звільнення з армії та подальший арешт. Чекісти прозвітували про виявлення серед командного складу підрозділів РСЧА, що дислокувалися в області, 10 агентів польської, німецької, фінської, англійської і латвійської розвідок. Серед арештованих — 4 комдиви, 6 комбригів, 8 полковників, 15 майорів, 14 капітанів, 8 старших лейтенантів, 4 батальйонних комісари, 22 офіцери військово-технічного і військово-медичного складу. Зважаючи на кількість крупних військових з'єднань та проведені арешти, змінилося практично все командування стрілецьких і кавалерійських корпусів, дивізій і бригад.

Цікаве формулювання в доповідній записці використав виконувач обов'язків начальника УНКВС по Вінницькій області І. Морозов щодо виявлення нових «шпигунів» у військових частинах: «Виявлено і ліквідовано підозрілих у шпигунстві — 276 осіб»²⁰⁵. Він засвідчив, що стосовно цих громадян були лише підозри, а реальних доказів шпигунської діяльності не існувало. Утім, їх арештовували. Із загальної кількості «шпигунів» 128 осіб «зачислили» до польської розвідки, 88 — румунської, 44 — німецької, 7 — латвійської, 5 — японської, 2 — грецької²⁰⁶.

Загалом підставою для арешту могло стати перебування на окупованій польською армією території у 1920 р., в австрійському чи німецькому полоні, у складі експедиційного корпусу російської армії у Франції у 1915–1917 рр., зацікавлення фахівців закордонною технікою чи методом лікування, позитивна оцінка дореволюційного чи закордонного життя, побутове чи ділове спілкування з іноземцями, наявність родичів за кордоном, невдалий жарт чи анекдот тощо²⁰⁷. За «румунською операцією» на розгляд «вищої двійки» доправили 1050 осіб, з них станом на 10 січня 1938 р. засуджено до розстрілу 501 особу, до ув'язнення — 20 осіб. Чекісти прозвітували про розкриття 45 румунських резидентур (арештовано 280 шпигунів), ліквідацію 16 диверсійно-повстанських організацій (арештовано 403 учасники). Основні арешти проходили

²⁰⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 216.

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Струкевич О. Більшовицька інквізиція: як це було насправді // Реабілітовані історією: У 27 тт. Вінницька область / Обл. ред. колегія: І. Д. Івасюк (голова), В. П. Лациба, Н. П. Солейко та ін. — Упоряд.: В. П. Лациба (керівник), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, В. В. Вижга, М. В. Вижга, К. В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. П. Мельничук, І. Г. Паламар, В. І. Петренко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич. — Кн. 5. — К.: Центр ДЗК, 2015. — С. 9–10; Козяр І. Спогади. — К., 2010. — С. 346; Малигін А. Багряна акула. — Вінниця, 1999. — С. 73–74; Дорош М. Червоний терор. — Вінниця, 2008. — С. 34–35.

в прикордонних з Румунією Могилів-Подільському, Піщанському, Томашпольському, Ободівському, Тульчинському і Жмеринському районах.

Також І. Морозов прозвітував про виконання оперативного наказу № 00447. Загалом «трійкою» УНКВС по Вінницькій області станом на 10 січня 1938 р. засуджено 8200 осіб, з них 2950 розстріляно, 5250 ув'язнено (табл. 2).

Таблиця 2. Розподіл засуджених «трійкою» УНКВС по Вінницькій області за соціальними групами станом на 10 січня 1938 р.

Соціальна група	Загалом	1-ша категорія	2-га категорія
Куркулі	2599	1000	1599
Кримінальники	1303	407	896
Інший контрреволюційний елемент	4298	1543	2755

Із загальної кількості засуджених «трійкою» 2122 українських націоналістів 992 — церковники й сектанти, 658 поляків, 43 німці. Чекісти зазначали, що більша частина засуджених входили до контрреволюційних організацій і груп (табл. 3).

Таблиця 3. Кількість контрреволюційних і шпигунських організацій та груп станом на 10 січня 1938 р.²⁰⁸

	Контрреволюційні організації		Контрреволюційні групи	
	справи	члени	справи	члени
Польська контрреволюція і шпигунство	8	105	15	37
Німецька контрреволюція і шпигунство	5	69	2	12
Українська націоналістична контрреволюція	18	280	55	175
Церковно-сектантська контрреволюція	18	255	65	182
Куркульсько-повстанська контрреволюція	8	84	68	190
Терор	7	32	19	58
Румунська контрреволюція і шпигунство	2	10	7	15
Есери	2	16	–	–

²⁰⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 252.

Аналізуючи перші результати масових операцій станом на 10 січня 1938 р. на підставі статистики й «типових справ», викладених у доповідній записці І. Морозова, можна помітити два моменти. Перший — уся інформація подавалася в контексті існування в області масового організованого антирадянського руху, у розрізі значного кількісного переважання «контрреволюційних організацій і груп» над «одинаками». Місцевим керівникам держбезпеки було байдуже, що фальшовані ними організації, навіть якби вони існували, різко розходилися в програмних засадах, способах реалізації політики тощо. До їх складу входили люди різних соціальних груп, професій, світоглядних орієнтацій, що априорі не могли перетинатися.

Другий момент логічно пов'язаний з першим: це вигадана консолідація різних за спрямуванням «контрреволюційних осередків». І. Морозов підкреслював зв'язок «троцькістів», «правих» з українськими, польськими націоналістичними організаціями. Дехто з «контрреволюціонерів» був одночасно «агентом іноземної розвідки». Подібні умоглядні конструкції свідомо максимально поширювалися серед партійно-радянського чиновництва, широких верств населення. Створювалася ілюзія постійної загрози мирному життю пересічного громадянина через об'єднання всіх «ворогів радянської влади». Для громадськості начебто наставав «момент істини» через пред'явлення «реального ворога» у вигляді представників усіх прошарків населення, соціальних, професійних груп.

Спеціально зазначимо, що ухвалення рішення про розстріл або ув'язнення до концтаборів здійснювалося позасудовими органами. Грандіозні плани соціальної «чистки» втілювалися «трійкою» УНКВС по Вінницькій області, а з вересня 1937 р. ще «трійкою» УНКВС по Кам'янець-Подільській області. Персональний склад «Вінницької «трійки» по перевірці антирадянських елементів» В. Чернявський надіслав шифротелеграмою на затвердження до політбюро ЦК ВКП(б) 21 липня 1937 р.²⁰⁹ Зрозуміло, що утворення обласної «трійки» було ініційоване ЦК ВКП(б). 23 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) рішенням № 351 затвердило «трійку» по Вінницькій області у складі першого секретаря обкому КП(б)У В. Чернявського, начальника обласного управління НКВС М. Тимофєєва, обласного прокурора О. Ярошевського, секретаря — сержанта держбезпеки

²⁰⁹ Великий терор в Україні. «куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге.— Ч. 1 —К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010.— С. 61.

СРСР, комісар держбезпеки 2-го рангу Л. Бельський, який вимагав безкомпромісної боротьби з «ворогами радянського народу». На цьому засіданні було розглянуто 34 слідчі справи. Арештованих громадян обвинуватили у контрреволюційній, диверсійній та підривної діяльності. На підставі позасудового рішення всі 34 особи були визнані винними в інкримінованих їм злочинних діяннях, з них 31 особу ухвалили розстріляти, а 3 — ув'язнити у виправно-трудових таборах. До речі, перші засідання Вінницька «трійка» проводила в будинку УНКВС пізніми вечорами, іноді поночі.

На третьому засіданні склад «трійки» частково змінився. Замість О. Ярошевського був присутній виконувач обов'язків прокурора Я. Тернівський. На дев'ятому засіданні, 17 серпня 1937 р., замість арештованого секретаря Вінницького обкому В. Чернявського був присутній секретар обкому КП(б)У М. Бондаренко. Одинадцятье засідання «трійки» (21 серпня 1937 р.) проводив уже новий голова — заступник начальника УНКВС по Вінницькій області, виконувач обов'язків начальника УНКВС капітан держбезпеки І. Морозов. Начальник УНКВС капітан держбезпеки Г. Гришин-Клювгант 20 серпня 1937 р. був заарештований, і згодом за вироком військового трибуналу Київського особливого військового округу від 1 червня 1939 р. розстріляний. Таким чином, за 16 днів роботи Вінницької «трійки» її склад повністю оновився.

У подальшому склад теж постійно змінювався. Так, з 1 вересня 1937 р. у роботі «трійки» брав участь секретар обкому КП(б)У І. Співак. Із серпня 1937 р. «трійку» очолив виконувач обов'язків начальника УНКВС по Вінницькій області капітан (із 17 листопада 1937 р. — майор) держбезпеки І. Морозов. Але 2 січня 1938 р. він востаннє керував засіданням «трійки». З березня 1938 р. він спочатку очолив 6-й (спостереження за воєнізованими організаціями, міліцією, пожежною охороною, військкоматами й добровільними спортивними товариствами) відділ 1-го управління НКВС СРСР, з вересня 1938 р. — 6-й (транспортний) відділ головного управління держбезпеки НКВС СРСР. На початку 1939 р. був арештований, у липні 1940 р. Військовою колегією Верховного суду засуджений до розстрілу²¹³. Жахливі результати діяльності «трійки» репрезентовані в табл. 4.

---

²¹³ Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; Под ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. — М.: Звенья, 1999. — С. 309–310.

Таблиця 4. Результати роботи «трійки» УНКВС по Вінницькій області з 5 серпня по 31 грудня 1937 р.

№ з/п	№ протоколу	Дата засідання «трійки»	Кількість розглянутих справ	За 1-ю категорією	За 2-ю категорією	Загалом репресовано
1	1	05.08.1937	34	31	3	34
2	2	07.08.1937	63	53	10	63
3	3	08.08.1937	62	62	0	62
4	4	09.08.1937	164	154	10	164
5	5	10.08.1937	39	34	5	39
6	6	11.08.1937	110	104	6	110
7	7	13.08.1937	45	57	0	57
8	8	15.08.1937	168	156	12	168
9	9	17.08.1937	56	71	0	71
10	10	19.08.1937	78	88	0	88
11	11	21.08.1937	94	109	0	109
12	12	22.08.1937	80	80	0	80
13	13	23.08.1937	99	99	0	99
14	14	25.08.1937	63	63	0	63
15	15	31.08.1937	57	57	0	57
16	16	01.09.1937	100	115	0	115
17	17	02.09.1937	82	82	0	82
18	18	03.09.1937	50	50	0	50
19	19	07.09.1937	62	57	5	62
20	20	09.09.1937	141	141	10	151
21	21	13.09.1937	96	86	10	96
22	22	14.09.1937	71	61	10	71
23	23	15.09.1937	36	31	5	36
24	24	18.09.1937	102	102	0	102
25	25	19.09.1937	92	92	0	92
26	26	20.09.1937	210	235	0	235

№ з/п	№ протоколу	Дата засідання «трійки»	Кількість розглянутих справ	За 1-ю категорією	За 2-ю категорією	Загалом репресовано
27	27	22.09.1937	247	232	15	247
28	28	25.09.1937	175	160	15	175
29	29	04.10.1937	216	201	15	216
30	30	05.10.1937	291	281	10	291
31	31	07.10.1937	212	202	10	212
32	32	11.10.1937	115	105	10	115
33	33	13.10.1937	119	109	10	119
34	34	20.10.1937	245	245	15	260
35	35	27.10.1937	216	216	0	216
36	36	05.11.1937	339	239	0	239
37	37	13.11.1937	284	284	0	284
38	38	18.11.1937	100	80	20	100
39	39	19.11.1937	180	180	0	180
40	40	20/21.11.1937	154	126	28	154
41	41	25.11.1937	312	337	0	337
42	42	29/30.11.1937	235	14	221	235
43	43	07.12.1937	960	550	410	960
44	44	29.12.1937	211	211	0	211
45	45	31.12.1937	132	132	0	132
Загалом		47 днів	6997	6174	865	7039

Отже, у середньому на засіданні «трійки» засуджувалося 150 осіб, але 7 грудня 1937 р. з'явилася фантастична цифра — 960 (!) осіб. Зрозуміло, що ніхто не розглядав їхні справи: людей «механічно», за жахливою бюрократичною процедурою прирікали на смерть або тривале ув'язнення. Показово, що кількість засуджених до розстрілу склала захмарні 88%. Це свідчить про повну аморальність членів «трійки», їхнє бажання показати свою зятятість у боротьбі з «ворогами» та «застрахувати» себе на випадок звинувачень у політичних помилках.

Нині маємо можливість аналізувати статистику жертв — громадян Вінницької області, засуджених «вищою двійкою», що подана в табл. 5²¹⁴.

Таблиця 5. Кількість репресованих громадян Вінницької області на підставі постанов «вищої двійки» (жовтень 1937 р.— березень 1938 р.)

№ з/п	№ протоколу	Дата протоколу	Загалом репресовано	Кількість розстріляних	Кількість висланих до ВТТ
1	3	08.10.1937	22	19	3
2	5	14.10.1937	12	9	3
3	11	16.10.1937	24	18	6
4	18	13.09.1937	87	79	8
5	18	02.11.1937	19	17	2
6	19	09.11.1937	16	16	0
7	24	11.11.1937	39	39	0
8	26	17.11.1937	5	5	0
9	31	14.11.1937	32	27	5
10	35	22.09.1937	104	87	17
11	42	17.11.1937	3	3	0
12	48	28.09.1937	10	8	2
13	49	01.12.1937	117	93	24
14	52	28.09.1937	100	91	9
15	54	10.12.1937	83	78	5
16	60	13.12.1937	109	69	40

²¹⁴ Амонс А. І. Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій 1937–1938 років // Реабілітовані історією: У 27 тт. Вінницька область / Редакція тому: Л. М. Спірідонова (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.— Упорядники: В. П. Лациба (керівник), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, В. В. Вижга, К. В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. П. Мельничук, І. Г. Паламар, В. І. Петренко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич.— Кн. 2.— Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007.— С. 17–19; ГДА СБУ, м. Вінниця, спр. 129, 130, тт. 2, 4, 5 «Протоколи засідання “Высшей двойки” за 1937–1938 гг.».

№ з/п	№ протоколу	Дата протоколу	Загалом репресовано	Кількість розстріляних	Кількість висланих до ВТТ
17	66	19.12.1937	107	59	48
18	67	19.12.1937	43	21	22
19	69	21.12.1937	47	35	12
20	71	22.12.1937	58	17	41
21	77	04.10.1937	100	96	4
22	87	14.12.1937	18	15	3
23	98	10.10.1937	200	186	14
24	103	12.10.1937	80	72	8
25	116	28.12.1937	13	5	8
26	544	14.12.1937	110	89	21
27	545	14.12.1937	106	91	15
28	625	26.12.1937	75	39	36
29	162	14.10.1937	6	6	0
30	184	27.10.1937	67	66	1
31	261	04.11.1937	93	91	2
32	293	10.11.1937	100	98	2
33	318	13.11.1937	150	134	16
34	340	17.11.1937	100	100	0
35	387	22.11.1937	290	290	0
36	396	23.11.1937	71	61	10
37	437	28.11.1937	62	55	7
38	453	01.12.1937	45	37	8
39	458	01.12.1937	186	169	17
40	497	09.12.1937	337	278	59
41	532	13.12.1937	105	76	29
42	574	17.12.1937	80	59	21
43	576	18.12.1937	108	71	37

№ з/п	№ протоколу	Дата протоколу	Загалом репресовано	Кількість розстріляних	Кількість висланих до ВТТ
44	584	20.12.1937	186	113	73
45	90	11.01.1938	101	43	58
46	101	14.01.1938	39	18	21
47	109	18.01.1938	27	20	7
48	126	10.02.1938	23	23	0
49	126	31.01.1938	61	22	39
50	132	03.02.1938	75	35	40
51	134	04.02.1938	74	43	31
52	135	14.02.1938	15	13	2
53	139	10.02.1938	87	42	45
54	144	14.02.1938	35	24	11
55	231	10.02.1938	15	13	2
56	237	14.02.1938	9	6	3
57	694	03.01.1938	59	52	7
58	738	09.01.1938	175	103	72
59	740	09.01.1938	270	143	127
60	757	12.01.1938	237	118	119
61	797	16.01.1938	243	178	65
62	798	16.01.1938	100	93	7
63	811	19.01.1938	113	42	71
64	867	29.01.1938	105	59	46
65	871	31.01.1938	130	50	80
66	884	03.02.1938	103	75	28
67	892	03.02.1938	151	121	30
68	919	08.02.1938	134	118	16
69	922	08.02.1938	222	195	27
70	923	08.02.1938	213	206	7

№ з/п	№ протоколу	Дата протоколу	Загалом репресовано	Кількість розстріляних	Кількість висланих до ВТТ
71	924	08.02.1938	181	176	5
72	926	09.02.1938	210	204	6
73	935	13.02.1938	237	213	24
Загалом:	73	з 08.10.1937 до 03.02.1938	7169	5535	1634

Можемо бачити, що позасудова «двійка» виносила вироки 2390 особам щомісячно. Кількість засуджених до розстрілу становила 77,2%. Цей орган, як і «трійка», діяв цілком бюрократично, кількість засуджених за один день іноді перевищувала 300 осіб.

У вересні 1937 р. учергове було змінено адміністративно-територіальний устрій УРСР. Зокрема, зі складу Вінницької області було виділено Кам'янець-Подільську область²¹⁵. Відповідно до наказу НКВС СРСР від 29 вересня 1937 р. № 00620 було сформоване УНКВС по Кам'янець-Подільській області. Його очолив капітан держбезпеки Микола Трохимович Приходько. Він добре знав область: у березні 1935 — січні 1937 р. був заступником начальника Вінницького УНКВС. У лютому—вересні 1937 р. служив начальником Миколаївського міського відділу НКВС УРСР, начальником особливого відділу 15-ї стрілецької дивізії; у вересні 1937 р. виконував обов'язки наркома внутрішніх справ Молдавської Автономної Республіки. У жовтні 1937—лютому 1938 р.— начальник УНКВС по Кам'янець-Подільській області²¹⁶.

Арештовані громадяни, які перебували в тюрмах нових адміністративно-територіальних одиниць, перейшли у відання відповідних обласних УНКВС. Але з «нової» Вінницької області передали 836 арештованих за оперативним наказом № 00447 до Кам'янець-Подільської та Житомирської областей²¹⁷. Це були мешканці нових областей, яких з різних причин раніше привезли до вінницької тюрми.

Зауважимо, що у вже оприлюднених даних про жертви подільських «трійок» і «вищої двійки» є певна похибка. Зокрема, у статистику

²¹⁵ Олуйко В. М., Слободянюк П. Я., Баюк М. І. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія та сучасність. — Хмельницький, 2005. — С. 193–194.

²¹⁶ Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; Под ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. — М.: Звенья, 1999. — С. 348–349.

²¹⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 99, арк. 173.

діяльності «трійки» Вінницької області з 5 серпня до середини жовтня 1937 р.²¹⁸ цілком імовірно увійшли уродженці районів новоствореної Кам'янець-Подільської області. Також у загальну статистику діяльності Вінницької «трійки» увійшли уродженці Бердичівського, Любарського, Держинського, Чуднівського, Янушпольського районів, які опинилися в Житомирській області. Загалом ідеться, можливо, про декілька сотень громадян обох областей. Подібна ситуація склалася і з протоколами «вищої двійки». Їх можна буде вичленити лише після створення загального Національного банку даних жертв політичних репресій. Статистику жертв — громадян Кам'янець-Подільської області, засуджених «вищою двійкою», — наведено в табл. 6, 7, 8²¹⁹.

Таблиця 6. Статистика засудження громадян Кам'янець-Подільської області згідно з наказом НКВС СРСР від 25 липня 1937 р. № 00439 за протоколами «вищої двійки»

№ з/п	№ протоколу	Дата винесення вироку	Кількість засуджених	У тому числі до:		Розстріляно в містах		
				ВМП	ВТТ	Кам'янець-Подільському	Прокуріві	Шепетівці
1	11	26.10.1937	2	2	–	–	–	2
2	15	26.10.1937	3	2	1	2	–	–
3	112	28.12.1937	12	9	3	4	–	5
4	123	31.12.1937	9	8	1	3	–	5
5	123	09.02.1938	17	5	2	15	–	–
6	195	25.01.1938	1	1	–	1	–	–
7	221	05.02.1938	32	2	–	32	–	–
Загалом			76	9	7	57	–	12

²¹⁸ 19 жовтня 1937 р. розпочала роботу «трійка» Кам'янець-Подільської області.

²¹⁹ Протоколи «вищої двійки» були опрацьовані доктором історичних наук Л.Л. Місінкевичем. Див.: Реабілітовані історією: У 27 тт. Хмельницька область / Редакція тому: М. Вавринчук (голова), В. Гришук та ін.; Упоряд.: В. Васильєв, Л. Місінкевич, Р. Подкур.— Кн. 1.— Хмельницький, 2008.— С. 76–78.

Таблиця 7. Статистика засудження громадян Кам'янець-Подільської області на виконання наказу НКВС СРСР від 11 серпня 1937 р. № 00485 за протоколами «вищої двійки»

№ з/п	№ протоколу	Дата винесення вироку	Кількість засуджених	У тому числі до:		Розстріляно в містах		
				ВМП	ВТТ	Кам'янець-Подільському	Проскурові	Шепетівці
1	24	18.09.1937	1	1	–	1	–	–
2	25	19.09.1937	3	3	–	3	–	–
3	28	25.09.1937	11	3	8	3	–	–
4	77	04.10.1937	11	1	–	11	–	–
5	90	07.10.1937	1	1	–	1	–	–
6	98	10.10.1937	36	6	–	34	2	–
7	103	12.10.1937	20	8	–	18	10	–
8	5	14.10.1937	2	1	1	1	–	–
9	151	20.10.1937	100	5	15	34	28	23
10	34	20.10.1937	13	3	–	2	11	–
11	160	22.10.1937	5	5	–	5	–	–
12	175	26.10.1937	3	3	–	2	1	–
13	184	27.10.1937	3	3	–	2	1	–
14	196	28.10.1937	80	9	1	19	35	21
15	273	05.11.1937	7	7	–	–	7	–
16	290	09.11.1937	90	6	4	40	34	12
17	26	12.11.1937	9	5	4	5	–	–
18	29	14.11.1937	15	1	4	11	–	–
19	329	15.11.1937	330	02	8	72	147	83
20	44	17.11.1937	1	1	–	1	–	–

№ з/п	№ протоколу	Дата винесення вироку	Кількість засуджених	У тому числі до:		Розстріляно в містах		
				ВМП	ВТТ	Кам'яні-Подільському	Проскуріві	Шепетівці
21	б/н	19.11.1937	3	3	–	3	–	–
22	40	23.11.1937	25	1	4	11	–	–
23	393	23.11.1937	200	92	8	96	96	–
24	394	23.11.1937	200	79	1	34	90	55
25	428	27.11.1937	100	9	1	-	89	-
26	470	04.12.1937	300	74	6	117	88	69
27	б/н	05.12.1937	1	1	–	–	1	–
28	481	07.12.1937	100	5	15	–	85	–
29	492	08.12.1937	32	4	8	14	–	–
30	502	09.12.1937	6	6	–	6	–	–
31	506	09.12.1937	100	9	1	89	–	–
32	52	09.12.1937 28.09.1937	30 13	9 3	1 –	11 –	– 13	– –
33	511	10.12.1937	56	6	–	11	46	–
34	56	10.12.1937	45	7	8-	27	–	–
35	57	10.12.1937	15	9	6	9	–	–
36	509	10.12.1937	100	2	7	–	–	92
37	524	11.12.1937	100	5	5	45	16	14
38	559	15.12.1937	16	9	7	9	–	–
39	565	16.12.1937	100	9	1	26	31	22
40	61	16.12.1937	3	1	2	1	–	–
41	63	17.12.1937	43	3	0	10	3	–
42	582	19.12.1937	17	2	5	12	–	–

№ з/п	№ протоколу	Дата винесення вироку	Кількість засуджених	У тому числі до:		Розстріляно в містах		
				ВМП	ВТТ	Кам'яні-Подільському	Проскуріві	Шепетівці
43	68	21.12.1937	4	2	2	2	–	–
44	608	22.12.1937	39	7	2	9	18	–
45	618	25.12.1937	106	0	6	16	40	24
46	626	25.12.1937	36	6	–	–	36	–
47	77	27.12.1937	15	8	7	8	–	–
48	732	08.01.1938	200	95	5	46	109	40
49	760	12.01.1938	199	56	3	34	46	76
50	803	17.01.1938	100	1	9	91	–	–
51	820	20.01.1938	27	9	8	19	–	–
52	86	31.01.1938	100	3	7	93	–	–
53	881	02.02.1938	98	0	8	80	–	–
54	882	02.02.1938	200	95	5	195	–	–
55	885	02.02.1938	200	98	2	198	–	–
56	886	03.02.1938	300	00	-	300	–	–
57	907	05.02.1938	15	9	6	9	–	–
58	908	05.02.1938	19	6	3	3	–	–
59	912	07.02.1938	8	8		8	–	–
60	920	08.02.1938	200	88	2	185	3	–
61	921	08.02.1938	199	89	0	187	2	–
62	925	08.02.1938	91	4		84	–	–
63	1054	27.03.1938	60	6		52	4	–
Загалом			4574	4060	520	2412	1113	535

Таблиця 8. Статистика засудження звинувачених у шпигунській діяльності громадян Кам'янець-Подільської області за протоколами «вищої двійки»

№ з/п	№ протоколу	Дата винесення вироку	Кількість засуджених	У тому числі до:		Розстріляно в містах		
				ВМП	ВТТ	Кам'янець-Подільському	Гроскуркові	Шепетівці
1	43	13.01.1938	14	13	1	13	–	–
2	118	25.01.1938	1	1	–	1	–	–
3	121	28.01.1938	47	25	22	25	–	–
4	122	29.01.1938	20	2	18	2	–	–
5	123	09.02.1938	19	15	4	15	–	–
6	136	04.02.1938	6	4	2	4	–	–
7	137	07.02.1938	2	1	1	1	–	–
8	169	21.02.1938	3	1	2	1	–	–
Загалом			112	62	50	62	–	–

Автори-упорядники спільного українсько-польського видання наводять дещо іншу статистику — загалом засуджено 4058 поляків, з них розстріляно — 3673²²⁰. Цілком імовірно, що ці дані подані за попередньою статистичною звітністю, що зберігається у фонді 42 Галузевого державного архіву СБ України. Також «особливою трійкою» УНКВС по Кам'янець-Подільській області було засуджено 4659 поляків, з них розстріляно 4442, ув'язнено до таборів — 185, звільнено — 1, передано

²²⁰ Великий терор: польська операція 1937–1938 / Галузевий держ. архів СБ України; Ін-т національної пам'яті — Комісія з розслідування злочинів проти польського народу; НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень; редкол.: Є. Беднарек, В. В'ятрович, С. Кокін та ін.— Варшава; К., 2010.— Ч. 1.— 1037 с.; Ч. 2.— С. 1038–1983.— (Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 8).— Електронний додаток до тому «Копії архівних матеріалів з фондів Галузевого державного архіву СБ України».

на розгляд Особливої наради справи 5 осіб, припинено справу через смерть — 26 осіб²²¹.

На наш погляд, наведені дані свідчать, що на прикордонному Поділлі особливу увагу, окрім репресування «антирадянських елементів — п'ятої колони», радянські органи державної безпеки приділяли представникам національних груп, які мали одноплемянників у сусідніх державах. Це була етнічна чистка, що здійснювалася за політичними та етнічними мотивами.

---

²²¹ Великий терор: польська операція 1937–1938 / Галузевий держ. архів СБ України; Ін-т національної пам'яті — Комісія з розслідування злочинів проти польського народу; НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень; редкол.: Є. Беднарек, В. В'ятрович, С. Кокін та ін.— Варшава; К., 2010.— Ч. 1.— 1037 с.; Ч. 2.— С. 1038–1983.— (Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 8).— Електронний додаток до тому «Копії архівних матеріалів з фондів Галузевого державного архіву СБ України».

«На Україні гуляють у підпіллі цілі антирадянські українські націоналістичні дивізії». 1938 р.

Як уже зазначалося, нині добре відомо про початок і механізми масових репресивних операцій у 1937 р. Під час їх здійснення на початок 1938 р. в Україні заарештували 159 573 особи²²². Але керівництво СРСР було незадоволене масштабами репресій у регіонах. На думку наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова, недостатньо активно проявив себе у викритті «ворогів народу» нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський. Для нової хвилі репресій потрібні були нові люди. Заміну І. Леплевському М. Єжов бачив в особі 35-річного начальника УНКВС по Оренбурзькій області О. Успенського, який вирізнявся більшою запопадливістю в проведенні репресій.

У листопаді 1937 р. М. Єжов надіслав О. Успенському шифровку: «Якщо Ви думаєте, що сидітимете в Оренбурзі років п'ять, то помиляєтеся. Напевно, доведеться найближчим часом висунути Вас на більш відповідальну роботу». Пізніше на допитах О. Успенський розповів: «У січні 1938 р. я приїхав на сесію Верховної Ради СРСР до Москви. Несподівано мене викликав М. Єжов. Я прийшов до нього в службовий кабінет. Єжов був зовсім п'яний. На столі в нього стояла пляшка коньяку. Єжов сказав мені: «Ну, поїдеш на Україну». Потім О. Успенському пояснили, що І. Леплевський утратив довіру ЦК ВКП(б) через «грубі, невмілі дії»²²³. 25 січня 1938 р. І. Леплевського призначили начальником транспортного відділу ГУДБ НКВС СРСР, 26 квітня заарештували і 28 липня розстріляли²²⁴.

Принагідно зауважимо, що в 1937 р. персональний склад політбюро ЦК КП(б)У і РНК УРСР практично повністю був репресований. За рекомендацією/рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 27 січня 1938 р. у Києві на пленумі ЦК КП(б)У першим секретарем обрали М. Хрущова²²⁵. Разом з ним в Україну приїхав О. Успенський, який уже 27 січня 1938 р.

²²² Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — С. 119.

²²³ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК — ГПУ — НКВД в Україні... — С. 173—174.

²²⁴ Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934—1941: Справочник. — М., 1999. — С. 270.

²²⁵ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 476.

І. Жабрев, начальник УНКВС по Кам'янець-Подільській обл.

став до виконання обов'язків наркома внутрішніх справ УРСР²²⁶. Прибувши до Києва, новий нарком висловив незадоволення масштабами роботи НКВС України. Він мав серйозно оновити кадровий склад як наркомату внутрішніх справ, так і обласних управлінь. Через декілька днів новий начальник чекістів виїхав до Москви з наміром перевести в Україну Д. Гречухіна (згодом начальник УНКВС по Одеській області), О. Яралянца (начальник 4-го, секретно-політичного, відділу, згодом заступник наркома), О. Троїцького (начальник 3-го, контррозвідувального, відділу), Г. Вяткіна (начальник УНКВС

по Житомирській обл.), І. Жабрева (начальник Кам'янець-Подільського УНКВС)²²⁷.

Майже одночасно, 31 січня 1938 р., політбюро ЦК ВКП(б) прийняло пропозицію М. Єжова «про затвердження додаткової кількості колишніх куркулів, карних злочинців і активного антирадянського елемента, що підлягають репресії». По Україні намічалось додатково розстріляти 6000 осіб. Було продовжено роботу позасудових трійок. Операція мала закінчитися до 15 березня 1938 р. Одночасно НКВС СРСР отримав дозвіл продовжити до 15 квітня 1938 р. «операцію з розгрому шпигунсько-диверсійних контингентів з поляків, латишів, німців, естонців, фінів, греків, іранців, харбінців, китайців, румунів, як

²²⁶ Золотарьов В. А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. — Харків: Фоліо, 2004. — С. 49.

²²⁷ Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934—1941: Справочник / Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; Под ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. — М.: Звенья, 1999. — 504 с.; Золотарьов В. Олександр Успенський: особа, час, оточення. — Харків: Фоліо, 2004. — С. 112—113.

антирадянського націоналістичного підпілля, польського, німецького, говорив про те, що на Україні зберігаються петлюрівські, махновські, офіцерські та інші антирадянські кадри»²³¹. У проекті наказу М. Єжова «Про недоліки у підготовці та проведенні масових операцій» в Україні вказувалося, що помилки та недбалість призвели до того, що «в результаті цього залишилася нерозгромленою та не вповні ліквідованою значна антирадянська та шпигунська база в прикордонних районах, особливо в Кам'янець-Подільській обл., де оперативний удар був цілком недостатнім»²³².

Він заявив про створення «особливих трійок» для очищення України і запропонував начальникам УНКВС скласти приблизні ліміти для засудження²³³. Єжов на зборах керівництва НКВС УРСР звернув увагу на три ключових моменти операції: якість слідства, концентрація удару на переслідуванні «інших контрреволюційних елементів» та перенесення центру тяжіння операції на міста — у промисловість, транспорт і прикордонні області²³⁴.

За свідченнями окремих чекістів, на одній з нарад у присутності М. Єжова виступав М. Хрущов. А нарком внутрішніх справ СРСР говорив про те, що чекістський апарат в Україні надзвичайно засмічений соціально чужим крамарським елементом, він не поновлювався. Тому порушувалося питання про підготовку нових кадрів²³⁵. За свідченнями О. Успенського, після наради Єжов попросив принести з відділу кадрів особові справи співробітників. Потім викликав чекістів і дивився справу. А вони були «чистими», тобто без компрометуючих матеріалів. «Микола Іванович каже: «Щось негаразд у вас з відділом кадрів, подивіться, хто там сидить!» Взяли, подивилися цього Северина та його заступника Григор'єва. Виявилось, вони перед тим, як нести справу Миколі Івановичу, видали всі матеріали, які компрометували співробітника. Потім подивилися, хто такий Северин...

²³¹ Дані з допиту О. Волкова 10 травня 1939 р. Див.: ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 19533, т. 1, арк. 65.

²³² Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге.— К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010.— С. 27. Наказ не був оприлюднений у той час.

²³³ Золотарьов В. Олександр Успенський: особа, час, оточення.— Харків: Фоліо, 2004.— С. 112–113.

²³⁴ Великий терор в Україні. «Куркульська операція»... — С. 25–32.

²³⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, с. 94, арк. 318. Про це розповідав, зокрема, начальник відділу кадрів І. Юфа на партзборах Кам'янець-Подільського обласного УНКВС 27 листопада 1938 р. Він помилково зазначав, що нарада відбулася в березні 1938 р., хоча Єжов приїздив в Україну в лютому 1938 р.

Северин був німецьким шпигуном. Його завербував німецький фахівець на Донбасі», — згадував О. Успенський. У той же день, 15 лютого, М. Северина заарештували²³⁶.

Наприкінці лютого — на початку березня 1938 р. М. Єжов видав накази про зсунення всіх начальників обласних УНКВС в Україні. На посади призначалися нові люди. Один з них — Іван Михайлович Корабльов — став начальником Вінницького обласного УНКВС. Політбюро

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

арештованого УСПЕНСКОГО Александра Ивановича.

от 11 мая 1939 года.

УСПЕНСКИЙ А.И., 1902 г.р., русский, гр-н СССР, бывш. член ВКД(б), бывш. Нарком Внутренних Дел УССР.

Вопрос: На предыдущих допросах вы показывали о том, что работали на Украине во вражеских целях в органах НКВД насаждая своих людей.

Вами же был поданут на руководящую работу в Винницкую область ПРИШИВЦИН Антон Яковлевич.

ПРИШИВЦИН участник заговорщической организации?

Ответ: Нет, ПРИШИВЦИН, как заговорщик я не знал. Вообще же я знал его очень мало. Работал он при ЛЕШЕВСКОМ, при нем же получил орден. Находился ли он с ЛЕШЕВСКИМ в организационной связи я не знаю. Имел в виду, что в Винницкой области у меня нет своих людей, я послал туда ПРИШИВЦИНА с тем, чтобы присмотреться к нему и вовлечь его во вражескую работу.

Вопрос: Почему вы решили, что ПРИШИВЦИН подходит человек для вербовки в заговорщическую организацию?

Ответ: ПРИШИВЦИН ранее работал нач. СМО УНКВД по Сталинской области. Я знал, что он стрипал очень много фальшивых документов.

Тем же
наша цель...
вербовка...
9/11
т.к. (успешно)

- 2 -

Позднее ЧИСТОВ дал мне характеристику на ПРИШИВЦИНА, как "мастера на все руки". Поэтому я рассчитывал на него, как на подходящий материал для вербовки в заговорщическую организацию.

Вопрос: ПРИШИВЦИН был завербован Вами для заговорщической работы?

Ответ: Нет, я не успел это сделать, так как он был направлен мной в Винницу за полтора два месяца до моего бегства.

Записано с моих слов верно.

УСПЕНСКИЙ.

Допрошен:

ОПЕРУПОЛНОМ, 5 ОТД., 2 ОТДЕЛА ГУГУВ НКВД:

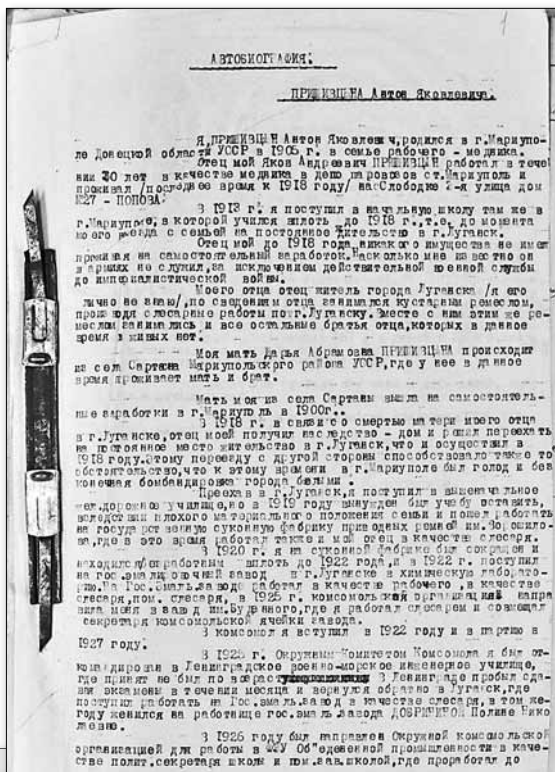
Иван
ИГНАТОВ

Документ із особової справи А. Пришивцина. ГДА СБ України. Справа 6598.

²³⁶ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст... — С. 477; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК — ГПУ — НКВД в Україні... — С. 176–177. М. Северина 22 вересня 1938 р. засудили до розстрілу. Див.: Золотарев В., Степник В. ЧК — ГПУ — НКВД в Донбасі. 1919–1941. — Донець: Апекс, 2010. — С. 293–294.

ЦК ВКП(б) затвердило рішення про призначення Корабльова 28 лютого 1938 р.²³⁷ Він народився в 1899 р. у родині бідного російського селянина в с. Мисине Псковської губернії. У 1911 р. закінчив сільську школу, до 1915 р. працював кучером у поміщика. У 16 років переїхав до Петрограда, працював на лісовому складі, потім підручним токаря на заводі «Новий

Автобіографія
А. Пришивцина.
ГДА СБ України.
Справа 6598.

- 2 -

июня мес. 1927 года и был выслан в связи с решением ЦК ВКП(б) о ликвидации должности полт. секретаря по школам.

В течение 4-х месяцев находился в распоряжении Округного Комитета Комсомола и неоднократно принимал участие по собственной инициативе в работе по ликвидации должности полт. секретаря по школам в г. Мариуполе.

В Луганском Окр. Отделе в течение 4-х месяцев работал в качестве рабочего по ликвидации должности полт. секретаря по школам в г. Мариуполе.

С организацией Рабочего отдела ЦПО в Мариуполе работал в качестве Уполномоченного ЦПО, где работал до 1927 г., в 1927 г. Отдел Рабочего отдела ЦПО для работы в г. Краматорск на должность Уполномоченного ЦПО. В Краматорске я работал в течение 1 год и 2 мес. и затем в апреле я уехал в течение 4-х месяцев учился в г. Мариуполе на должности Уполномоченного ЦПО по ликвидации должности полт. секретаря по школам в г. Мариуполе.

С организацией Рабочего отдела ЦПО в Мариуполе работал в качестве Уполномоченного ЦПО, где работал до 1927 г., в 1927 г. Отдел Рабочего отдела ЦПО для работы в г. Краматорск на должность Уполномоченного ЦПО.

Семья моя состоит из: матери и двух детей, сыну 8 лет, дочери 5 лет.

Прожили в г. Краматорске обществе НКВД 2-й этаж кв. №2.

Пришивцин

27/IV-1938 г.
г. Краматорск.

Леснер», давильником на патронному заводу. У січні 1918 р. виїхав у с. Понизовське Тюменської губернії. Зумів уникнути мобілізації в колчаківську армію, а в жовтні 1919 р. пішов у Червону армію.

²³⁷ Див.: РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 997, л. 7; Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934—1941: Справочник. — М., 1999. — С. 242—243.

У листопаді 1920 р. розпочалася служба І. Корабльова в органах держбезпеки. Він служив у Приволзькому військовому окрузі, а після закінчення в 1927 р. Вищої прикордонної школи ОДПУ СРСР — у Повноважному представництві ОДПУ по Середньо-Волзькому краю. Після вбивства С. Кірова в ході зміцнення чекістського апарату і масових політичних чисток його перевели в управління НКВС Ленінградської області. У 1937 р. він був помічником начальника 3-го (контррозвідального) відділу УДБ УНКВС Ленінградської області. Про те, як він служив, можна дізнатися з рапорту І. Корабльова М. Єжову від 16 травня 1937 р. У ньому з гіркотою пишеться, що низка працівників Ленінградського управління НКВС отримали підвищення у званнях. Але автор виявився «обійденим», хоча з 1935 р. «викрив» безліч групових справ про шпигунсько-шкідницькі організації в місті. І. Корабльов заявляв, що заслуговує на просування у службі²³⁸. Звичайно, такий амбітний «спеціаліст» привернув увагу М. Єжова.

3 березня 1938 р. офіційно оголосили наказ про призначення І. Корабльова у Вінницю²³⁹. Попередньо у Москві І. Корабльова прийняв М. Єжов. Увага наркома СРСР до нового вінницького

3 березня 1938 р. офіційно оголосили наказ про призначення І. Корабльова у Вінницю²³⁹. Попередньо у Москві І. Корабльова прийняв М. Єжов. Увага наркома СРСР до нового вінницького

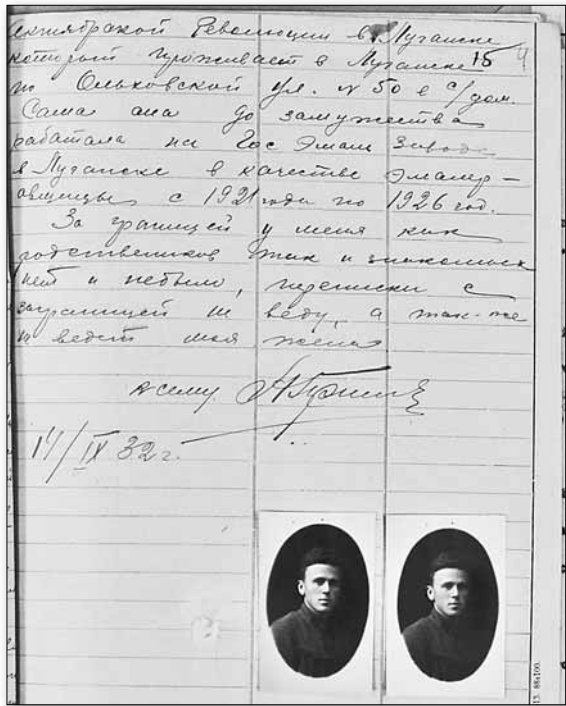

Фото із особової справи А. Пришивцина.
ГДА СБ України. Справа 6598.

²³⁸ Тумшис М. А. 1937. Большая чистка. НКВД против ЧК.— М.: Язуа: Эксмо, 2009.— С. 454–455. Лист Корабльова було вперше опубліковано українською мовою: Золотарьов В. А. Олександр Успенський: особа, час, оточення.— Харків: Фоліо, 2004.— С. 102–105.

²³⁹ Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник.— М., 1999.— С. 242–243.

начальника була невідповідною. 5 березня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло «Питання НКВС по Українській РСР». У західних областях республіки встановили заборонену прикордонну зону. У ній опинилося близько третини районів Вінницької області. Політбюро ЦК ВКП(б) передбачало виселити за межі зони сім'ї репресованих за шпигунство, диверсію, терор, повстанство, бандитизм, шкідництво, нелегальний перехід кордону і контрабандистську діяльність;

16

НАГРАДНОЇ ЛИСТ

НА ПОМ. НАЧ. В. ОТДЕЛЕНИИ 4 ОТДЕЛА УПЕ УНКВД ПО ДОНЦКОМУ ОБЛАСТИ

ЛЕЙТЕНАНТА ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Тов. ПРИШИВЦИНА АНТОНА ИВАНОВИЧА

Родився в 1905г.
Служащий
Образование - высшее
Имен ВКП(б) в 1927г.
Вторженец УНКВД с 1927г.-

КРАТКОЕ ПРОИЗВОЖДЕНИЕ СЛУЖБЫ

1927-28г. практикант и Помуполномочен. Луганского Округового ГПУ.

1928-31г. Репуполномочен. и Уполномочен. ЦИО Ровенского РО ГПУ.

1931-32г. Уполномочен. ЦИО Краматорского РО ГПУ

1932-33г. Уполномочен. ЦИО Мариупольского РО ГПУ

1933-34г. Уполномочен. ЦИО Ровенского РО ГПУ

1934-35г. Оперуполномочен. ЦИО Краматорского РО ГПУД

1935-37г. Пом. Нач. в. отделения 4 отдела УПЕ УНКВД.

Уважаю Ваше государственное и следственное работу вел. работу по вскрытию немецкого, диверсионно-повстанческого подполья на юге:

1. Принимал участие в оперативной разработке и ликвидации отряда "ПРИСЛАВ", "АВТОМАТ", "БЛОК", "САДКОМ", которые в составе ликвидированной немецкой, диверсионно-повстанческой организации на Ставропольские края спецразведкой, созданная агентств немецкого военного командования.

По делу репрессировано свыше 100 чел.

2. Принимал участие в оперативной разработке, ликвидации и следствии по делу "ПРИСЛАВ", по которому вскрыты и ликвидированы немецкая, диверсионно-повстанческая, фашистская организации в Буденовском р-не Донецкой области.

Репрессировано 40ч.

С июня и-ию 1937г. является начальником следственной группы в Мариуполе, ведущей следствие по вскрытию немецко-диверсионно-повстанческого подполья в южных районах Донбасса.

За этот период работы следственной группы были вскрыты и ликвидированы следующие организации фашистского подполья:

1. По Тельмановскому району - фашистские отряды, нелегальные разведки РОЛБЕМ, организации, созданные разведками НАШЫ ВКП(б) и ВКП(б), арестовано 50ч.
2. По Степно-Горьковскому району - фашистская организация, нелегальная разведка ВАНБЕМ, ШИЛЬБЕРК и др. арестовано 70 чел.
3. Фашистская фашистская организация в Е. Димитровском районе, разведка в составе немецких консулств - ХИУ, КОЛПИТЕР и РИТЕР - арестовано свыше 100 чел.
4. Фашистские организации в городах Ровенского, Угледарского и Тельмановского районов, по которым арестовано, свыше 100 чел.

По делам, проведенным следственной группой уже сообщено по первой категории - по второму, пред. членом в Москву - ЦСУ учетные организации.

Кроме того, следственной группой вскрыты и ликвидированы проло-троцкистские организации в Тельмановском р-не, подпольная орг. организации ГИВ - РОЛБЕМ и др. пред. РИД'а - ДУЛБЕМ, арестовано 19 участников.

дело ДИУБА и группа его соучастников было следово главным положительным процессом в Тельмановском районе.

Нагородний лист на
А. Пришивцина.
ГДА СБ України.
Справа 6598.

3.-

Во всей этой работе, тов. ПРИШИВЦЕВ принимал непосредственное участие, проявил выдержку, руководил работой следователей в трудные моменты работы и лично вынес решение в южных районах, проявил честным и преданным делу коммунистом - чекистом.

За самостоятельную работу и большие успехи в борьбе с контр-революцией, тов. ПРИШИВЦЕВ заслуживает поощрения и вышей награды.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ УПЕ УССР
ПО ОБЩЕОБЩЕПАРТИЙНУ
СТ МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Савиц
/ОБЩАРИНСКИЙ/

сім'ї осіб, які в різний час утекли за кордон; «весь політично неблагонадійний і кримінальний елемент»²⁴⁰.

На зустрічі з М. Єжовим І. Корабльов начебто попросив скасувати наказ про його призначення. Нарком запитав: «Чому?» Корабльов відповів, що боїться — не впорається з роботою. Єжов заспокоїв: «Не може бути жодних розмов, їдь і розгортай роботу, там, на Україні, гуляють у підпіллі цілі антирадянські українські націоналістичні дивізії, які створені Любченком, Балицьким, треба їхати і громити ці загони». У Києві І. Корабльова інструктував О. Успенський, який заявив, що «усі німці й поляки, що проживають на території УРСР, є шпигунами і диверсантами» і «75–80% українців є буржуазними націоналістами»²⁴¹. Зрозуміло, що відповідні усні інструкції підкріплювалися розпорядженнями про посилення розгрому контрреволюційного підпілля.

Заступником І. Корабльова 7 вересня 1938 р. О. Успенський призначив Антона Яковича Пришивцина²⁴². Він був українцем, народився в 1905 р. у Маріуполі, закінчив вище початкове залізничне училище. У 1927 р. став практикантом, помічником оперуповноваженого інформаційного відділення СОВ Луганського окружного відділу ДПУ УРСР. Цього року вступив у партію. Цілком імовірно, що проявив себе в роботі, оскільки його швидко призначили оперуповноваженим, а незабаром районним уповноваженим Ровеньківського районного відділення ДПУ. Цікаво, що в характеристиці чекіста-початківця зазначалася така негативна риса: «швидко прагне стати начальством» і «якнайскоріше збагнути сутність оперативної роботи». У 1933–1935 рр. А. Пришивцин був начальником секретно-політичного відділення Краматорського міського відділення ДПУ, у 1935–1937 рр. — помічником начальника відділення 4-го відділу (секретно-політичного) УДБ УНКВС Донецької області, 1937–1938 рр. — начальником відділення 4-го відділу. У 1937 р. брав участь у розкритті «диверсійно-повстанських» груп серед спецпереселенців (німців із західних областей УРСР), очолюваних агентами німецького консульства. У червні

²⁴⁰ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 22, л. 161.

²⁴¹ Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // 3 архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — №№ 1/2. — 1998. — С. 215. П. Любченко — колишній «боротьбист», у 1934–1937 рр. — голова Ради народних комісарів УРСР, 30 серпня 1937 р. заподіяв собі смерть.

²⁴² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 18 зв.; Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / Авт.-упоряд. С. Богунов, В. Золотарьов, Т. Рафальська, О. Радзивілл, Ю. Шаповал. — К.: Либідь, 2009. — С. 129.

1937 р. був керівником слідчої групи в Маріуполі з розкриття «фашистських груп» у південних районах Донбасу. Тут до розстрілу було засуджено 300 осіб (судячи з довідок, надісланих до Москви)²⁴³. Згодом О. Успенський зазначав, що він знав А. Пришивцина мало, але у Вінницькій області в нього не було «своїх людей». При цьому наркомун повідомляли, що А. Пришивцин «порушував дуже багато фальсифікованих справ», а начальник УНКВС Сталінської області П. Чистов характеризував цього співробітника «як майстра на всі руки»²⁴⁴. Тому його відрядили допомагати І. Корабльову, призначивши 5 червня 1938 р. виконувачем обов'язків начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області²⁴⁵, а у вересні 1938 р. — тимчасовим виконувачем справ заступника І. Корабльова²⁴⁶.

Ще одним співробітником УНКВС Вінницької області став О. Запутряєв, якого І. Корабльов знав з часів служби в Ленінграді. Там у 1935 р. цього чекіста підозрювали у зв'язках з троцькістами, за що були заарештовані два його знайомих. О. Запутряєв подав про це рапорт, але був виключений з партії і поновлений лише Київським міськкомом КП(б)У після переведення в Україну²⁴⁷. Політично скомпрометований О. Запутряєв готовий був виконати будь-які завдання І. Корабльова. 3 травня 1938 р. О. Запутряєв був призначений заступником начальника 3-го відділу УДБ УНКВС, а з 3 липня по 22 жовтня 1938 р. — начальником цього ж відділу²⁴⁸.

У травні 1938 р. помічником І. Корабльова по УНКВС Вінницької області став Микола Степанович Бутенко, який мав значний досвід викриття «контрреволюційних куркулів» у 1930 р. у Велико-Токмацькому районі (з 1932 р. Дніпропетровська область). Себелюбний і амбітний М. Бутенко не знайшов спільної мови з колегами, і в 1931 р. його перевели в Любарський район Вінницької області.

²⁴³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 17. Детально про роботу Пришивцина на чолі Маріупольської групи див.: Золотарьов В. А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. — Харків: Фолю, 2004. — С. 107–108. Нагородний лист на А. Пришивцина повністю опубліковано: Золотарев В. А., Степкин В. П. ЧК — ГПУ — НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. — Донецк, Апекс, 2010. — С. 430–431.

²⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 4–4 зв.

²⁴⁵ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / Авт.-упоряд. С. Богунов, В. Золотарьов, Т. Рафальська, О. Радзивілл, Ю. Шаповал. — К.: Либідь, 2009. — С. 130.

²⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 2.

²⁴⁷ Там само, ф. 5, спр. 66937, т. 1, арк. 105.

²⁴⁸ Золотарьов В. А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. — Харків: Фолю, 2004. — С. 295.

У 1934–1938 рр. він служив начальником Теплицького райвідділу Вінницького УНКВС. У 1937 р. показав неабияку старанність у викритті «ворогів народу» і особливо в «розкритті» групових справ. Такий помічник був незамінною людиною для І. Корабльова, який жадав «виправдати довіру» і вислужитися перед начальством.

На відміну від І. Корабльова, у березні 1938 р. начальником УНКВС Кам'янець-Подільської області став більш відомий у «чекіст-

СССР, СЕКРЕТНО

НАГОРОДНИЙ ЛИСТ

за помічника Начальника Управления НКВД по Винницкой области — Ст. лейтенанта гос. безопасности

БУТЕНКО М.С.

1. БУТЕНКО Николай Степанович
2. Помощник Начальника УНКВД
3. Ст. лейтенанта гос. безопасности
4. 1909 года рождения
5. Украинец
6. Член ВКП(б) с 1931 года
7. Чек-отказ с 1922–24 г. и с 1925 года
8. Опер-отказ с 1923 год.
9. Образованное высшее.

ПРОХОЖДЕНИЕ СЛУЖБЫ В ОРГАНАХ ЧК-ГПУ-НКВД:

1922 – 23 г. – Зап.партизан разведки и уполномоченный по В/В, Политбюро-Томск

1923 – 24 г. – Информатор уезд. Отделения ГПУ-Вордьянск

29 г. – Сек. пом. уполномочен. и уч. уполномочен. Скр. Отдела ГПУ – Мелитополь.

31 г. – Уезд. смоченный СПО и Ратупол. смоч. РА ГПУ В.Томск.

33 г. – Уполном. СПО РО ГПУ – Львовь.

38 г. – Ратуполном. и Начальник РО – Теллик

39 г. – Пом. Начальника Управления НКВД – Винница

ОПЕРАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ:

тов. БУТЕНКО все время нахождения на оператив-

2.-

ной и самостоятельной работе аттестуется положительно

К работе относится индивидуально добросовестно, инициативен, настойчив, обладает достаточным кругозором, требователен и подчиненным, на руководящей работе себя вполне оправдывает.

Во втором полугодии 1937 года провел значительную работу по вскрытию и разгрому украинско-националистического-польского и кулацкого элемента в районе, в результате чего было репрессировано по району 279 человек.

В указанное время работал исключительно на следствии в Гайсинской и Брацлавской Опер-след группах в 3-й и 5-й отделах УГВ УНКВД области.

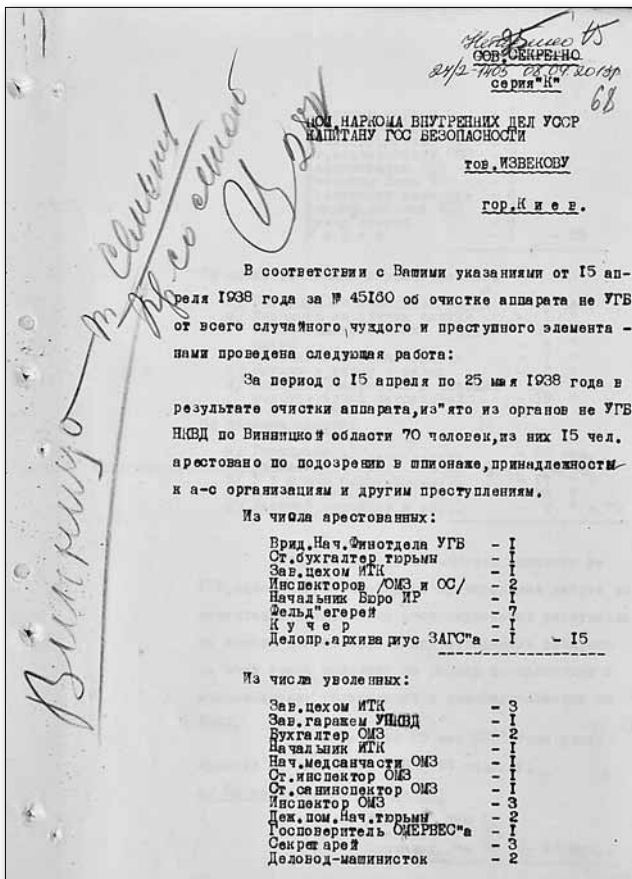
В Теплицком районе лично провел и закончил следствие по делу 49 престол. вих.-участников к-р польской и националистической организации. Все обвиняемые в соверше вих или преступлений – осуждены.

Вскрыл повстанческую к-р националистическую организацию по делу которой арестовано и осуждено 22 человека.

Вскрыл областной центр руководства Повстанком, арестованы по делу ВАЛИК-ПОДКОПИКА б. офицер деятельности контр-разведки, составил о проведенной им к-р националистической и повстанческой работе и дал показание о принадлежности к Повстанному б. Председателя Винницкого Облполкома – ТРИЛИНСКОГО и бив. председателя Винницкого СООАвиажетт – МЕЛЬНИКА.

Нагородний лист на М. Бутенко.
ГДА СБ України. Справа 6615.

ських колах» Іван Андрійович Жабрів. Він народився в 1898 р. в родині російського робітника в м. Устюжна Вологодської губернії. Закінчив вище початкове училище в 1916 р. і став працювати телеграфістом. У 1918 р. переїхав до Сибіру, працював начальником відділення Череповецького губернського відділу пошти й телеграфу, членом колегії губернського

Перша сторінка доповідної записки помічника начальника УНКВС по Вінницькій обл. М. Бутенка про чистку апарату обласного УНКВС. 25 травня 1938 р.

На його місце призначили І. Жабрева. Під час першої хвилі суцільної колективізації та розкуркулення, у березні 1930 р., в Уч-Пристанському районі Бійського округу повсталих селян очолив уповноважений місцевого відділу ОДПУ Ф. Г. Добиткін. Він захопив райцентр і розгорнув загін у 400 повстанців. У збройному придушенні повстання брав участь І. Жабрев, який разом з іншими чекістами був нагороджений грамотою Сибірського крайвиконкому та цінним подарунком²⁴⁹. Тоді ж І. Жабрева нагородили золотим годинником з напи-

²⁴⁹ Тумшис М. А. 1937. Большая чистка. НКВД против ЧК. — М.: Язуа: Эксмо, 2009. — С. 28–29.

продзагону, з 1920 р. — уповноваженим політбюро НК Устюженського повіту. Закінчив вечірню радпартшколу. У 1918 р. став членом ВКП(б). У першій половині 1920-х рр. працював в органах держбезпеки на Алтаї. З другої половини 1920-х рр. І. Жабрев потрапив у поле зору повноважного представника ОДПУ СРСР по Сибіру Леоніда Заковського. Коли в 1926 р. начальника Бійського окружного відділу ОДПУ К. Вольфрама зняли з посади за пияцтво й фінансові махінації, на

сом «І.А. Жабреву за успішну ліквідацію куркульства від Бійського ОКР[ужного] В[иконавчого] К[омітету]». Після цього Л. Заковський давав І. Жабреву найпохвальніші характеристики, а незабаром його нагородили значком почесного чекіста. Весь цей час він «викривав» контрреволюційні організації в Барнаулі, що спеціально зазначалося в атестації 1931 р. У 1933 р. його знову нагородили мисливською рушницею і 600 рублями за операцію з перегону худоби в СРСР із Західної Монголії. У червні 1933 р. І. Жабреву призначили начальником секретно-політичного відділу Західносибірського крайового УНКВС. Він продовжував «викривати» контрреволюційні і шпигунські організації, особливо на селі, яке чинило відчайдушний опір хлібозаготівлі. Наприкінці 1935 р. начальник УНКВС по Західносибірському краю В. Каруцький в атестації спеціально зазначив, що особиста агентура І. Жабреву використовувала провокації для створення справ про контрреволюціонерів²⁵⁰. У листопаді 1937 — лютому 1938 рр. І. Жабреву став заступником наркома внутрішніх справ Білорусії, а 26 лютого 1938 р. його перевели в прикордонну Кам'янець-Подільську область.

У березні 1938 р. заступником І. Жабреву став Роман Васильович Крутов, який почав служити в органах безпеки у 1929 р. і за 10 років зробив стрімку кар'єру. Мабуть, він зумів сподобатися О. Успенському, оскільки в серпні 1938 р. його призначили виконувачем обов'язків начальника відділу кадрів НКВС УРСР²⁵¹.

У тому ж березні 1938 р. ще одним соратником І. Жабреву був Володимир Євгенович Лелонг, який народився в сім'ї робітника в м. Слов'яносербське Єкатеринославської губернії в 1903 р. Він вважав себе росіянином, з 1920 по 1928 р. працював телеграфістом у Дебальцевому й Кадіївці, а в 1929–1932 рр.— формувальником на Єнакіївському металургійному заводі. Тут він вступив до партії, став співробітником відділу кадрів, потім редактором заводської багатотиражки. У 1934–1937 рр. обирався парторгом цеху металургійного заводу²⁵². З документів, що збереглися, привертає увагу свідчення, що в цей час він співпрацює з органами НКВС, вигадуючи наклепницькі свідчення комуністів, наприклад члена партії Тучина. Коли той відмовився підписувати, Лелонг заявив: «Це ворог, підписувати не

²⁵⁰ ГДА СБ України, м. Хмельницький, спр. 2833, ч. III, арк. 15–16, 18–18 зв., 19.

²⁵¹ Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ.— М.: Звенья, 1999.— С. 253.

²⁵² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31034, арк. 1–14.

бійся, його все одно розстріляють, а тебе ніхто викликати не буде»²⁵³. Парторг не соромився використовувати соціальне становище з метою збагачення. Керівника, який не мав великого авторитету, у 1937 р. не обрали на цю посаду, але відрядили працювати інструктором парткому заводу. На початку 1938 р. за мобілізацією ЦК КП(б)У його відрядили до органів НКВС і призначили спочатку помічником начальника відділення 3-го відділу Кам'янець-Подільського УНКВС (наказ НКВС УРСР від 1 квітня 1938 г. № 114), начальником відділення 3-го відділу, а з травня 1938 р. він став секретарем парткому УНКВС²⁵⁴. Досвідчений І. Жабрєв розумів можливості додаткового контролю співробітників парткомом управління.

Усі ці люди продовжили здійснювати масові репресивні операції у двох прикордонних областях України. Як свідчив пізніше Корабльов: «Усі орієнтування НКВС у 1937 і 1938 рр. вказували на широкі формування шпигунських резидентур польської та німецької розвідок, і тому вважалося практично, що для того, щоб заарештувати поляка, німця, для арешту осіб цієї категорії потрібно менше матеріалів, ніж для арешту інших національностей, тобто певний національний підхід у цьому питанні, безумовно, був, і його прищеплювали керівні директиви НКВС СРСР та НКВС УРСР»²⁵⁵. Отримуючи такі настанови від чекістського керівництва, Корабльов поставив «на конвеєр» арешти й розстріли. Він вимагав від співробітників негайно посилити викриття «українського націоналістичного підпілля». Паралельно ліквідували інші «шпигунсько-диверсійні резидентури»²⁵⁶.

У березні 1938 р. створили чекістські слідчі групи в Гайсині, Жмеринці, Могилеві-Подільському, Тульчині, що проводили арешти. В інших районах відповідальність за репресії поклали на райвідділи. З 22 березня кількість зізнань заарештованих почала зростати, а обласна «трійка» (І. Корабльов, секретар обкому І. Співак, обласний прокурор Я. Тернівський) перейшла на щоденну роботу.

Уже 7 квітня 1938 р. І. Корабльов доповідав О. Успенському: «Доповідаю, що з метою більш активного розвороту слідства по розгрому контрреволюційного підпілля мною проведено ряд заходів, що дали деякий оперативний результат. Із доданого графіка обліку

²⁵³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31034, арк. 45 зв.

²⁵⁴ Там само, арк. 66–67.

²⁵⁵ Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — №№ 1/2. — 1998. — С. 190.

²⁵⁶ Давидюк А. Жертви червоного терору. — Вінниця, 2001. — С. 222–249; Лошицький О. «Лабораторія»... — С. 192–193.

руху визнань вини арештованих видно, що кількість отримання зізнань починаючи з 22 березня цього року неухильно зростає. Однак це зростання ще явно недостатнє, і мною, відповідно до Ваших вказівок, вжито необхідних заходів щодо форсування слідства. Робота проводиться наступним порядком: створені слідчі групи в Гайсині, Жмеринці, Могилеві-Подільському та Тульчині, кожна з яких об'єднує кілька районів. Решта районів працюють самостійно. Через незадовільну роботу Могилів-Подільської і Жмеринської групи мною направлені на керівництво ними кращі працівники Управління, які зразу зробили перелом у роботі. Зважаючи на це, загальний стан операції викликає тривогу, тому що заарештованих по області на 7 квітня цього року 2500 осіб, арешти тривають і триватимуть (заарештовуємо головним чином за показаннями), і, отже, число заарештованих зросте»²⁵⁷. Тривога І. Корабльова була цілком закономірною: за наявного ліміту у 3400 осіб уже було арештовано 2500 осіб.

Паралельно І. Корабльов форсував оформлення справ на поляків, румунів, однак «розгортання операцій за цими лініями явно мізерне. Проводжу заходи щодо покращення»²⁵⁸. Про один з методів свідчив його підлеглий Г. Данилейко 10 серпня 1939 р.: «[...] Корабльовим було дане розпорядження старшому інспектору Борсуку про затребування від спецчастин установ і підприємств списків поляків, німців і латишів, а 3-й відділ за цими списками провів арешти незалежно від наявності компрометуючих матеріалів»²⁵⁹.

Таке «покращення» оперативно-слідчої роботи потребувало лімітів на додаткові розстріли. Тому 27 квітня 1938 р. І. Корабльов просить О. Успенського виділити додатково ліміт за рахунок одного з управлінь НКВС УРСР на 300–500 осіб за першою категорією. Це прохання задовольнили, і Вінницьке УНКВС отримало дозвіл розстріляти ще 400 осіб²⁶⁰.

Уже 15 травня 1938 р. І. Корабльов звітував наркому НКВС УРСР О. Успенському, що з 26 березня по 10 травня 1938 р. УНКВС «розкрила» й передала на розгляд «трійки» Вінницької області справи щодо «українського націоналістичного повстанського підпілля», що

²⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 5, арк. 68–70; Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // 3 архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — №№ 1/2. — 1998. — С. 193–194.

²⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 5, арк. 68–70; Лошицький О. «Лабораторія»... — С. 193.

²⁵⁹ Лошицький О. «Лабораторія»... — С. 212.

²⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 5, арк. 68–70; Лошицький О. «Лабораторія»... — С. 193.

складалося з обласного комітету, 26 міжрайонних повстанських комітетів, 16 районних повстанкомів, 97 повстанських загонів і 125 бойових груп. Загалом за цією «лінією» засудили 3112 осіб, з них 1440 осіб — «петлюрівський командний склад і рядові петлюрівці», 248 «куркулів», 189 «колишніх політбандитів», 414 колишніх учасників «контрреволюційних повстань», 280 членів «контрреволюційних організацій», 347 «українських націоналістів», 67 колишніх членів українських політичних партій, 20 білих офіцерів. За лінією «російського монархічного підпілля» «ліквідували» 3 військово-повстанські організації, по яких засудили 66 колишніх офіцерів царської та «Білої» армії, за «церковно-сектантською контрреволюцією» розкрили 6 повстанських організацій і засудили 96 осіб, за «сіоністським підпіллям» — 3 «шпигунсько-терористичні» організації (87 осіб). На території області виявили 5 бандитських контрреволюційних угруповань у складі 23 осіб, засуджено 13 кримінальників, 36 осіб, які проводили «поразницьку контрреволюційну агітацію», представників естонської та дашнакської (вірменської), латвійської контрреволюції, німецького «контрреволюційного підпілля», «воєнно-фашистської змови», троцькістів і правих, дружин «зрадників батьківщини» та контрреволюційного Бунду. Таким чином, черговий ліміт репресованих у 3400 осіб, наданий Вінницькій області, виконали 11 травня 1938 р. Але на 11 травня 1938 р. залишилося 1103 підслідних, із них 32 троцькісти і правих, 5 учасників «військово-фашистської змови», 57 осіб румунської, 5 латвійської, 1 чеської, 1 естонської «контрреволюції», 83 особи «української націоналістичної повстанської контрреволюції», 14 білогвардійців, 5 сіоністів, 11 бундівців, 4 «дружини зрадників батьківщини». За «польським підпіллям» були сфальсифіковані 1 обласна комендатура «ПОВ», 5 міжрайонних, 11 районних комендатур, 103 «боївки», арештовано 877 осіб; за «німецьким підпіллям» арештовано 5 осіб; на обліку за «лінією РОВС» підготовлено до арешту 10 осіб; на оперативному обліку в області залишалось близько 2000 осіб «рядових петлюрівців та колишніх політичних бандитів»²⁶¹. Отже, загальна кількість громадян, яких потрібно було додатково засудити, становила близько 4000 осіб. Але ця цифра теж могла значно збільшитися через так званий розворот справи, внаслідок якого в орбіту «контрреволюціонерів» втягувалася ще низка громадян.

У квітні–травні 1938 р. однією з головних стала операція щодо «ПОВ». У райони відрядили оперативні групи чекістів, які на підставі

²⁶¹ Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК— ГПУ — НКВД — КГБ. — №№ 1/2.— 1998.— С. 194–197.

даних райвідділів НКВС або вигаданої чекістами інформації склали оперативні листи на осіб, що підлягали арешту. Наприклад, І. Корабльов під час візиту до Жмеринського райвідділу НКВС затребував список поляків, що проживають у районі. На цьому списку зробив позначки «заарештувати» навпроти поляків середнього віку. Крім цього, видав розпорядження затребувати від спецчастин підприємств і установ списки на поляків, німців і латишів. Третій відділ УНКВС за цими списками провів арешти. Чекісти одразу застосовували методи фізичного і психічного впливу, щоб отримати зізнання у «ворожій» діяльності. Керівництво їх намовляло: «З ворогами жартувати не будемо. Якщо два-три сконають, страшного нічого не буде, відповідати ніхто з вас не буде, відповім я своєю головою і своїм партійним квитком»²⁶².

Повсякденною практикою стали групові допити, застосовувалися нелюдські тортури і знущання над людьми. Опергрупою, що працювала у Жмеринському районі, за квітень–травень 1938 р. було заарештовано понад 100 осіб, на яких не було жодних компрометуючих матеріалів²⁶³. Подібна практика застосовувалася в облуправлінні НКВС. Щовечора І. Корабльову доповідали про кількість протоколів «зізнань». Потім він віз матеріали на «трійку», де ухвалювалися розстрільні вироки. Вони негайно виконувалися в будинку гаража обласного УНКВС, де звуки розстрілів і крики жертв глушилися шумом працюючих моторів автомашин. На них завантажували трупи, які ховали через 300–400 метрів у парку та за 2 кілометри на православному цвинтарі і у фруктовому саду по вулиці Лісовій.

Наданий ліміт репресованих по Вінницькій області виконали 11 травня 1938 р. І. Корабльов відправив доповідну записку О. Успенському, в якій підбив підсумки. З 26 березня по 10 травня 1938 р. за різними «лініями» репресували 3448 осіб. На 11 травня 1938 р., після виконання основного й додаткового лімітів, в обласному управлінні залишалося 1103 підслідних заарештованих. І. Корабльов повідомив О. Успенському, що на обліку залишилося близько 2000 осіб — «рядових петлюрівців і колишніх політичних бандитів»²⁶⁴. Масові репресивні операції тривали.

²⁶² Малигін А. Червона акула (Єшовщина на Вінниччині): документально-публіцистичні нариси / Анатолій Малигін.— Вінниця, 1995.— С. 25. Цитується висловлювання начальника слідчого відділу дорожньо-транспортного відділу НКВС УРСР Богданова на одній з нарад у Жмеринській опергрупі.

²⁶³ Лошицький О. «Лабораторія»... — С. 210.

²⁶⁴ Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. ХХ ст.).— Вінниця, 1999.— С. 185–188.

В. Майструк

26 травня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) подовжило до 1 серпня 1938 р. порядок розгляду справ щодо національних операцій (15 вересня 1938 р. новим рішенням політбюро ЦК ВКП(б) розгляд «альбомних» справ було передано з центрального апарату НКВС СРСР обласним «особливим трійкам») ²⁶⁵.

Для отримання зізнання звичайною практикою подільських чекістів у 1937–1938 рр. стали жорстокі катування і знущання над арештантами. Офіційної директиви НКВС СРСР щодо використання методів фізичного впливу під час допитів поки в архівах не виявлено. Однак цілком імовірно, що усна вказівка-дозвіл була оголошена М. Єжовим на нараді керівних

співробітників НКВС СРСР 16–20 липня 1937 р. Аналіз архівно-кримінальних справ дозволяє стверджувати, що масове побиття підслідних почалося наприкінці липня — на початку серпня 1937 р.

Типовим стали свідчення арештованого Д. Платинського, від якого вимагали зізнання у членстві Бунду. Почувши відмову, слідчий В. Майструк почав бити товстим мотузком. Інший слідчий, Д. Тищенко, виявляючи на допитах «особливу активність», бив арештованого кулаками, пресом та лінійкою. Не відставали від колег і інші співробітники УНКВС, які заходили до кабінету під час допитів Д. Платинського: «Редер — ніжною від стільця, кулаками, Решетілов — палицею і кулаками. Два-три рази вони побили мене до того, що я втрачав свідомість, вони мене обливали водою, і після допиту приходив у камеру мокрий». Після 9–10 днів систематичних фізичних знущань Д. Платинський був готовий підписати складене слідчими зізнання ²⁶⁶.

²⁶⁵ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 23, л. 32; д. 24, л. 2.

²⁶⁶ Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // 3 архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — №№ 1/2. — 1998. — С. 202.

Іншого ув'язненого, К. Борисова, слідчий Антонов після відмови надати необхідні свідчення побив і відправив до камери. Староста камери, побачивши сліди побоїв, порекомендував підписати все, що напише слідчий, інакше К. Борисов втратить здоров'я. Потім він додав, що в разі відмови до К. Борисова застосують інквізицію. Уже 14 червня 1938 р. до нього застосували «політ парашута» — вибиття стільця. У результаті зв'язана людина падала і травмувала хребет і внутрішні органи, починалося блювання. Згодом у присутності Л. Ширіна вночі слідчі О. Гуня і Антонов заткнули К. Борисову рота, вивернули руки за спину, а голову затисли між ніг. Л. Ширін почав бити К. Борисова ніжкою від стільця. Від болю той втратив свідомість. Через деякий час він прийшов до тями і побачив, що лежить у коридорі облитий водою. Поруч з ним лежало тіло колишнього командира партизанського загону, інваліда, персонального пенсіонера С. Асауляка²⁶⁷.

Іншим разом слідчий О. Гуня у присутності Л. Ширіна прив'язав К. Борисова до спинки стільця і, розтуливши йому рот, став сталевим предметом ламати зуби. Слідчий Антонов використовував підслідного як боксерську грушу. Не добившись зізнання, через декілька днів слідчі О. Гуня й Антонов вивезли К. Борисова із зав'язаними очима на кладовище «Калічча» і поставили біля свіжовиритої могили. Антонов запропонував відповісти на три запитання. К. Борисов категорично відмовився зводити наклеп на себе і інших громадян. Антонов натискав тричі на курок револьвера. 26 серпня 1938 р. спецколегія Вінницького обласного суду засудила К. Борисова до розстрілу, але вирок був замінений на тривале ув'язнення. На розгляді справи він та його товариші розповідали про катування. Однак суд не взяв свідчення до уваги²⁶⁸.

Методи фізичного впливу були різноманітні і залежали від вигадливості слідчого, його власного досвіду й фізичної підготовки, рівня психологічної збоченості, готовності завдати болю іншій людині. Типовим було:

— завдання ударів кулаками в обличчя, потилицю, живіт;

²⁶⁷ Див. доклад.: Давидюк А. Чужі серед своїх // Реабілітовані історією: У 27 тт. Вінницька область / Редакція тому: І.С. Гамрецький (голова), В.П. Лациба, С.С. Нешик та ін.— Упоряд.: В.П. Лациба (керівник), В.І. Білоконь, К.Д. Бухін, В.Ю. Васильєв, В.В. Вижга, К.В. Завальнюк, С.Л. Калитко, П.М. Кравченко, І.П. Мельничук, І.Г. Паламар, В.І. Петренко, Р.Ю. Подкур, О.К. Струкевич.— Кн. 1.— Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2006.— С. 685–699.

²⁶⁸ Лошицький О. «Лабораторія»...— С. 204–205.

- збивання ударом кулака зі стільця (людина отримувала значні ушкодження);
- арештованого саджали на гострий кут стільця, щоб вагу тіла утримував лише хребет. Зокрема, від А. Кожушка вимагали непорушно сидіти в такому положенні, витягнувши ноги, опустивши руку і дивлячись у стелю, протягом доби. Йому навіть не давали справити природні потреби. Коли А. Кожушко падав непритомний, слідчий Г. Данилейко бив його ногами. Інший слідчий, Антонов, цигаркою «грів» обличчя й шию. Коли А. Кожушко намагався ухилитися, то Г. Данилейко бив по голові, говорячи: «Не відхиляй голови». Під час одного з допитів А. Кожушко заявив слідчому Антонову: «У країні, що живе за Сталінською Конституцією, не мають права вести слідство такими методами». У відповідь Антонов почав знову бити арештанта, приказуючи: «Ось тобі Конституція, ось тобі право»²⁶⁹;
- метод «стійки» — арештованого ставили обличчям до стіни на строк від 1 до 3 діб. Іноді його примушували постійно повторювати: «Я ворог народу». В. Майструк іноді практикував «стійку» з використанням лінійки, яку ставив під підборіддя. Людина дивилася лише у стелю. Від непорушності арештанта опухав;
- так звані насічки — завдання ударів дубовою лінійкою по голові, плечах, ногах арештованих. У результаті пошкоджень кров просочувалася навіть крізь одяг. Такий метод використовував слідчий Рець²⁷⁰;
- позбавлення сну, їжі, води. У в'язнів був мінімальний раціон, але слідчі і його позбавляли, аби змусити арештованих визнати свою вину.

Для побиття використовували різні предмети: товсту мотузку, рукоятку нагана (слідчий В. Майструк), дерев'яну палицю (слідчий Ф. Решетілов), ніжку від стільця (слідчі Л. Ширін, А. Редер), дерев'яну лінійку, прес-пап'є (слідчий Д. Тищенко). Деякі методи фізичного впливу мали навіть власну назву — побиття загорнутою в газету ніжкою стільця чи гумовою палицею називали «читання газети».

Значним був психологічний тиск. Слідчі одразу різко припиняли будь-які спроби арештованого з'ясувати причину арешту. На

²⁶⁹ Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — №№ 1/2. — 1998. — С. 202.

²⁷⁰ Червоні жорна: Спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій / Упоряд: Вітковський В. М., Тимчук В. М., Мазило І. В. — Вінниця, 1994. — С. 24–27.

класичне запитання «За що...?» слідчий часто відповідав: «Це ти зараз сам розповіси...». Подібні пасажі зустрічаються у спогадах колишніх бранців, протоколах допитів чекістів — «порушників соціалістичної законності».

Типовими були такі методи психологічного тиску:

- слідчий заявляв про можливий вибір між смертю і необхідними свідченнями;
- у присутності арештованих чекісти називали їх «троечный материал» (рос.) — «матеріал на трійку». Співробітники не бачили в особі арештантів людей, громадян «вільної країни Рад», а лише «матеріал». Для арештованих такі фрази одразу демонстрували перспективи розслідування їхніх справ;
- побиття арештованого проходило за участю і в присутності інших арештованих. Про це повідомляв співробітник НКВС В. Волошин особливо уповноваженому НКВС УРСР Твердохлібенку: «У кімнаті № 50 також стояли у строю 10 арештованих. Біля вікна було 3 чи 4 співробітники, серед яких я пам'ятаю оперуповноваженого Юнанова. Посеред кімнати на табуретці лежав арештований, двоє інших тримали його за ноги і голову, а третій у момент мого приходу стояв із палицею в руці, припинивши бити лежачого. Останній в цей час вже давав «свідчення», і йому дозволили встати. Потім Юнанов звернувся до групи арештованих: «Хто дає свідчення дали?». Наступний арештований заявив, що погоджується дати свідчення, і почав розповідати, у чому він винуватий»²⁷¹;
- арешт членів родини, дружини, дітей;
- погрози здійснити насильство над дружиною чи донькою;
- примушування закатованих до співу революційних пісень (співати з розбитими губами і повним ротом крові надзвичайно важко). Л. Ширін змушував підслідного К. Кобилянського співати, а А. Редер водночас наступав на пальці ніг²⁷²;
- використання внутрішньокамерної агентури, яка вмовляла «фізично обробленого» арештованого визнати свою провину. Іноді роль таких «друзів» на прохання слідчих виконували такі ж бранці, сподіваючись на пом'якшення вироку. Однак їхні сподівання часто не виправдовувалися;

²⁷¹ Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — №№ 1/2. — 1998. — С. 208.

²⁷² Там само. — С. 201–202.

— плювання в рот іноді застосовував В. Майструк. Такий факт підтвердив Б. Епельбаум, начальник меблевого цеху промколосії НКВС УРСР²⁷³. Плювання завжди асоціювалося з огидністю, приниженням. Саме це демонстрував слідчий В. Майструк стосовно арештованих.

Унаслідок таких катувань і принижень слідчі швидко отримували необхідні свідчення. Так, після побиття А. Редером заступника голови Вінницького облвиконкому Л. Козіса останній почав давати свідчення про діяльність контрреволюційних організацій. Свідки згодом розповіли, що в Л. Козіса була розбита голова, на спині й сидниці були вирвані шматки м'яса. Від болю він виглядав напівбожевільним. В. Майструк згодом заявив: «Козіс сам розкрив 4 лінії партизан, «молоду генерацію» (фальсифікована справа комсомольських працівників) та інші. Ці лінії — результат найжорстокіших побоїв, і тому не дивно, що Козіс назвав 4 організації. При таких умовах він міг дати і 204»²⁷⁴.

І. Корабльов 30 квітня 1938 р. у доповідній записці наркому внутрішніх справ О. Успенському про оперативно-слідчу роботу обласного УНКВС за 26 березня — 21 травня 1938 р. писав: «Квітень місяць характерний нарощенням темпів слідчої проробки арештованих, цифри отриманих свідчень в окремі дні по області доходили до 150. По апарату основних відділів УДБ УНКВС (3-й і 4-й відділи) кількість свідчень за добу коливалася від 20 до 44. Особливо слід відзначити високий процент по справах, що розглядалися «трійкою»²⁷⁵. Останнє зізнання дуже важливе, бо на судовому засіданні арештований міг відмовитися від своїх свідчень, і був шанс отримати дослідження справи. Натомість засідання «трійки» реально проходило без виклику арештованого, і його доля вирішувалася за його зізнаннями отриманими під катуванням. Таким чином, людина позбавлялася права навіть на мінімальну скаргу.

²⁷³ Червоні жорна: Спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій / Упоряд.: Вітковський В.М., Тимчук В.М., Мазило І.В.— Вінниця, 1994.— С. 39–40.

²⁷⁴ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 2623, т. 1, арк. 250; Давидюк А. Чужі серед своїх // Реабілітовані історією: У 27 тт. Вінницька область / Редакція тому: І.С. Гамрецький (голова), В.П. Лациба, С.С. Нешик та ін.— Упоряд.: В.П. Лациба (керівник), В.І. Білоконь, К.Д. Бухін, В.Ю. Васильєв, В.В. Вижга, К.В. Завальнюк, С.Л. Калитко, П.М. Кравченко, І.П. Мельничук, І.Г. Паламар, В.І. Петренко, Р.Ю. Подкур, О.К. Струкевич.— Кн. 1.— Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2006.— С. 688.

²⁷⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 5, арк. 65.

Часто жертви не витримували жорстоких катувань і помирили до завершення «слідства» від побов. Згідно з діагнозом лікарів Вінницької тюрми, арештований І. Павлюк, мешканець с. Кистівці Уланівського району, доставлений від слідчого у важкому стані зі скаргами на різкий біль у животі. При огляді були знайдені чисельні синці на стегнах, сідницях, спині, попереку, животі: «Загальний стан хворого важкий. Весь час стогне». Через дві години настала смерть. Під час розтину виявлені крововиливи в печінку, нирки, селезінку, «значний крововилив на задній поверхні. Крововилив в області легенів та в деяких відділах тонких кишок»²⁷⁶.

Іноді доведені до відчаю арештовані, не бажаючи обмовляти своїх друзів чи просто незнайомих людей, намагалися накласти на себе руки. Одні викидалися з вікна, інші позбавляли себе життя в камері. Тридцятисемирічну студентку 4-го курсу Вінницького медичного інституту Асю (за документами Хася) Райзман арештували 14 квітня 1938 р. Слідчий А. Беркута вимагав свідчення про співробітництво з «румунською розвідкою». Підставою для підозри стало два факти.

²⁷⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 5, арк. 177; Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — № 1/2. — 1998. — С. 206–207.

С П Р А В К А		
Всього по данным 8 Отделения УГБ арестовано по Винницкой области - 2092 челов.		
и з н и х:		
по укр.к-р.	1378 чел.	
по поль.к-р. и ш/п	252 "	
по рум.к-р. и ш/п	107 "	
по нем.к-р. и ш/п	11 "	
по латв.к-р. и ш/п	14 "	
по японск. ш/п	2 "	
по греческ.ш/п	1 "	
по троян.-прев.к-р.	50 "	
по меньшевик.	6 "	
по эсерам	1 "	
по сионистам	73 "	
участн. военно-яшистск.заговора	30 "	
церковно-сектантск.к-р.	37 "	
диверсия	9 "	
по вредительству	65 "	
по разному ш/п	2 "	
нелегальни переход границы	13 "	
по белой к-р.	12 "	
проч.преступления	29 "	
ПО 3-ОТДЕЛУ - арестовано - 407 чел.		
и з н и х:		
по поль.к-р. -	168 чел. -	созналось - 86
" укр.к-р. -	202 " -	" - 74
" Нем.к-р. -	5 " -	" - 3
" рум.к-р. -	3 " -	" -
" проч. (латв., эстон., китаец, харбинцы, японцы)	29 " -	" - 6

ВСЕГО ..... 407 чел. -		
созналось - 169.		

Довідка із арх. - кримінальної справи на І. Корабльова. ГДА СБ України. Справа 66927. Том 23

По-перше, А. Райзман народилася й виросла у с. Ришканівка Бельцького повіту Бессарабської губернії у родині чоботаря. З 1920 р.— член Комуністичної партії Бессарабії, брала участь у підпільній роботі. У 1922 р. була змушена нелегально перейти кордон. Працювала реєстратором секретного відділу Житомирського окрвідділу ДПУ, жіночим організатором у Вінниці, швачкою на фабриці, головою фабрич-

- 9 -			
2.-			
ПО 4 ОТДЕЛУ - арестовано - 245 чел.			
и з н и х:			
по право-троцкистам	-	41, созналось	- 22
" " " " " " " "	-	33, "	- 16
" проч. л/о Вартиям	-	8, "	- 1
" украинск. к-р.	-	36, "	- 40
" дивер. вредит. в с/х	-	30, "	- 18
" церков. сектанта.	-	33, "	- 26
ВСЕГО			245 чел., созн. - 123
ПО 5 ОТДЕЛУ - арестовано - 41 чел.			
и з н и х:			
по заговору	-	12, созналось	- 6
" шпионажу	-	9, "	- 4
" укр. к-р.	-	11, "	- 5
" диверсии	-	2, "	- 2
" вредительству	-	4, "	- 4
" к-р. агитации	-	1, "	- 1
проч.	-	2, "	-
ВСЕГО.....			41, созналось - 22
арестовано - 15 человек.			
и з н и х:			
к-р.	-	12, созналось	- 10
б.ц/п	-	2, "	- 1
ш/п	-	1, "	- 1
ВСЕГО.....			15, созналось - 11.

- 10 -	
3.-	
Всего по 3, 4, 5 и XI Отделам УГБ Винницкого Облуправления имеется арестованных - 708, из них - созналось - 326.	
ПО МОГИЛЕВ-ПОДОЛЬСКОМЪ ОПЕРСЕЛЕДГРУППЕ -	
Начальник Оперселедгруппы - начальник Мог. Подольск. Горотдела НКВД т. ЧАЛЮБ.	
В составе Оперселедгруппы работников УГБ - 7 чел. и работников Милиции - 1.	
За время существования следгруппы арестовано - 348 человек.	
Заключено дел и направлено по подсудности - 33 дел.	
Имеется арестованных - 315 челов. Из них созналось - 114	
ПО ТУЛЬЧИНСКОМЪ ОПЕРСЕЛЕДГРУППЕ -	
Начальник Оперселедгруппы - мл. лейтенант госбезопасности - начальник Отделения 3 Отдел т. ФРИДМАН.	
В составе группы - работников УГБ - 3 человек., работников не оперативных отделов и Милиции - 7 человек.	
За время существования Оперселедгруппы арестовано - 241 человек., заключено дел и направлено по подсудности на 88 человек.	
Имеется арестованных - 153 человек., из коих 82 созналось.	

ГДА СБ України. Справа 66927.
Том 23

ного комітету, заступником голови обласної профспілки цукровиків тощо. З 1924 р.— член КП(б)У, одружена, чоловік військовослужбовець, народила сина, якого назвали новомодним тоді ім'ям Комір (комунізм і революція).

По-друге, А. Райзман підтримувала зв'язки з товариством бессарабців, що діяло у Вінниці. До

його складу входили вихідці з Бессарабії, колишні червоні партизани, підпільники тощо. Очолював товариство О. Круликівський — завідувач спецчастини Вінницького обласного радіокомітету.

На основі членів легально існуючого товариства начальник 3-го відділу Вінницького УНКВС О. Запутряєв вирішив сфальшувати «румунську шпигунську організацію». На судовому засіданні військового трибуналу військ НКВС Київського особливого вій-

46 *п. Запутряєв*
С В О Д К А
об озброєнні по районам Вінницької області по
состанки на 23-е Марта 1938 года.

Районы по району.	Вит. и зербы	Обрезков	Револьверы	Ствольные пистолеты	Пулеметы	Итого.
Вар.....	11	14	17	12	-	54
Вирять	14	3	13	4	-	34
Брацлав	3	16	21	13	-	63
Звеница	14	16	23	6	-	64
Зороновце	9	12	11	5	-	37
Галич	26	51	54	9	1	152
Давидов	14	4	7	4	-	29
Дукачи	25	8	11	-	-	44
Жмеринка	18	51	49	6	-	124
Житомир	50	8	26	1	-	85
Калишын	17	35	33	4	-	89
Киевский	41	46	59	4	2	152
Козопольск.	16	32	33	-	-	101
Копельгород	9	43	12	33	-	122
Крышополь	43	23	36	5	-	112
Лавовица	7	4	32	-	-	43
Львов	10	7	12	2	-	31
Львов	2	6	26	10	-	75
Львов	8	14	21	10	-	63
Львов	6	15	11	70	1	113
Львов	12	30	26	11	-	79
Львов	8	17	14	9	-	48
Львов	7	15	12	9	1	44

15 *46*

2	3	4	5	6	7	8	9
Оратов.	3	8	15	2	-	-	28
Печеринка	6	9	21	12	1	-	49
Плясов.	6	5	8	4	-	-	23
Позоринка	5	18	54	22	-	-	99
Ситковичи	18	3	11	1	-	-	33
Станиславчи.	10	10	14	21	1	-	56
Тепляи.	9	7	16	4	-	-	36
Тыров.	13	20	29	1	-	-	63
Томашполь.	32	18	34	14	-	-	98
Тростянец.	12	13	6	4	1	-	36
Тулчи.	25	31	39	8	-	-	103
Турбов.	12	16	36	7	1	-	72
Улень.	2	35	33	2	-	-	72
Хмельниц.	24	11	35	6	-	-	76
Черномин.	14	5	11	26	-	-	56
Чечельниц.	4	7	9	6	-	-	26
Шергород.	34	33	40	5	-	-	114
Шпичинь.	14	12	17	16	-	-	59
Ямполь.	12	3	20	-	-	-	35
Ярише.	7	2	9	4	-	-	22

ПРИМЕЧАНИЕ: За 9, 10, 11 и 12-е марта сведения по району нет. Всего о оружии из 13-го марта 4 месяца:

итогом, в том числе:	861	Обрезков - 842
револьверов	119	ствольных пистолетов - 617
вол. пулеметов.	10	Пулеметов - 2

НАЧАЛЬНИК УРМ УНКВС по Винницкой области - *Вербка* / ВЕРБКА

Довідка про вилучення зброї по районах Вінницької обл. 23 березня 1938 р. ГДА СБ України. Справа 66927. Том 23

ського округу 27 квітня 1941 р. помічник начальника відділення УНКВС по Вінницькій області О. Шабунін розповів обставини цієї фальсифікації: «У Вінницькому НКВС було арештовано десь 10 осіб — вихідців з Бессарабії. Вважаю і впевнений, що приводом їх арешту став

Губерський²⁷⁷ — бродячий старець, якого затримали в розташуванні авіаційної частини. Після того як його привезли до УНКВС, Запутряєв наказав допитати цього старця і в'яснити, хто він. Губерський за-свідчив, що був членом товариства бессарабців і приїхав до Вінниці отримати довідку. Він назвав прізвище голови цього товариства — Круліковський, Запутряєв наказав запросити останнього. Я зробив це, і на наступний день вже був готовий протокол допиту Круліковського, де він визнав, що, прикриваючись товариством бессарабців, проводив шпигунську роботу на користь Румунії. Дав ряд прізвищ, після чого були проведені додаткові арешти. За свідченнями Круліковського пройшла і студентка медичного інституту Райзман, арештована до того. Справою бессарабців керував Запутряєв, слідство вели я, Беркута і Максименко. Знаходячись в ув'язненні, Райзман намагалася покінчити життя самогубством. І після цієї спроби Запутряєв запропонував мені негайно допитати її по матеріалам справи. Я це зробив, але вона все заперечувала»²⁷⁸.

Загалом у справі «бессарабців» проходило 12 осіб, із них дві жінки — А. Райзман і О. Янковська (начальник цеху швейної фабрики, дружина фігуранта цієї справи П. Янковського — бухгалтера міського відділу зв'язку)²⁷⁹.

На прикладі справи «бессарабців» чітко простежується типовий алгоритм фальшування «шпигунської організації»: підбиралися особи, об'єднані спільною ознакою (професією, інтересами, спільним минулим); відстежувалися можливі спільні моменти проживання в населеному пункті; відрядження інтерпретувалися як налагодження контактів чи передання/отримання інформації; спільне проведення вільного часу, вечірки, сімейні свята у протоколах допиту «визнавалися» підпільними зборами; відсутність спільних зв'язків чи знайомств

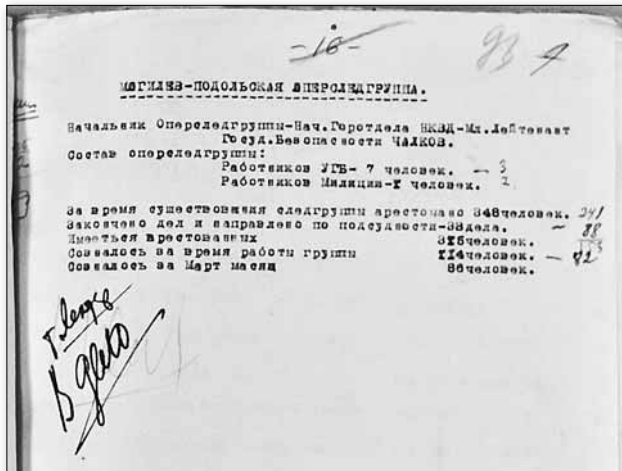
²⁷⁷ Губерський М. Я. (1867–1938) — нар. у с. Колонія Згурська (нині Республіка Молдова), молдаванин, селянин, вдівець. На момент арешту не мав певного місця проживання й роботи. Брав участь у партизанському русі. Арештований 8 червня 1938 р. Обвинувачувався за ст. 54–6 «а», 54–11 КК УРСР. Засуджений «трійкою» УНКВС по Вінницькій обл. 22 вересня 1938 р., розстріляний 23 вересня 1938 р. Реабілітований 21 вересня 1957 р.

²⁷⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 9, арк. 36.

²⁷⁹ Давидюк А. Засуджена до розстрілу посмертно // Реабілітовані історією: У 27 тт. Вінницька область / Редакція тому: І. С. Гамрецький (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. — Упоряд.: В. П. Лациба (керівник), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, В. В. Вижга, К. В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. П. Мельничук, І. Г. Паламар, В. І. Петренко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич. — Кн. 1. — Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2006. — С. 705.

була ознакою глибокої конспірації. У справі вінницьких «бессарабців» частина фігурантів теж не була знайома. Але це лише «підсилює» справу. Загалом при оперативній розробці реальної шпигунської групи ці маркери дійсно використовувалися, але не були основою доведення розвідувальної діяльності.

Серед арештованих саме А. Райзман відзначалася непоступливістю, вона категорично заперечувала всі звинувачення. Слідчі її постійно катували, свідки бачили її побитою. У червні 1938 р. А. Райзман була знесилена, і її на допити вже доставляли на ношах. Сержант держбезпеки І. Агеєв засвідчив, що її виносили на руках із кабінету, де перебував О. Запутряєв. Інший співробітник

-28- 90

СПРАВКА

О СОЗНАВШИХСЯ за 21 марта 1938 года.

Отделы и оперседелгруппы.	По польск-Р.	По рум.нац. ш.п. воен. повст.	По укр. трояц. кр. повст.	По троцк. в ж. кр. вотновод.	По вре-д. в жи-вотновод.	Всего	Работ-теле
1. 3 Отдел	2	-	6	-	-	8	20
2. 4 Отдел	-	-	3	-	1	4	9
3. 5 Отдел	-	-	1	-	-	1	5
4. XI Отдел	-	-	2	-	-	2	4
5. Гайсинская оперседелгр.	-	-	2	2	-	4	6
6. Тульчинская "-	-	-	4	-	-	4	5
7. Могилев-Под. "-	-	1	4	-	-	5	9
.....	2	1	22	2	1	28	58

СЕКРЕТАРЬ УНКВД (ГОЛЬДИТЕН)

Довідка про діяльність оперативно-слідчих груп. ГДА СБ України. Справа 66927. Том 23

Вінницького УНКВС І. Колесніков теж підтвердив, що після допиту «[вона] була у важкому стані, практично роздягнена». Чергуючи біля неї, І. Колесніков декілька разів телефонував начальнику відділу Токареву, доповідаючи про самопочуття А. Райзман. Згодом прийшли два конвоїри і забрали її до «тюрподу» (тюремний підвал, тюрма. — *Авт.*).

Однак інші арештовані не витримали катувань, визнали свою провину і підтвердили «шпигунство» А. Райзман. О. Круліковський на допиті у І. Корабльова й О. Запутряєва свідчив: «Райзман, працюючи у міськраді, систематично передавала мені плани мобілізаційної готовності Вінницького районного військкомату, суперфосфатного заводу та інших промислових підприємств Вінниці. Крім того, від Райзман я отримував секретні матеріали про виробничі плани авторемонтного заводу та 114-ї будівельної ділянки із зазначенням, що і де будеється»²⁸⁰. Слідчі зробили з А. Райзман «кур'єра румунської розвідки».

На суді О. Шабунін спочатку сказав, що не знав, хто допитував А. Райзман перед спробою самогубства. О. Запутряєв взагалі заперечував факт своєї участі в допитах А. Райзман. Однак за декілька хвилин О. Шабунін засвідчив, що у справі, яку він взяв для записування свідчень А. Райзман у тюремній лікарні, він побачив протокол допиту, написаний О. Запутряєвим. Останній на суді постійно намагався уникнути відповідальності за участь у допитах А. Райзман. Спочатку він заявив, що А. Райзман була арештована до його прибуття у Вінницьке УНКВС, що про неї він дізнався лише після арешту О. Круліковського, заперечував факт застосування до них методів фізичного впливу. У справі, що була пред'явлена суду, протоколу допиту О. Запутряєвим А. Райзман не виявилось, хоча інші слідчі стверджували, що він був у наявності.

Запам'ятав «студентку медінституту» і слідчий А. Беркута: «Вона була перебіжницею із Бессарабії, а по директиві із Центру всі перебіжчики підпадали під арешт незалежно від наявності на них матеріалів. Мені на допитах ніяких свідчень про зв'язки із іноземною розвідкою вона не дала і на підтвердження своєї невинуватості наводила факти

²⁸⁰ Давидюк А. Засуджена до розстрілу посмертно // Реабілітовані історією: У 27 тт. Вінницька область / Редакція тому: І.С. Гамрецький (голова), В.П. Лациба, С.С. Нешик та ін.— Упоряд.: В.П. Лациба (керівник), В.І. Білоконь, К.Д. Бухін, В.Ю. Васильєв, В.В. Вижга, К.В. Завальнюк, С.Л. Калитко, П.М. Кравченко, І.П. Мельничук, І.Г. Паламар, В.І. Петренко, Р.Ю. Подкур, О.К. Струкевич.— Кн. 1.— Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2006.— С. 709.

про позитивні зв'язки як комуністки. Перевірки її позитивних зв'язків я не проводив, бо поїхав на курорт і передав справу Запутряєву і більше її не вів»²⁸¹. Факт спроби самогубства 29 червня 1938 р. і його документування медичними працівниками Вінницької тюрми трохи налякав слідчих. Потрібно було писати пояснення для службового розслідування. Однак вони продовжували її допитувати і навіть проводити очні ставки для формування доказової бази. Украй знесилена жінка 9 липня 1938 р. на очній ставці з О. Круліковським знову категорично заперечила причетність до румунської розвідки. У той же день на іншій очній ставці з іншим фігурантом справи, фельдшером М. Яковлевим, її звинуватили в роботі на... німецьку розвідку. І знову А. Райзман не зламалася і відкинула звинувачення.

Під час судового засідання А. Беркута, О. Шабунін з'ясовували, хто ж допитував її після спроби самогубства. Останній стверджував, що на другий день після спроби самогубства саме О. Запутряєв наказав йому провести допит А. Райзман за матеріалами справи в тюремній лікарні, мотивуючи тим, що «вона може померти», а «протоколів допиту записано мало». А. Беркута заявив, що він теж допитував її одразу після спроби самогубства і на вимогу О. Запутряєва датував протокол 27–28 червня 1938 р., тобто попередньою датою перед самогубством. Також О. Шабунін заявив, що саме на прохання О. Запутряєва викликав до нього на допит А. Райзман, не вказуючи в протоколі його прізвище. Згодом О. Запутряєв заявив, що він «твердо переконаний» у шпигунстві А. Райзман²⁸².

22 вересня 1938 р. фігурантам «бессарабської справи» підписали обвинувальний вирок. У той день «трійка» засудила 12 «бессарабців», з них двох жінок — А. Райзман і О. Янковську (яка теж не зізналася й не підтвердила жодного звинувачення) — до страти. Вирок був виконаний 23 вересня 1938 р.

Однак дослідник А. Давидюк, посилаючись на свідчення І. Агеєва, який стверджував, що А. Райзман померла в тюрмі від катувань, висловив гіпотезу про фальшування протоколів допиту та очних ставок після її смерті. Тим паче навіть О. Запутряєв на судовому засіданні заявляв, що підпис А. Райзман протягом всього періоду був незмінний, тому її ніхто не катував. Отже, «трійка» лише оформила факт

²⁸¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 9, арк. 41.

²⁸² Там само, арк. 41 зв.— 42 зв.

смерті²⁸³. У 1957 р. військовим трибуналом Прикарпатського військового округу всі фігуранти «бессарабської справи» були визнані невинними й реабілітовані посмертно.

Документи зберегли свідчення про діяльність І. Жабрева та його поплічників. Він одразу після приїзду в Кам'янець-Подільський провів оперативну нараду, де сказав, що лінія з розгрому ворожого підпілля під керівництвом колишнього начальника М. Приходька була неправильною. На обласній «трійці» розглядалися справи на одинаків, але не викривалися підпільні організації. І. Жабрев заявив: «Якщо в селі мешкає 3–4 куркулі, то, безумовно, вони мають бути між собою зв'язані і становити в зародку контрреволюційне формування». Тому вимагав «викривати» широке розгалужене контрреволюційне підпілля за польською, українською та іншими лініями. І. Жабрев пояснив неправильну лінію роботи М. Приходька наявністю в апараті обласного управління ворогів, які не бажали виявляти контрреволюційні формування. Тому він у прихованій формі вимагав роздобувати показання на співробітників держбезпеки. Крім цього, новий начальник запропонував домогтися «викриття» за українською лінією цілих корпусів, дивізій щодо «ПОВ» — командного складу корпусів і дивізій, а за правотроцькістською — районних штабів у кожному районі області. Зазначимо, що настанови І. Жабрева повторювали вказівки О. Успенського, який у квітні 1938 р. приїхав до Кам'янця-Подільського й на оперативній нараді підкреслив необхідність розгрому поляків та українських буржуазних націоналістів. Перед особовим складом нарком навіть істерично вигукнув «поляків ми повинні знищити»²⁸⁴.

Із самого початку роботи І. Жабрев заборонив розглядати на обласній «трійці» справи заарештованих «одинаків», вимагаючи розкриття організацій зі 100 і більше учасників. «За розвал роботи й небажання викривати підпілля» були заарештовані начальники Проскурівського міськвідділу НКВС З.І. Браун та Шепетівського міськвідділу Я. Б. Гришко. Потім почалися арешти інших співробітників держбезпеки й міліції. За свідченнями, які давали в 1939 р. їхні залишені на

²⁸³ Давидюк А. Засуджена до розстрілу посмертно // Реабілітовані історією: У 27 тт. Вінницька область / Редакція тому: І.С. Гамрецький (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. — Упоряд.: В. П. Лациба (керівник), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, В. В. Вижга, К. В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. П. Мельничук, І. Г. Паламар, В. І. Петренко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич. — Кн. 1. — Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2006. — С. 716–717.

²⁸⁴ ГДА СБ України, ф.12, спр. 205, арк. 27–28.

волі колеги, «працівники УДБ були тероризовані, боялися один одного, боялися навіть обмінюватися деяким досвідом роботи, вказувати на недоліки»²⁸⁵.

На оперативних нарадах І. Жабрєв і Р. Крутов заявляли, що хорошим працівником вважатиметься той, хто за добу одержить не менше 10–15 свідчень заарештованих про контрреволюційну діяльність. Після таких настанов співробітники стали фальсифікувати слідчі справи. За особистими вказівками І. Жабрєва та Р. Крутова застосовувалися заходи фізичного впливу до арештованих. У практику допитів увійшли масові катування²⁸⁶.

У квітні 1938 р. в Проскурівському районі була «викрита» антирадянська організація в складі 65 членів «ПОВ». Нібито «об'єднані» у 12 боївок поляки готували «збройне повстання та диверсії на промислових підприємствах» м. Проскурова, у колгоспах сіл Гречани, Заріччя, Мацьківці, Шаровечка. Усі 65 осіб рішенням особливої трійки УНКВС по Кам'янець-Подільській області були засуджені до розстрілу²⁸⁷.

Органи НКВС у кожному районі «знаходили» організаційні структури «ПОВ». У травні 1938 р. Шепетівською слідчою групою був «викритий» районний штаб «ПОВ» в Антонінському районі, який створив на території району 5 боївок, залучивши до них понад 200 осіб. До кримінальної відповідальності безпідставно було притягнуто 57 громадян, здебільшого жителів сіл Кременчуки, Волиця, Мазепинці та Малі Пузирки. За рішенням трійки їх засудили до вищої міри покарання²⁸⁸.

У квітні 1938 р. Солобковецька слідча група районного відділу НКВС викрила районний повстанський штаб «ПОВ». Чекісти «виявили», що осередки «ПОВ» були організовані в селах з компактним проживанням польського населення: Солобківці, Глушківці, Міцівці, Сприсівка, Стріхівці, Удріївці, Підлісний Мукарів та ін. Начебто члени «ПОВ» були бойовим загonom, який мав «брати активну участь у загальному плані боротьби з радянською владою за відтворення великої Польської держави в кордонах 1772 року». Утративши почуття реальності, чекісти звинуватили арештованих у «проведенні військово-політичного і економічного шпигунства на території СРСР; військовому поваленні радянської влади;

²⁸⁵ ГДА СБ України, ф.12, спр. 205, арк. 28–33.

²⁸⁶ Там само, арк. 28.

²⁸⁷ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-4707, арк. 270–272.

²⁸⁸ Там само, спр. П-24645, арк. 138.

об'єднанні повстанських та диверсійних кадрів для руйнівної роботи всередині держави під час війни, створенні сприятливої обстановки просування в тил СРСР регулярних польських військ; здійсненні диверсійних актів на залізничному транспорті, шосейних дорогах, в сільському господарстві». Особлива трійка УНКВС по Кам'янець-Подільській області 26 вересня 1938 р. засудила 39 громадян Солобковецького району до вищої міри покарання. Вирок був виконаний того ж дня²⁸⁹.

У квітні 1938 р. співробітники управління розпочали групові слідчі справи щодо «українських націоналістів», виконавши ліміти. У липні 1938 р. справи закінчили, відправивши до центрального апарату НКВС УРСР 400 довідок, з яких повернули 300. Що далі робити із заарештованими, ніхто не знав, а в'язниці були переповнені. На 1 серпня 1938 р. в УНКВС залишалось 2000 «українських націоналістів». На початку серпня НКВС УРСР дав вказівку: якщо «верхівка підпілля» була пов'язана з іноземними розвідувальними органами, закінчувати справи, як «за довідками на альбом»²⁹⁰. Ішлося про те, що «на альбоми можуть бути завершені групові слідчі справи за умови, якщо хоча б один обвинувачений дав показання щодо шпигунської діяльності». Роботу наказали закінчити до 10 серпня. І. Жабрєв провів нараду, вимагаючи домогтися зізнання у шпигунстві.

Після оперативної наради значну частину працівників УДБ відрядили в слідчі групи до Проскурова й Шепетівки. Р. Крутова призначили керівником слідчих груп Проскурова й Шепетівки. Кожна група складалася з 15–20 чекістів. Для швидкості й масовості репресій Р. Крутову надали широкі права, «санкції бралися не в обласного прокурора, а в районних, які, не вдаючись у суть справи, штапували готові постанови на арешти»²⁹¹. Санкції на арешт видавали за довідками, які іноді містили лише два-три слова, тільки прізвище без імені та по батькові людини, що підлягає арешту²⁹². А військовий прокурор 4-го кавалерійського корпусу Зуєв, помічник військового прокурора КОВО Копилов та інші власноруч били заарештованих²⁹³.

²⁸⁹ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-7154, арк. 185–220.

²⁹⁰ Нагадаємо, що починаючи з 1937 р. на арештованих за «національними лініями» робилися так звані альбоми, що склалися з довідок, підготовлених слідчими. Альбоми передавалися до НКВС СРСР.

²⁹¹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205, арк. 2.

²⁹² Там само, арк. 26–33.

²⁹³ Там само, арк. 8–10.

Слідчі Доманицький та Оболенський убили людей під час допитів. За розпорядженням Успенського вони були заарештовані й відсиділи в адміністративному порядку 20 діб у в'язниці Києва²⁹⁴. На цьому їх покарання закінчилося.

Слід зазначити, що заарештованих, і серед них колишніх співробітників управління НКВС, піддавали систематичним катуванням: їх били гумовим кийком, шомполом, дерев'яним молотком, колючими гілками акації. Один зі слідчих, В. Леонов²⁹⁵, бив заарештованих безпосередньо перед розстрілами, потім примушував їх дивитися на розстріли. Зрештою розстрілювали й цих нещасних людей. Не дивно, що до 90% арештованих зізнавалися в злочинах, яких ніколи не вчиняли.

Однією з основних установ, що здійснювали масові репресії на Поділлі, стала позасудова «трійка», створена відповідно до постанов політбюро ЦК ВКП(б). І. Корабльов, як новий начальник УНКВС по Вінницькій області, капітан (з 15 липня 1938 р. — майор) державної безпеки, очолив й активував роботу вінницької «трійки». На її засіданні 26 березня 1938 р. І. Корабльов разом із секретарем обкому І. Співаком і обласним прокурором Я. Тернівським розглянули 67 кримінальних справ, за якими було репресовано 100 осіб. Іноді окремих членів «трійки» тимчасово замінювали їхні заступники. Так, 7 квітня 1938 р. замість обласного прокурора Я. Тернівського в роботі «трійки» взяв участь його заступник по спецсправах Другобицький, 8 квітня замість секретаря обкому КП(б)У І. Співака підписував вироки секретар Вінницького обкому КП(б)У П. Юр'єв. 10 квітня 1938 р. на постійне місце повернувся І. Співак, однак 21 квітня його знову на час відсутності замінив П. Юр'єв. З 23 квітня по 10 травня 1938 р. П. Юр'єв став постійно працювати у складі «трійки», беручи участь у розгляді справ (у червні 1938 р. він був арештований і сам став фігурантом слідчої справи). 9 і 10 травня 1938 р. обласного прокурора Я. Тернівського знову заміщав його заступник у спецсправах Другобицький. Єдиною особою, яка брала участь в усіх

²⁹⁴ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205, арк. 22–24.

²⁹⁵ Ідеться про Валентина Івановича Леонова. З 25 травня 1938 р. — начальник 4-го відділу УДБ УНКВС Кам'янець-Подільської області, з 7 вересня 1938 р. — заступник начальника УНКВС Кам'янець-Подільської області. Див. Золотарьов В.А. ЧК — ГПУ — НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). — Харків: Фоліо, 2003. — С. 418, Золотарев В.А., Степкин В.П. ЧК — ГПУ — НКВД в Донбасе: люди и документы. 1919–1941. — Донецк, Апекс, 2010. — С. 228. Одна з вулиць Запоріжжя носить його ім'я.

засіданнях «трійки», був її секретар — сержант державної безпеки С. Гольдштейн²⁹⁶. Протоколи «трійки» УНКВС по Вінницькій області опрацював А. Амонс (табл. 9)²⁹⁷.

Таблиця 9. Результати роботи «трійки» УНКВС по Вінницькій області з 2 січня по 3 листопада 1938 р.

№ з/п	№ протоколу	Дата засідання «трійки»	Кількість розглянутих справ	За 1-ю категорією	За 2-ю категорією	Загалом репресовано
1	46,* ²⁹⁸	02.01.1938	107	107	–	107
2	47,*	26.03.1938	67	94	3	97
3	48,*	27.03.1938	119	133	2	135
4	49,*	05.04.1938	128	156	7	163
5	50,*	07.03.1938	120	202	19	221
6	51,*	08.03.1938	106	159	6	165
7	52,*	09.04.1938	104	223	6	229
8	53,*	10.04.1938	62	167	11	178
9	54,*	11.04.1938	15	145	9	154
10	55,*	19.04.1938	37	236	4	240
11	56,*	20.04.1938	36	81	32	113
12	57,*	21.04.1938	26	160	5	165
13	58,*	22.04.1938	49	169	12	181
14	59,*	23.04.1938	64	239	16	255

²⁹⁶ Амонс А. І. Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій 1937–1938 років // Реабілітовані історією: У 27 тт. Вінницька область / Редакція тому: Л. М. Спірідонова (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.— Упоряд.: В. П. Лациба (керівник), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, В. В. Вижга, К. В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. П. Мельничук, І. Г. Паламар, В. І. Петренко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич.— Кн. 2.— Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007.— С. 9–10.

²⁹⁷ Див.: ГДА СБ України, Вінниця, спр. 78, 79. Протоколи засідання Винницької «тройки» УНКВД за 1937–1938 гг.; ГДА СБ України.— Спр. 66927, т. 5, арк. 151–152.

²⁹⁸ * — подвійні протоколи, тобто протоколи під одним номером.

№ з/п	№ протоколу	Дата засідання «трійки»	Кількість розглянутих справ	За 1-ю категорією	За 2-ю категорією	Загалом репресовано
15	60,*	25.04.1938	77	197	16	213
16	61,*	26.04.1938	44	139	52	191
17	62,*	28.04.1938	22	99	-	99
18	63,*	05.05.1938	39	157	8	165
19	64,*	09.05.1938	62	258	4	262
20	65,*	10.05.1938	76	186	15	201
21	1,*	19/20.09.1938	-	-	-	-
22	2,*	20.09.1938	189	177	33	210
23	3, 4,*	21.09.1938	68	115	26	141
24	5, 6, 7,*	22.09.1938	67	139	11	150
25	8, 9, 10,*	25.09.1938	64	127	23	150
26	11, 12, 13, 14,*	26.09.1938	54	187	13	200
27	15, 16, 17, 18, 19, 20*	27.09.1938	163	250	48	298
28	21, 22, 23, 24, 25, 26,*	28.09.1938	175	274	27	301
29	27, 28, 29, 30,*	29.09.1938	139	150	47	197
30	31, 32, 33*,	01.10.1938	94	120	30	150
31	34, 35, 36,*	02.10.1938	79	109	22	131
32	37, 38, 39,*	07.10.1938	126	123	26	149
33	40*	03.11.1938	29	19	13	32
Загалом:		33 дні	2607	5097	546	5643

Таким чином, на кожному засіданні «трійка» розглядала величезну кількість справ і 90,3% засуджених прирєкла на смерть. Це було навіть більше, ніж у 1937 р., що свідчило про навмисне вбивство людей державою.

Схожа картина спостерігалася у Кам'янець-Подільській області. У лютому — листопаді 1938 р. обласне УНКВС очолив І. Жабрєв²⁹⁹. До складу «трійки» УНКВС по Кам'янець-Подільській області у різний час входили начальники УНКВС М. Приходько (вересень 1937 — лютий 1938 рр.) І. Жабрєв (березень — вересень 1938 р.), виконувач обов'язків начальника В. Леонов (вересень — жовтень 1938 р.), член оргбюро ЦК КП(б)У С. Олексенко (з жовтня 1937 р.), секретар Кам'янець-Подільського міськкому КП(б)У О. Власов (вересень — листопад 1938 р.), другий секретар Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У М. Груленко, прокурор Кам'янець-Подільської області П. Печерський (жовтень 1937 — вересень 1938 р.)³⁰⁰, заступник, згодом прокурор Кам'янець-Подільської області Самохін (травень — листопад 1938 р.)³⁰¹.

Динаміку ухвалення вироків «трійкою» УНКВС по Кам'янець-Подільській області проаналізував Л. Місінкевич (табл. 10)³⁰².

Таблиця 10. Результати роботи «трійки» УНКВС по Кам'янець-Подільській області у 1937–1938 рр.

№ з/п	№ протоколу	Дата винесення вироку	Кількість засуджених	У тому числі до:		Розстріляно в містах:		
				ВМП	ВТТ	Кам'янець-Подільському	Проскуріві	Шепетівці
1	1	19.10.1937	65	65	–	39/26* ³⁰³		
2	2	20.10.1937	33	33	–	33	–	–

²⁹⁹ Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; Под ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. — М.: Звенья, 1999. — С. 188–189.

³⁰⁰ Павло Євтихийович Печерський був арештований у 1939 р. Однак після втручання Прокуратури СРСР його відпустили й перевели на посаду заступника прокурора Курської області.

³⁰¹ Великий терор на Хмельниччині. — Хмельницький: Поділля, 1997. — С. 11.

³⁰² Реабілітовані історією: У 27 тт. Хмельницька область / Редакція тому: М. Вавринчук (голова), В. Гришук та ін.; Упоряд. В. Васильєв, Л. Місінкевич, Р. Подкур. — Кн. 1. — Хмельницький, 2008. — С. 74–75.

³⁰³ * — кількість страчених осіб без підтверджуючих рішень Особливою трійкою при УНКВС по Кам'янець-Подільській області.

№ з/п	№ протоколу	Дата винесення вироку	Кількість засуджених	У тому числі до:		Розстріляно в містах:		
				ВМП	ВТТ	Кам'яні-Подільському	Проскуріві	Шепетівці
3	3	23.10.1937	32	32	–	9	23	–
4	4	31.10.1937	49	49	–	1	32	16
5	5	05.11.1937	40	40	–	–	2	38
6	6	05.11.1937	34	34	–	9	25	–
7	7	06.11.1937	36	36	–	33	2	1
8	8	14.11.1937	65	65	–	24	38	3
9	9	15.11.1937	45	45	–	1	1	28
10	10	16.11.1937	43	43	–	6	37	–
11	11	19.11.1937	35	35	–	9	26	–
12	12	20.11.1937	13	13	–	–	–	13
13	13	23.11.1937	73	73	–	49	24	–
14	14	24.11.1937	14	14	–	–	–	14
15	15	27.11.1937	77	77	–	14	63	–
16	16	28.11.1937	48	48	–	15	33	–
17	17	04.12.1937	19	19	–	19	–	–
18	18	05.12.1937	49	49	–	13	36	–
19	19	06.12.1937	92	92	–	92	–	–
20	20	08.12.1937	77	77	–	27	2	48
21	21	09.12.1937	113	113	–	22	86	7
22	22	23.12.1937	74	74	–	66	4	4
23	23	25.12.1937	86	86	–	14	72	–
24	24	26.12.1937	103	103	–	40	–	63
25	25	28.12.1937	130	130	–	130	–	–

№ з/п	№ протоколу	Дата винесення вироку	Кількість засуджених	У тому числі до:		Розстріляно в містах:		
				ВМП	ВТТ	Кам'янець-Подільському	Проскуріві	Шепетівці
26	26	30.12.1937	170	170	–	21.01.1938 70 осіб	15	08.01.1938 85 осіб
27	1	22.02.1938	604	604	–	120/484*	–	–
28	2	08.03.1938	83	83	–	81	2	–
29	2	20.09.1938	384	384	–	159/33*	192*	–
30	3	10.03.1938	608	608	–	109/498*	1*	–
31	4	11.03.1938	71	71	–	57/14*	–	–
32	5	15.03.1938	102	102	–	102	–	–
33	6	21.03.1938	326	326	–	326/16*	–	–
34	7	31.03.1938	167	167	–	167/27*	–	–
35	8	04.04.1938	571	571	–	571/434*	–	–
36	9	22.04.1938	287	287	–	91	86	110
37	10	05.05.1938	203	203	–	153	50	–
38	11	08.05.1938	328	328	–	255	73	–
39	12	08.05.1938 25.09.1938	732	732	–	492	240	–
40	13	10.05.1938	605	605	–	487	118	–
41	14	26.09.1938	2	2	–	2*	–	–
42	16	21.09.1938	51*	51*	–	–	51*	–
43	17	27.09.1938	333	333	–	209	124	–
44	18	28.09.1938	349	349	–	335	14	–
45	20	29.09.1938	445	445	–	172	273	–
46	21	29.09.1938	438	438	–	164	274	–
47	22	29.09.1938	41*	41*	–	41*	–	–

№ з/п	№ протоколу	Дата винесення вироку	Кількість засуджених	У тому числі до:		Розстріляно в містах:		
				ВМП	ВТТ	Кам'янець-Подільському	Проскуріві	Шепетівці
48	23	29.09.1938	3*	3*	–	3*	–	–
49	24	01.10.1938	147	147	–	136	11	–
50	25	02.10.1938	285	285	–	274	7	–
51	26	16.10.1938	105	105	–	105	–	–
52	27	16.10.1938	1	1	–	1	–	–
53	28	16.10.1938	8	84	–	8	–	–
54	29	05.11.1938	110	110	–	87	23	–
55	30	05.11.1938	2	2	–	2	–	–
Загалом			9006	006	–	6516	2060	430

Знайдені й проаналізовані протоколи дозволили встановити: у Вінницькій області «трійкою» та «вищою двійкою» у 1937–1938 рр. було засуджено 19 851 особу, з них розстріляно 16 806³⁰⁴; у Кам'янець-Подільській області в позасудовому порядку засуджено 14 848 осіб, з них розстріляно 13 275³⁰⁵.

Аналізуючи «Великий терор», учені дійшли висновку про необхідність розрізняти широкомасштабні терористичні операції 1937–1938 рр. та перманентні репресивні акції щодо партійно-радянської, військової, культурної еліти СРСР. Обидві хвилі репресій ішли паралельно, однак вони мали різні задачі й мету³⁰⁶.

³⁰⁴ Амонс А. Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій 1937–1938 рр. // Реабілітовані історією. Вінницька область.— Кн. 2.— С. 15–19.

³⁰⁵ Реабілітовані історією. Хмельницька область.— Кн. 1. Хмельницький, 2008.— С. 79.

³⁰⁶ Верт Н. Введение // История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х гг.: Собр. док.: В 7 тт.— Т. 1: Массовые репрессии в СССР.— М., 2004.— С. 72.

Масові операції у 1937–1938 рр., за задумом Й. Сталіна, мали завершити двадцятилітню боротьбу із «соціально-ворожими елементами» та потенційною «п'ятою колоною» у СРСР. Більшовицькі лідери не змогли чітко окреслити ознаки «ворога», які протягом 1930-х рр. постійно змінювалися внаслідок тактичних політичних та економічних міркувань. Тому до радянських концтаборів доправляли все нові соціальні й національні групи населення, а частину громадян розстрілювали³⁰⁷.

Фактично державний терор на прикордонному Поділлі був спрямований на зміну національної конфігурації регіону. Передбачалося максимальне вилучення потенційно «політично неблагонадійних» осіб серед польської та румунської (молдавської) громад, які представляли собою етноси країн-сусідів. Водночас масові вбивства пересічних громадян, гріх яких був лише у приналежності до польської та румунської чи іншої нації, мали продемонструвати представникам цих громад небажаність їхньої національно-культурної самоідентифікації. Керівництво НКВС СРСР не обмежувало місцеві апарати держбезпеки в арештах за «національними лініями». Варто зауважити, що 90% громадян, арештованих за «національними лініями», згідно з вироками «двійки» були розстріляні. Таким чином, багатьох представників нацменшин змушували відмовитися від претензій на національно-культурні запити та асимілюватися з титульним населенням республіки чи «радянської імперії».

Хоча тут був певний нюанс. Титульна нація УРСР теж була не дуже бажана для лідерів СРСР. Про це свідчить хоча б висловлювання наркома НКВС УРСР О. Успенського, який, найбільш імовірно, трансливав ставлення Й. Сталіна та його оточення до України: «Усі німці й поляки, які мешкають на території УРСР, є шпигунами й диверсантами», а 75–80% українців «є буржуазними націоналістами». Саме це стало мотивацією дій начальника УНКВС по Вінницькій області І. Корабльова, який наказав співробітникам Жмеринського райвідділу НКВС арештувати всіх поляків середнього віку чоловічої статі

³⁰⁷ Див.: Кип Д., Литвин А. Эпоха Сталина в России. Современная историография.— М.: РОССПЭН, Фонд Первого Президента России Б. Ельцина, 2009.— 328 с.; Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. / Авт.-упоряд. Богунов С., Золотарьов В., Рафальська Т., Радзивіл О., Шаповал Ю.— К.: Либідь, 2009.— 544 с.; Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.). Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; Упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко.— К., 2007.— 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.). Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. / Авт.-упоряд. Є. Бабич, В. Патока. Авт. вступ. статті С. Білокінь — К.: Смолоскип, 2007.— 519 с. та ін.

без наявності будь-яких компрометуючих матеріалів³⁰⁸. Однак певний відсоток для виживання в українців був, хоча б через значну кількість населення — декілька десятків мільйонів.

Іншим напрямом у конструюванні «радянської спільноти» стало вилучення окремих соціальних груп («куркулів», «кримінальників» тощо), потенційних політичних опонентів (членів монархічних, національно-демократичних партій, колишніх офіцерів, опозиціонерів та ін.). Одночасно «сталінська кадрова революція» мала на меті сформувати в умовах радянської дійсності нову еліту з молодих, освічених, політично й ідеологічно вихованих людей, готових до виконання будь-якого завдання керівництва країни. У цьому контексті має рацію Н. Верт, що репресії проти радянської еліти формували необхідне кремлівським лідерам суспільне сприйняття терору. Розіграні за сценарієм показові «московські» та сотні місцевих судових процесів проти партійно-радянських чиновників мали виховне значення для нових керівників³⁰⁹. Це був виразний сигнал для радянської бюрократії та суспільства загалом про їхні «перспективи» в разі невиконання вимог вождя. Усі ці фактори повною мірою реалізовувалися на теренах Поділля.

Таким чином, прикордонний статус Поділля був додатковим фактором посилення державного терору у 1920–1930 рр. Намагання політичного керівництва СРСР ґрунтувалися на бажанні конструювання соціально та політично однорідної спільноти «радянський народ». Тому при проведенні соціально-економічних експериментів Й. Сталін намагався на основі населених пунктів прикордонної смуги створити зразкові політичні та соціально-економічні моделі майбутнього СРСР. Для цього проводилися зміни національної, соціальної конфігурації громад у прикордонні, надавалося відповідне фінансове та технічне забезпечення.

На наш погляд, для характеристики масштабів державного терору в СРСР доцільно навести відповідну статистику. Міжнародне історико-просвітницьке, правозахисне та благодійне товариство «Меморіал» оприлюднило статистичні підсумки «Великого терору» в жовтні 1936 — листопаді 1938 рр.: за справами ГУДБ НКВС СРСР було заарештовано не менше 1,71 млн осіб, засуджено 1,44 млн, розстріляно

³⁰⁸ Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — №№ 1/2. — 1998. — С. 213, 215.

³⁰⁹ Верт Н. Введение // История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х — первая половина 1950-х гг.: Собр. док.: В 7 тт. — Т. 1: Массовые репрессии в СССР. — М., 2004. — С. 72.

724 000. Додатково «міліцейськими трійками» як «соціально-шкідливий елемент» засуджено 400 000, депортовано 200 000, засуджено судами за загальнокримінальні злочини 2 млн, з них у табори доправлено 800 000 осіб³¹⁰.

Російський дослідник О. Мозохін наводить статистику жертв «Великого терору» в радянській Україні. У 1937 р. заарештовано 159 573, у 1938 р.— 106 119 осіб³¹¹. Історик В. Нікольський подав трохи іншу статистику: за 1937–1938 рр. засуджено 198 918 громадян, з них розстріляно 123 421 особу (або 62%)³¹².

Дані наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, наведені в «Пояснювальній записці до звіту про результати оперативної роботи НКВС УРСР за період з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р.», корелюються з даними О. Мозохіна. Так, О. Успенський прозвітував про 159 773 заарештованих у 1937 р. та 105 193 особи — у 1938 р. Додатково на розгляді у НКВС СРСР, згідно з наказом № 00485, перебували 28 822 особи, в Особливій нараді НКВС СРСР чекала на вирок 1001 особа, затверджено на розгляд Військової колегії Верховного Суду СРСР 1180, за спецколегією та військовим трибуналом числилося 4430, слідчі мали передати до судових інстанцій справи на 22 452 особи³¹³.

Оприлюднені статистичні дані свідчать про жахливі масштаби народобивства радянською державою, її комуністичними вождями, а також про цілковиту антилюдяність співробітників органів державної безпеки, які в короткий строк провели масштабні репресивні акції. Ці радянські карателі знищили сотні тисяч людей.

---

³¹⁰ [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/hronika.html. Відвідування 04.07.2017.

³¹¹ Мозохін О. Б. Право на репресии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953).— Жуковский; Москва: Кучково поле, 2006.— С. 335, 339.

³¹² Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні...— С. 402.

³¹³ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки.— С. 273–277.

«Нас бояться вороги, а народ нас любить»

У другій половині 1938 р., за свідченням І. Корабльова, бували чекісти відчули чергову зміну політичного курсу. Одною з перших ознак стало призначення 22 серпня 1938 р. першим заступником М. Єжова першого секретаря ЦК КП(б) Грузії Л. Берії, який брав участь у репресуванні партійно-радянських працівників Закавказзя³¹⁴. 8 вересня 1938 р. ще один перший заступник Єжова, М. Фріновський, був призначений наркомом Військово-Морського Флоту СРСР. Водночас його звільнили з посади начальника 1-го управління (держбезпеки) НКВС СРСР³¹⁵.

Уже 11 вересня новому заступнику наркома Л. Берії надали звання комісара держбезпеки 1-го рангу, а 29 вересня у структурі НКВС відновили Головне управління держбезпеки під керівництвом Л. Берії³¹⁶. 8 жовтня 1938 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) було сформовано комісію в складі М. Єжова, Л. Берії, А. Вишинського, Г. Маленкова та наркома юстиції СРСР М. Ричкова з метою розробки нової директиви про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства³¹⁷. У наказах НКВС СРСР від 23 жовтня 1938 р. № 00701 і 00702 зазначалося, що співробітники зобов'язані суворо дотримувати правил слідчої роботи³¹⁸. 31 жовтня 1938 р. накази було доведено до відома особового складу на оперативній нараді Вінницького УНКВС.

Раніше за всіх загрозу, що насувалася, відчув нарком УРСР О. Успенський. 14 листопада 1938 р. він інсценував самогубство, залишивши у своєму службовому кабінеті записку: «Груп шукайте в річці»³¹⁹. М. Хрущов у мемуарах писав: «Коли після втечі Успенського

³¹⁴ Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ.— М.: Звенья, 1999.— С. 106–107.

³¹⁵ Лубянка: Органы ВЧК — ОГПУ — НКВД — НКГБ — МГБ — МВД — КГБ. 1917–1991. Справочник. Под ред. А. Н. Яковлева; авт.-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров.— М.: МФД, 2003.— С. 67.

³¹⁶ Там само.

³¹⁷ Трагедия советской деревни...— Т. 5.— Кн. 2.— С. 570.

³¹⁸ История сталинского ГУлага. Конец 1920-х — начало 1950-х годов: Собрание документов в 7 тт. — Т. 1. Массовые репрессии в СССР.— М.: «РОССПЭН», 2004.— С. 311.

³¹⁹ Успенський півроку переховувався у Москві, Архангельську, Калюзі, Муромі. У квітні 1939 р. його зарештували в м. Міасі Челябінської області, а в січні 1940 р. розстріляли. Див.: Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть: Воспоминания.— К., 1989.— Т. 1.— С. 172; Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник.— М., 1999.— С. 417; Taubman William. Khrushchev. The Man And His Era.— New York — London, 2003.— С. 123; Золотарьов В. А. Олександр Успенський: особа, час, оточення.— Харків: Фоліо, 2004.— С. 206–221.

я приїхав до Москви, Сталін так пояснював мені, чому втік нарком: «Я з Вами говорив по телефону, а він підслухав. Хоча ми говорили по ВЧ, і нам навіть пояснюють, що підслухати ВЧ не можна, мабуть, чекісти все-таки можуть підслухувати, і він підслухав. Тому він і втік». Це одна

ЗАМ НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРІШНІХ ДІЛ У С С Р
МІНІСТЕРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

тов. КОБУЛОВУ

гор. Киев

Подробно ознакомившись с материалами расследования о преступной деятельности бывшего начальника Отдела Кадров УНКВД - мл.лейтенанта государственной безопасности ЛЕЖОНГА и документами, входящими в Особые папки, собранными в связи с подачей ЛЕЖОНГОМ апелляции, устанавливается:

При поступлении в партию и в органы НКВД ЛЕЖОНГ указывал, что он происходит из рабочих, по национальности русский.

Обкомом получены материалы по месту рождения ЛЕЖОНГА, в которых указано, что рождение ЛЕЖОНГА - торговца, отец имел свой магазин, по национальности француз.

В своей автобиографии в 1938 г. ЛЕЖОНГ указывал, что его отец - Екатерина замужем за НИКИТАЧ Игорем, мать которого репресирована органами НКВД. Кроме и не указав о том, что его родственник НИКИТАЧ по национальности немец, мать которого служила на ав. станциях.

2.

Об этом ЛЕЖОНГ осознал после того, как он на бюро Оскома был уличен непроверженными уликами.

Материалами спецпроверки уста новлено, что отец мещ ЛЕЖОНГА - БОИШЕВАТ состоит на формальном учете по округе "прочие".

Произведенным расследованием о преступных действиях по Орджоникидзевскому району где ЛЕЖОНГ равные работы, показанными свидетелями - члена КП(с)У - ТУЧИНА М.Я., установлено:

ЛЕЖОНГ ГО НКВД призначал для следственной работы, допринимая ТУЧИНА в качестве свидетеля, ЛЕЖОНГ лично выписывал показания и потребовал от ТУЧИНА подписать протокол. ТУЧИНА категорически отказался подписать протокол, ЛЕЖОНГ ему заявил:

" он враг, подписывать не будем, его все равно репресирят, а тебя никто выкажет не будет".

Расследованием также установлено, что ЛЕЖОНГ - интриган, авторитетом среди рабочих не пользовался. В своих выступлениях коммунисты на внеочном собрании в 1937 году высказывали ЛЕЖОНГУ политическое недоверие.

В ноябре месяце 1938 года партийное собрание УНКВД приняло решение о том, что ЛЕЖОНГ был близок к Каброву, им выдвинуто, в таком выполнении его вражеские установки по увольнению евреев из органов УНКВД. Будучи секретарем партийного комитета УНКВД, о вражеских действиях не информировал партийную организацию и свое положение использовал для проведения в жизнь вражеских установок, за что ЛЕЖОНГУ был объявлен строгий выговор.

В декабре месяце 1938 года на ЛЕЖОНГА поступили дополнительные материалы: письмо комсомольца КОРЧАКА, кадровое письмо секретаря ЦК КП(с)У тов. ДРУЖИНУ - об издательстве над КОРЧАКОМ и заявления престованных - Чарторийского Шпанского и Леонидова, сообщавших как не имеющие состава преступления, - о том, что ЛЕЖОНГ, будучи старшим по группе следователей по делам сотрудников НКВД, требовал от престованных клеветнические показания на них как о просторочных сотрудников НКВД - членов партии. Такой список был присоединен к след. делу ГРИШУ на 20 человек, который из дела изъят по указанию НКВД СССР, как компрометирующий честных сотрудников НКВД.

Работая начальником Отдела Кадров УНКВД, ЛЕЖОНГ, при составлении справок для Оскома и ЦК КП(с)У на работников НКВД, окупил ряд компрометирующих материалов на работников, которые впоследствии были выявлены и мною ставился вопрос об увольнении их из органов НКВД и передаче оуду, как-то: ПАТРИКОВ, ХАРЧЕНКО, БОИДАРЬ и другие. ЛЕЖОНГ из партии исключен и исключение подтверждено Оскомом КП(с)У.

На основании вышеизложенного ЛЕЖОНГ подлежит увольнению из органов УНКВД и передаче оуду.

Приглашу материалы расследования и спецпроверки.

НИК УПРАВЛЕНИЯ НКВД УССР ПО
МЕЩЕ ПОДОЛСКОЙ ОБЛ.

(МИХАЛОВ)

9 г.

Доповідна записка про діяльність
В. Лелонга. ГДА СБ України.
Справа 2837.

версія. Друга така. Її теж висували Й. Сталін і Л. Берія. М. Єжов по телефону викликав О. Успенського до Москви і, певно, натякнув йому, що той буде заарештований. Тоді вже самого М. Єжова підозрювали, що й він ворог народу [...]. Одразу ж почалися арешти чекістів. На Україні заарештували майже всіх чекістів, які працювали з Єжовим»³²⁰.

17 листопада 1938 р. Й. Сталін і В. Молотов підписали постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», якою органам НКВС і прокуратури заборонялося проведення масових операцій з арештів і виселення, ліквідувалися «трійки». Органи НКВС зобов'язувалися при провадженні слідства точно дотримувати всіх вимог кримінально-процесуального кодексу³²¹. Тепер арешти, як цього й вимагала 127 стаття Конституції СРСР 1936 р., повинні були проводитися тільки за рішенням суду або за санкцією прокурора. У цей же день І. Корабльов провів у Вінниці оперативну нараду з питання агентурно-слідчої роботи³²², а І. Жабрева заарештували як співучасника О. Успенського³²³.

22 листопада 1938 р. у присутності секретаря Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У О. Власова відбулася оперативна нарада обласного УНКВС. Спочатку заслухали співробітників, а потім виконувач обов'язків начальника управління, секретар партбюро Олександр Акимович Єкимов заявив, що 19 листопада він був присутній на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, на якому обговорювалася постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада. «На засіданні з'ясувалося,— зазначав Єкимов,— що колишній нарком НКВС УРСР Успенський виявився неабияким змовником, який привіз на Україну своїх спільників, нині заарештованих разом з ним»³²⁴. Доповідач, мабуть, хотів додати своїй персоні політичної ваги повідомленням про участь у засіданні політбюро. Але насправді цей орган постанову не обговорював³²⁵.

³²⁰ Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть: Воспоминания в 4-х кн.— М.: Информационно-издательская компания «Московские новости», 1999.— Кн. 1.— С. 173.

³²¹ История сталинского Гулага.— Т. 1.— С. 305—308.

³²² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66937, т. 9, арк. 165.

³²³ Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934—1941: Справочник / Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ.— М.: Звенья, 1999.— С. 189.

³²⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 94, арк. 263—264.

³²⁵ У протоколах засідань політбюро ЦК КП(б)У згадки про обговорення постанови 17 листопада відсутні.

І. Корабльов за кілька днів у Вінниці розповів, що в ЦК КП(б)У відбулася нарада начальників обласних управлінь НКВС та їхніх заступників, на якій був присутній М. Хрушов³²⁶.

У Кам'янці-Подільському співробітники ще до оперативної наради обласного УНКВС зрозуміли, хто винен і кого треба критикувати. Тому нікого не здивувало, що одним з перших виступив начальник Проскурівського міськвідділу НКВС Борис Миколайович Самогородський, який стверджував, що порушення відбулися через ворогів народу, зокрема І. Жабрева. Колишній начальник вимагав надавати слідчі справи щодо шпигунства «ПОВ», а чекісти вимушені були заарештовувати підозрілих осіб, на яких не було достатніх матеріалів. При цьому широко застосовувалися побиття заарештованих і фальсифікація протоколів їхніх допитів. Оперуповноважений особливого відділу 9-ї кавалерійської дивізії Стадник підтримував критику: «Жабрєв давав ворожі настанови не пускати до заарештованих прокурорів, чим порушували революційну законність». Начальник відділу кадрів В. Лелонг сказав про те, що І. Жабрєв дав директиву звільнити з «органів» усіх євреїв. Більше того, він нібито говорив, що «потрібно в найближчий період нашу прикордонну область очистити від євреїв». Квінтесенцією оцінок став висновок начальника 9-го відділу Олексія Миколайовича Горця: «Усі ми, у тому числі і я, були сліпим знаряддям у руках цього запеклого ворога Жабрєва»³²⁷.

У процесі перекладання провини на персоніфікованого ворога — І. Жабрєва — чітко окреслилися соціальні напруги й конфлікти, настрої й моделі поведінки чекістів. По-перше, група співробітників звинуватила колег в особистих зв'язках з І. Жабрєвим. Наприклад, начальник Красилівського райвідділу НКВС Мотусевич заявив, що Самогородський був наближеним до Жабрєва, отримував від нього грошові винагороди, але нічого про це не сказав. Начальник прикордонного загону Зубрило звинувачував співробітників Волочиського райвідділу НКВС у тому, що погано борються з ворогами народу, наполягав на масовому виселенні з прикордонної смуги колгоспників, навіть без наявності компрометувальних доказів їхньої діяльності. Начальник 4-го відділу Парфьонов указав на діяльність Єкімова, що як секретар парткому приїжджав до оперативно-слідчих груп і вимагав надання не менше п'яти слідчих справ у день, а Крутов — 8–12 щоденних зізнань у ворожій роботі. Парфьонов акцентував увагу на неправильному проведенні політичних репресій щодо різних

³²⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 51.

³²⁷ Там само, спр. 94, арк. 243.

національностей: «У нас існувала практика, що якщо поляк, то ворог, якщо колишній петлюрівець, то ворог [...]. Наша держава інтернаціональна, і заарештовувати всіх поляків — це неправильно». На що секретар обкому О. Власов зробив зауваження, що якщо держава є інтернаціональною, це не означає, «що не повинні заарештовувати ворогів з різних національностей». На нашу думку, ці розбіжності виникли навколо суттєвої проблеми трансформації окремих аспектів політичних репресій в етнічні чистки. Про це йтиметься в наступних частинах дослідження.

Парфьонов визначив ще одну серйозну проблему органів НКВС у суспільстві: «Масовою операцією ми викликали в населення в селах страх перед нашими органами». У відповідь пролунали репліки: «Неправильно, це наклеп на народ. Нас бояться вороги, а народ нас любить». Про страх у суспільстві, викликаний кривавою діяльністю чекістів, написано чимало. Про нього знали і його використовували самі чекісти. Тим показовішими є вислови про страх ворогів і любов народу, які не були якоюсь аберацією свідомості чи ментальною проблемою, а були свідомою політичною позицією. Недарма начальник 3-го відділу О. Вадіс стверджував, що підвищення ефективності агентурної і слідчої роботи «не означає, що ми повинні зараз лібералізувати з ворогами — це означає, що декого, якщо знадобиться, будемо суворо допитувати». І далі додав: «[...] Слід продовжувати громити ворогів, а треба сказати, що саме в Кам'янець-Подільській області є ще багато ворогів, з якими потрібно вести запеклу боротьбу».

Водночас О. Вадіс розкритикував корпоративні відносини в органах держбезпеки, заявивши, що з чекістів створювалася «певна каста, усе робилося в суто конспіративній формі, створювалася видимість, що працюють багато, працюють добре [...]». Чиношанування, підлабузництво було повсякденним явищем». Безконтрольне й привілейоване становище в суспільстві чекістів призвело до того, що їхню агентуру відкрито влаштовували на роботу директори підприємств і керівники радянських установ. Можна уявити, наскільки напруженим був психологічний стан у таких колективах.

«Поставити на місце» чекістів повинні були партійні органи. Саме це мала на меті постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада. Показово, що на оперативній нараді начальник Смотрицького райвідділу НКВС Климентій Іванович Стицюк звинувачував І. Жабреву в тому, що той наказував не інформувати партійні органи про ситуації на місцях, говорив: «Ми повинні знати в першу чергу, а потім уже парткоми». Секретар обкому Власов усю увагу зосередив на цій проблемі. По-перше, він критикував керівників управління Вадіса, Мордовця,

Лелонга за те, що не говорили в обкомі й міськкомі партії про ворожу роботу Жабрева: «За ці помилки партійна організація має винних міцно вдарити». По-друге, він політично підстрахувався обов'язковими заявами про незгоди з Жабревим: «Протягом тривалого часу роботи з ворогом Жабревим мені довелося чимало стикатися й не виконувати його лінію в роботі, наприклад, виселення з м. Кам'янця-Подільського вчителів і агрономів. Ми за очищення нашої області від ворожих елементів, за очищення правильне, а не за очищення фашистське, яке проводили Успенський і Жабрєв».

По-третє, Власов з обуренням розповідав, що в районному центрі Берездові начальник райвідділу НКВС ставив завдання секретареві райкому партії та вимагав звіт про виконання. У Дунаївцях його колега затребував від голови райвиконкому бензин і на запитання «Навіщо?» відповів: «Це не твоя справа, якщо не даси, заарештуємо». Навівши подібні приклади, Власов підкреслив: «Треба припинити будь-яке зазнайство й нетактовну поведінку». У зв'язку з цим секретар обкому заявив, що Самогородського як близьку до Жабрева людину й поганого працівника «тримати не будемо», а всіх, хто був «охвістям Жабрева», слід із органів звільнити.

А В Т О Б І О Г Р А Ф І Я

Я, Д Е Л О Н Г Владимир Евгеньевич родился в 1903 году, 15 июля, в селе Славяно-Сербовке, Сергеевский район (нынеший Кадиевский), Донецкой области, родился я в семье рабочего, отец и мать по национальности были русские, гражданства (подданства) русского, СССР.

Отец работал на работах механиком подчасных устройств, после смерти отца в 1909 г. мать занималась портняжеством, а также работала по найму у кулаков. Отец имел среднее образование — со слов матери. Мать неграмотная — сапожника, из семьи востуха по фамилии ВОЛЮБА.

Родные до революции по соц. положению — рабочие (кроме деревенской избу, никакой другой собственности не имели). После революции никакой собственности не были, поскольку после смерти матери, в 1919 году я и младшей сестрой в 1920 году переехал в Дебальцево — Донбасс к своей старшей сестре.

Под судом родные не были.

по национальности я русский, гражданства СССР.

Наша семья состояла из следующих членов: моя мать была два раза замужем, отец — Д Е Л О Н Г (Владимир Евгеньевич) Евгений Карпович рождения 1850 года, мать — Мария Ивановна рождения 1869 года. От первого замужества у моей матери были дети: Николай Никифорович Д О М А Ч Е Н К О — рождения 1888 г., сестра Анна Никифорова Д О М А Ч Е Н К О — рождения 1890 года. От второго замужества у моей матери дети — это я, рождения 1903 года и моя младшая сестра — Екатерина Евгеньевна, рождения 1905 года. Мои родственники имеются только перечисленные.

Кроме этих, у меня других родственников нет ни в СССР, ни за границей.

Моя сестра — Анна Никифорова живет в городе Киеве — Дарница, ее муж Василий Петрович К У Ш И Н рождения 1888 г., титул местечка Еготин, Киевской области, по национальности украинец, член партии с 1927 года, работает в отделе кадров Укрисполкомаината. Моя младшая сестра — Екатерина Евгеньевна также живет в городе Киеве, ее муж работает шофером по фамилии К Л И М А Ч Игорь, о последнем она разводилась. К Л И М А Ч рождения 1903 года. Мать К Л И М А Ч А П. репресирована органами НКВД. Никакой связи я, а также моя семья, не имеет с К Л И М А Ч Е М И Игорем, обе сестры живут на иждивении своих мужей. Младшая сестра — Екатерина Евгеньевна К Л И М А Ч последние время работала в Киеве машинисткой редакции «СТАВ ИСОЛАН МАНЮШЬ». Старший мой брат — Николай Никифорович Д О М А Ч Е Н К О живет в г.р. Николаеве, учителем в школах общевой, его дети: Николай, сына, Александр работает на военном заводе им. «АНДРЕЕ МАРТИ».

Автобіографія В. Лелонга. ГДА СБ України. Справа 2837

Из моих родственников никто не служил ни в полиции, ни в каких-либо других карательных органах, а также не служил ни в каких армиях, со своими родственниками, кроме Екатерины Евгеньевны ИЛИМАН, которая поддерживала писменного порядка.

До революции я учился в 4-х классовом городском училище в период 1916-1919 г.г. в сел. Славяно-сербоке, Донецкой области, учился на иждивении матери. От уплаты за учебу был освобожден по бедности, за правоучение уплачивало сельское общество.

Моя основная профессия - горновой.

Член профсоюза металлургов с 1929 года. член профсоюза с 1920 года.

Состою членом партии ВКП(б) с 1931 года, мая месяца. Мои поручители: член партии с 1927 года тов. ФАМИН К.А. зав. разливочной машины и ЛАГЕРЬЕВ - пред. цехкома, умер в 1936 году.

Ни в каких других партиях не состою, в оппозициях не участвовал.

Начал работать с 1920 года, мая месяца учеником-телеграфистом и телеграфистом в Дзельцове-Донбасс с 1920 по 1926 год. С 1926 года октября месяца по 1929 год июль месяца работал в Кадиевке, в городском контора Наркомвнзис - телеграфистом.

В связи с переходом в 1929 году телеграфиста на слуховые аппараты "Клоппер", а так же никакой зарплатой, я и перешел работать на Металлургический завод, доменный цех, где начинаю с 1929 года по 1932 год работал горновым доменных печей.

С ноября 1932 года по февраль месяца 1934 года работал по линии "Янко" ответственным исполнителем в Отделе кадров Главного контора Металлургического завода гор. Орджоникидзе (быв. Енакиеве) - Донбасс. С февраля я 1934 года по сентябрь 1934 года - редактор многотиражки "ЗА УДАРНЕ ДОМШНИ" при доменном цехе Металлургического завода гор. Орджоникидзе - Донбасс. С сентября 1934 года по февраль 1937 года - секретарь партийного комитета в Цехпаркоме доменного цеха Металлургического завода гор. Орджоникидзе - Донбасс.

С февраля 1937 года по ноябрь 1937 года работал инструктором ЗИК того же цеха Металлургического завода. С ноября 1937 года по март 1938 года работал пред. культкомиссии завода того же завода.

По мобилизации ЦК КП(б)У в марте месяце 1938 года был направлен для работы в органы НКВД, с марта 1938 года по июль 1938 года работал пом. инв. отделения Областного управления, с июля 1938 года по сентябрь 1938 года - начальником отделения Областного Управления НКВД и с сентября 1938

Автобіографія В. Лелонга. ГДА СБ України. Справа 2837

зання свідків [...]». Тому колишні «письменники» повинні були профільтрувати всі слідчі справи «у провадженні», звільнивши тих, хто не винний. Але не можна було звільняти «легковажно», адже навколо залишалися вороги. Єкимов налаштував співробітників на роботу в нових умовах: «Органи НКВС оточені любов'ю народу, тому т. Парфьонов, який тут виступав, неправий, кажучи, що нас бояться трудящі. Той, хто відчуває за собою гріхи, той боїться нашого удару.

Таким чином, провідна роль партійних органів стосовно чекістських цілком відновлювалася. Місцеві партпрацівники знову починали здійснювати контроль над кадрами районних управлінь держбезпеки. За таких умов секретар парткому управління О. Єкимов спробував перекласти провину за допущені «порушення законності» на ворожі зовнішні сили: «Слідчого перетворювали на письменника, не ставилися об'єктивно, партійно до оформлення справ, вимагали великих протоколів. У низці випадків ми не перевіряли пока-

До нас щодня надходять сотні заяв, трудящі допомагають нам викривати ворогів». Отже, логіка мислення банди злочинців, що за сигналом керівництва Компартії відправила на смерть десятки тисяч людей у Кам'янець-Подільській області, залишалася незмінною: вони вважали себе найсвідомішими й найпатріотичнішими в суспільстві, здійснювали найвищу соціальну місію — пошук ворогів у різних соціальних і національних групах, і за це «народ їх любив». А будь-які згадки про страх перед ними були наклепом на народ, що допомагав «викривати» ворогів³²⁸.

23 листопада 1938 р. М. Єжов подав рапорт про відставку, який було задоволено (певно, Й. Сталіним), а 25 листопада НКВС СРСР очолив Л. Берія. Цього ж дня у Вінниці відбулася оперативна нарада УНКВС, на якій було зачитано й обговорено постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 17 листопада 1938 р. І. Корабльов заявив, що 19 листопада на нараді начальників і заступників начальників НКВС у ЦК КП(б)У «окремі начальники управлінь НКВС та їхні заступники не зовсім зрозуміли суть постанови й говорили нісенітницю». Наприклад, миколаївські керівники заявили, що 2000 заарештованих піддавалися побиттю. В Одеській області співробітники держбезпеки били 1500 ув'язнених. «Секретар ЦК КП(б)У тов. Хрущов дуже різко виступив із цього питання, заявив, що за таку неправильну лінію треба винних віддавати під суд», — зазначив І. Корабльов. Довелося і йому навести приклади необгрунтованих арештів, здійснених райвідділами НКВС, покритикувати практику допитів «штатних свідків» у справах заарештованих, про що йтиметься далі. Показово, що в присутності секретаря Вінницького обкому Г. Міщенко він жодного разу не згадав про «нісенітницю» — масові побиття заарештованих.

На нараді був присутній обласний прокурор Я. Тернівський, що входив до обласної «трійки», котра затверджувала вироки заарештованим. Я. Тернівський спробував відвернути від себе будь-які підозри у ворожій діяльності, розповівши про масові побиття ув'язнених у Вінницькому УНКВС. Він зазначив, що постанова від 17 листопада 1938 р. закликала вести з ворогами «нешадну боротьбу більш досконалими методами». Прокурор стверджував: «Вороги народу, які пробралися до органів НКВС та органів прокуратури як у центральних апаратах, так і на місцях створювали справи на людей, відданих радянській владі, відхиляючи удар від своїх ворожих бандитських контрреволюційних елементів». Такі вороги в області накоїли чимало шкоди,

³²⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 94, арк. 206, 213–215, 219–221, 223, 227, 229, 231, 235, 242–243, 255–257, 259, 262–264, 267.

а «спрошене ведення слідства призводило до найгрубіших порушень соціалістичних законів. У нас були випадки необґрунтованих арештів [...]. Були випадки побиття заарештованих». У цих умовах прокурорів, які намагалися перевірити повідомлення про побиття, іноді не пускали до камер, а порушення законів було наслідком сімейності в практичній роботі, відсутності більшовицької принциповості. Політично безпечне слово «сімейність» знімало підозри в політичних помилках, а тим самим і у ворожій діяльності, що вели зовнішні сили. «Потрібно з усією прямоотою сказати, що органи прокуратури недостатньо здійснювали нагляд за слідством, не вживали рішучих заходів щодо усунення недоліків. Виступаючи сьогодні на цій нараді з обговорення цього найважливішого документа, я, як прокурорський працівник, у зазначених хибах також винний»,— покаявся Я. Тернівський. Таким чином, він і прокурори області залишалися ніби осторонь злочинів, здійснених органами НКВС, і звинувачувати їх можна було лише в безпринципності й сімейності.

Виступ Г. Міщенка засвідчив, що він не хотів говорити про порушення законності, але про партійний контроль пролунала чітка настанова: «У Вас, мабуть, відомча дисципліна стоїть вище партійної дисципліни, а це дуже погано [...]. Ознайомлювати секретарів РПК з агентурною роботою не можна, потрібно будувати роботу в повному контакті, однак ніхто не надавав права секретарям РПК особисто розпоряджатися працівниками НКВС і давати їм доручення на шкоду основній чекістській роботі, і такою ж мірою начальнику райвідділу НКВС розпоряджатися кадрами райкому». І. Корабльов цілком визнав провідну роль обкому партії: «Зараз становище з набором людей для роботи в органах НКВС зовсім інакше, ніж раніше. Прийняття, звільнення й пересування чекістських кадрів провадиться тільки за узгодженням з обкомом КП(б)У»³²⁹.

Нарада продемонструвала небажання співробітників Вінницького УНКВС говорити про допущені «порушення законності», а також спробу прокуратури відхреститися від участі в них. Це була природна стратегія захисту від звинувачень. Однак політична кампанія викриття порушень і порушників набувала сили.

---

³²⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 51–52, 55–56, 58–59, 61–62.

«Як країна соціалізму народить героїв»

26 листопада 1938 р. було видано наказ НКВС СРСР № 00762 «Про порядок здійснення постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.», підписаний Л. Берією. Він визначив напрями діяльності органів держбезпеки відповідно до чинного законодавства й вимагав під керівництвом партії й уряду «домогтися якнайшвидшого й рішучого усунення всіх хиб і перекручень у своїй роботі й докорінного поліпшення організації подальшої боротьби за повний розгром усіх ворогів народу, за очищення нашої батьківщини від шпигунсько-диверсійних агентур іноземних розвідок, забезпечивши тим самим подальші успіхи соціалістичного будівництва»³³⁰. Таким чином, пошук ворогів народу, до розряду яких з початку 1930-х рр. могли потрапити будь-які групи суспільства, а також агентурних мереж іноземних розвідок був однією з умов успіхів діяльності Компартії і держави загалом. Цей пошук жорстко контролювався партією, що залишалася «кристально чесною і справді народною» у своїх планах і діяннях. Саме тому вона мала суворо покарати порушників законності.

27 листопада 1938 р. відбулися закриті партійні збори Кам'янець-Подільського УНКВС, на яких були присутні 77 осіб, у тому числі секретар обкому О. Власов. Із доповіддю «Про викриття фашистської змови в органах НКВС і заходи парторганізації по ліквідації наслідків шкідництва» виступав О. Єкимов. Він розповів, що у квітні 1938 р. О. Успенський і І. Жабрєв на оперативній нараді обласних і районних працівників НКВС у Кам'янці-Подільському вимагали громити організоване підпілля. Після таких настанов до слідчої роботи (фабрикації протоколів допитів та інших процесуальних документів) залучили сторонніх осіб, що не були оперативними співробітниками. Заарештовані під тортурами давали показання на 50, а то й на 80 осіб, тобто обмовляли всіх, кого знали. У результаті за показаннями в антирадянській діяльності проходили тисячі людей.

Начальник відділу кадрів УНКВС (з 4 березня 1938 р.) Ілля Пінхусович Юфа, який виступив за О. Єкимовим, заявив: «У березні місяці ц.р. я був на нараді в наркоматі, де виступали т.т. Хрушов і Єжов. Апарат на Україні надзвичайно засмічений соціально чужим крамарським елементом. Тов. Єжов зазначав, що апарат чекістів не обмінювався, не оживався, та порушував питання про підготовку нових кадрів — ця лінія є й зараз правильною». Усі присутні розуміли, що йдеться про покарання за попередню «ударну роботу» з викриття

³³⁰ Історія сталинського ГУЛАГа. — Т. 1. — С. 309–312.

ворогів. Тому звинувачення зосередилися на помічниках І. Жабрева. Зокрема, зазначалося, що в колишнього заступника начальника управління, начальника 4-го відділу В. Леонова проявлявся «шкідливий фанатизм, у всьому і всіх він бачить ворогів». Співробітник Безпрозваний жорстко розкритикував свого начальника О. Вадіса й розповів, що той на третій день приїзду в УНКВС скликав оперативну нараду, «на якій усіх комуністів узвав ворогами народу й пригрозив, що він нас заарештує, віддасть під суд тощо». Тодішній секретар парткому В. Лелонг у відповідь на зауваження про неправильність такої поведінки сказав, що О. Вадіса надіслано О. Успенським на зміцнення прикордонної області і йому треба «створити авторитет». Для створення «авторитету» О. Вадіс не цурався будь-яких методів: він посилав підлеглих купувати йому воду до магазину, а на одній з оперативних нарад у присутності колег стверджував, що присутній товариш у службі — ворог народу й що він з ним «на фронт не піде, тому що він його зрадить».

В умовах критики і звинувачень керівництво УНКВС каялося в гріхах. Наприклад, Йосип Лаврентійович Мордовець (з 20 червня 1938 р.— виконувач обов'язків начальника 2-го відділу УДБ, а з 7 вересня 1938 р.— помічник начальника УНКВС) відкидав звинувачення в антисемітизмі. У відповідь один зі співробітників сказав: «Соромно було слухати, як розповідав Мордовець, що йому начальство заявило, що потрібно вигнати євреїв з органів НКВС, бо вони не мають своєї держави й тому можуть продати будь-яку державу, у тому числі й радянську владу». Тема антисемітизму в діяльності керівництва НКВС не випадково продовжувала активно обговорюватися в чекістському середовищі. Так, співробітник управління Кіперштейн говорив, що Жабрев — німецький фашист, який змушував його обслуговувати свою власну квартиру, як, утім, і колишнього начальника управління Приходька. Справа була не в панській поведінці керівників чекістів у 1930 р., про яку, до речі, ми знаємо не дуже багато. Звинувачення в антисемітизмі слугували логічним містком для характеристики «ворожої фашистської діяльності» колишнього керівництва, дозволяли порівнювати її з Голокостом євреїв, який здійснювали нацисти. Показово, що співробітник управління Кац відкрито заявив: «Сьогодні по радіо передавали мітинг радянської інтелігенції з Москви з приводу звірячих погромів, учинених фашистами в Німеччині над єврейським населенням. Усі, хто виступав, не знаходили слів, щоб висловити своє обурення. А хіба ми не бачимо подібне, що затіяла купка ворогів, які пробралися до органів НКВС? [...] Наскільки я знаю, вказівки про звільнення з органів євреїв ішли від відділу кадрів НКВС УРСР [...].

Це питання впирається в Крутова»³³¹. Уперше пролунала інформація про те, що в 1938 р. із Кам'янець-Подільського УНКВС відрадили 50 осіб, з них 23 євреї.

Серед критичних виступів на адресу керівництва управління НКВС звернула на себе увагу заява помічника оперуповноваженого 4-го відділу Івана Павловича Кордуса, яка, на нашу думку, чітко демонструвала механізми здійснення репресій тоталітарним режимом. У стенограмі партзборів зазначалося: «Далі т. Кордус зупиняється, як країна соціалізму родить героїв. Як наш героїчний народ висуває зі свого середовища значних людей, таланти тощо. У нас в управлінні, — продовжує Кордус, — було суцільне викривлення у висуванні кадрів і нагородах. Ось нагородили т. Патрушева — колишнього начальника Плужнянського райвідділення, що нині працює у Волочиському РВ НКВС³³². За що, я запитую? За те, що він — Патрушев — при вилученні зброї у Плужнянському районі був ініціатором масового викривлення революційної законності? Патрушев у селах Плужнянського району скликав до сільбуду по 15 колгоспників, пропонував їм здати зброю, потім залишав міліціонера і змушував знущатися з колгоспників³³³. За цією справою заарештовано колишнього начальника міліції Ключа, а головний винуватець — Патрушев — не лише на волі, але й нагороджується». Отже, країна соціалізму народжувала героїв, які організовували провокації, знущалися з людей і вбивали їх, а за такі злочини їх заохочували і привселюдно хвалили.

Це зовсім не схоже на ситуацію зі «звичайними людьми» К. Браунінга зі 101-го резервного поліцейського батальйону, які знищували євреїв на території Округу Люблін у Польщі в період Другої світової війни³³⁴. Хоча ці вбивці незрідка здійснювали злочини добровільно, але ж їхні вчинки не героїзувалися навіть нацистами. Спробу логічного пояснення поведінки «героїв країни соціалізму» буде здійснено наприкінці дослідження, а поки зазначимо, що йдеться не про просту співучасть звичайних чоловіків середнього віку із селянських і ро-

³³¹ Крутова перевели з Кам'янець-Подільського УНКВС до відділу кадрів НКВС УРСР у серпні або вересні 1938 р.

³³² Йдеться про нагородження 14 серпня 1939 р. Миколи Яковича Патрушева знаком «Почесний працівник ВНК — ГПУ». 13 квітня 1939 р. його було звільнено за ст. 38 «б» (арешт судовими органами) з органів державної безпеки.

³³³ Судячи зі збережених документів, це була звичайна практика співробітників НКВС. История сталинского Гулага. — Т. 1. — С. 313–325.

³³⁴ Browning Ch. R. *Ganz Normale Manner: Die Reserve-Polizeibataillon 101 Und Die «Endlosung» In Polen.* — Hamburg: Rowohlt, 1993.

роботі», але заявив, що не був свідомим ворогом. Ще більш чесним перед «товаришами по зброї й партії» подав себе О. Вадіс: «Я не називав Жабре́ва батьком рідним, але говорив з ним тоді по-рабськи і плакав. Я заявляю, що я чесна людина, був такою й чесною людиною буду». Партзбори виключили І. Жабре́ва з КП(б)У як «зрадника партії і батьківщини», Лелонга зняли з посади секретаря парткому й ухвалили сувору партійну догану з попередженням за зв'язок з І. Жабре́вим. Аналогічне покарання спіткало Й. Мордовця³³⁵.

---

³³⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 94, арк. 271, 274–276, 278–279, 282–283, 285–286, 302, 308–309, 314, 317–318, 323–324.

«Кожен член партії повинен не забувати того, що партія запитає за все»

У Вінниці І. Корабльов був змушений реагувати на наказ НКВС СРСР № 00762. 1 грудня 1938 р. він підписав наказ УНКВС по Вінницькій області, в якому оголошував стягнення низці співробітників за побиття заарештованих, фальсифікацію протоколів допитів і недопущення прокурорів до ув'язнених. Одного з них, сержанта державної безпеки Артема Павловича Беркута, за допущені порушення заарештували на три доби. У цей момент до різних партійно-радянських структур надходили листи, скарги, заяви про методи слідства, застосовувані в УНКВС, від окремих співробітників апарату, уже звільнених з-під арешту осіб, ув'язнених з концтаборів³³⁶. У грудні були створені й почали роботу експертні групи (комісії) у складі нових співробітників центрального й обласного апаратів НКВС. Начальникам груп поставили завдання — перевірити роботу УНКВС періоду масових репресивних операцій.

Діяльність органів держбезпеки ставала надбанням усе більш широкого кола чиновників, не кажучи про родичів, близьких, друзів потерпілих під час масових операцій. Керівництво обласних прокуратури й суду з метою захистити себе, переклавши всю відповідальність на органи держбезпеки, організувало провокацію. Член обласного суду Фельдман за дорученням групи осіб з обласного суду й обласної прокуратури написав заяву на ім'я прокурора УРСР Л. Яченіна про допит 9 грудня одного із заарештованих — А.Я. Липовецького. На допиті були присутні помічник облпрокурора Зазимко, облпрокурор Тернівський, голова судової карної колегії Вінницького облсуду Прохоренко і власне Фельдман. Заарештований показав, що за кілька днів до цього, будучи викликаним на допит в УНКВС, він стояв обличчям до стіни і чув, що в кабінетах ідуть розмови про існування в області широкомасштабної змови, спрямованої на вбивство Й. Сталіна, В. Молотова, низки обласних керівників. Після розмови з кабінету вийшов заступник начальника 4-го відділу Лазар Наумович Ширін. Більше того, Липовецький написав заяву, в якій стверджував, що О. Успенський і І. Корабльов планували вбивство обласного прокурора Я. Тернівського³³⁷.

³³⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66937, т. 5, арк. 219.

³³⁷ Там само, арк. 27–28.

Певно, що республіканська прокуратура, нове керівництво НКВС УРСР на чолі з виконувачем обов'язків наркома А. Кобуловим, обком партії стежили за діяльністю керівництва та співробітників Вінницького УНКВС. 26 грудня 1938 р. відбулися закриті партзбори УДБ УНКВС УРСР по Вінницькій області з порядком денним «Про помилки й перекручення в роботі Управління НКВС». Були присутні 60 осіб, у тому числі секретар Вінницького обкому Д. Бурченко. Протокол партзборів 30 грудня відправили А. Кобулову. Тональність виступу І. Корабльова не змінилася: колектив управління провів значну роботу «з розгрому контрреволюційного підпілля всіх мастей». Але були допущені помилки, якими намагалися скористатися вороги.

Уперше І. Корабльов привселюдно заявив про побиття заарештованих: «Мають місце випадки найгрубішого порушення радянського законодавства — фізичні методи, застосовані окремими працівниками щодо арештованих [...]. Наше обласне управління хворіє на ті ж хвороби, що й інші управління, про що зазначено в постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР». Стратегія захисту І. Корабльова була зрозумілою — порушення законності в управлінні області нічим не відрізнялися, тому засудження їх співробітниками було достатньою умовою для повернення на терени законності. Серед цих порушень І. Корабльов особливо виділив методи співробітника Кураса в Калинівському райвідділі НКВС, звільненого на той час. Виявилось, що Курас залучив як свідків антирадянської діяльності вже заарештованих жителів району — учителів, голів і секретарів сільрад, завідувача спецчастини райвиконкому. Більше того, ці люди не лише писали вигадані свідчення, але й на вимогу чекіста викликали колгоспників і змушували їх підписувати вигадані показання.

І. Корабльов виступив різко проти того, що створена відповідно до наказу НКВС від 26 листопада 1938 р. слідча група за перший тиждень роботи звільнила 52% заарештованих після розгляду незакінчених слідчих справ. Він стверджував, що заарештовані дійсно винні, УНКВС неправильно зовсім припинило арешти, а співробітники думали, «як би не напитати собі лиха [...]. Треба рішуче ліквідувати острах нових арештів, але заарештовувати за перевіреними матеріалами». Крім того, начальник управління наполягав на подальшому «очищенні органів від ворогів народу»³³⁸.

І. Корабльов висловлював думку багатьох співробітників управління. Так, начальник відділення 3-го відділу Герасим Михайлович Мартинюк з обуренням заявив: «Ворог відчуває, що до нього змінене

³³⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 6937, т. 8, арк. 97–99, 103, 109–110, 114, 116, 119.

ставлення, якщо так можна висловитися, і починає наклепувати. [...] Ворога ми повинні викривати з ще більшою рішучістю і стирати з лиця землі». Із ним був згоден Г. Данилейко: «Треба заарештовувати так, щоб у нас не було провалу». Він розкритикував прокурора Васильєва: «Він просто безголовий. Звертаючись до заарештованого, він каже: «Ви ж знаєте постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР?». Тут заарештований починає орієнтуватися в частині своєї подальшої поведінки». Дехто, виступаючи, висловлювався в такому ж дусі, демонструючи невдоволення діями прокурорів: «Прокурор під час розгляду справ говорить: ну, що ж, йому однаково більше року не дадуть, якщо навіть і судитимуть». Один із промовців, В. Майструк, висловився ще чіткіше: «Прокурор повинен захищати інтереси держави від усіх і всіляких зазіхань ворога. У цьому його роль і призначення». Він попросив Д. Бурченка провести нараду прокурорів і пояснити їм постанову партії. Звичайно, такі наради проводилися прокуратурою УРСР, на них пояснювалося, що відновлювалися функції нагляду прокуратури за слідством органів НКВС, що визначалося законодавством. В. Майструк торкнувся ще однієї важливої теми — стосунків органів держбезпеки з Компартією. Стратегія захисту від звинувачень у порушеннях цього співробітника була дуже витонченою: «Я вважаю, якщо людина не може працювати в УДБ, значить, вона для партії не придатна. Тов. Ленін говорив, що кожен комуніст повинен бути чекістом. Чекістська робота — не велика мудрість». Це означало, що всі звільнені до цього моменту припускалися помилок або здійснювали ворожу роботу, тому що не були справжніми комуністами. Але якщо людина ще працювала в НКВС, то вона була справжнім комуністом.

На нараді пролунали звинувачення на адресу близького до І. Корабльова О. Запутряєва. Ображений сержант державної безпеки А. Беркут прямо сказав, що отримав догану, але його начальник — О. Запутряєв — змушував фальсифікувати протоколи, дописуючи те, чого ніколи не казали заарештовані. Усі присутні розуміли, що той не міг самостійно діяти таким чином. Винним був І. Корабльов. Секретар обкому Д. Бурченко підбив підсумок обговорення: «Головною причиною всіх помилок у діяльності органів НКВС є відсутність партійності [...]. Кожен член партії повинен не забувати того, що партія питає за все». Він заявив, що органи НКВС будуть поставлені під жорсткий контроль партійних органів. Партійний керівник навмисно підкреслив, що останнім часом почастишали випадки, коли комуністів звинувачували в наклепі на чесних людей, а вони відповідали, що їм так наказували співробітники НКВС. Але були люди, які дійсно обмовляли всіх навколо, і «таких викривачів треба тримати на далекій

відстані від органів НКВС». Подібну практику необхідно було негайно припинити. У заключному слові І. Корабльов зробив вимушений висновок: «У тих помилках і перекрученнях, які були допущені в роботі нашого управління [...], винні ми всі»³³⁹. Він розумів, що за нишніх умов на посаді начальника управління довго не залишиться.

Однією з останніх дій І. Корабльова на посаді начальника УНКВС стало передання 9 січня 1939 р. справи за фактами побиття співробітниками Липовецького райвідділу НКВС заарештованих (на той час уже розстріляних) громадян військовому трибуналу КОВО³⁴⁰. За кілька днів його усунули з посади, призначивши новим начальником управління третього секретаря Дніпропетровського обкому партії Б. Шаблинського³⁴¹. 18 січня 1938 р. І. Корабльов написав Л. Берії листа, в якому заявив, що «працював чесно, як личить більшовикові». 28 січня в листі Й. Сталіну він підкреслював, що не розуміє, за що його зняли з посади, як і майже всіх начальників УНКВС. Він писав, що вважає «найбільшою помилкою ту політику, яку проводить т. Берія щодо старих чекістських кадрів». Винні не вони, а колишній нарком внутрішніх справ СРСР: «Одним словом, винен у всьому т. Єжов і ті сволоти, які посідали керівні посади на вирішальних ділянках чекістської роботи, як Заковський, Успенський і подібні їм, що виявилися ворогами народу [...]. Я помираю абсолютно чесною людиною, чесним комуністом і чекістом»³⁴². У ніч з 29 на 30 січня І. Корабльов двома пострілами впритул намагався заподіяти собі смерть, але вижив³⁴³. Л. Берії негайно повідомили про те, що сталося, той довів до відома Й. Сталіна, а бюро Вінницького обкому партії 3 лютого 1939 р. засудило спробу самогубства І. Корабльова як ганебний антипартійний вчинок. У рішенні, зокрема, вказувалося: «У процесі здавання й активування справ і документів УНКВС виявлено низку серйозних недоліків, помилок і перекручень у роботі УНКВС за час керівництва Корабльова (незакінчених слідчих справ з порушенням норм КПК — 350, не розібрано актуальних заяв трудящих — 156,

³³⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 6937, т. 8, арк. 188–189, 191–192, 194, 197–198, 202.

³⁴⁰ Там само, спр. 66937, т. 9, арк. 171.

³⁴¹ Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД. 1934–1941.— М.: Звенья, 1999.— С. 439.

³⁴² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 25, арк. 4, 7–8, 11–13.

³⁴³ Див.: Лошицький О. «Лабораторія»...— С. 221–222.

занедбаність в агентурній роботі тощо)». Його вивели зі складу обкому партії³⁴⁴, після одужання він виїхав з Вінниці.

У січні 1939 р. розгорнулася робота експертних комісій з оцінки попередньої діяльності УНКВС. Обкоми партії розглядали особові справи комуністів-чекістів, затверджуючи їхні кандидатури для продовження роботи в органах держбезпеки. 14 лютого 1939 р. бюро Вінницького обкому партії почало затверджувати кандидатури співробітників на керівні посади в апараті обласного управління й районних відділів НКВС. Були заслухані пояснення А. Пришивцина про порушення, що мали місце в управлінні. У протоколі засідання зазначалося: «У зв'язку з тим, що на бюро обкому з пояснень тов. Пришивцина Антона Яковича з'ясувалося, що його на роботу у Вінницьке Обласне Управління НКВС було послано ворогом народу Успенським, і сам Пришивцин заявив, що він посилався на начальника 4-го відділу Облуправління з тим, що він буде найближчим часом призначений заступником начальника управління. Також заявив, що на нагороду орденом «Червоної Зірки» його було висунуто ворогом народу (певно, йдеться про начальника УНКВС Сталінської (Донецької) області Д. Соколинського). У зв'язку із цим, вважати неможливим збереження тов. Пришивцина Антона Яковича на роботі заступника начальника Облуправління та з роботи з органів НКВС звільнити»³⁴⁵. Рішення надіслали на затвердження до ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, а також Б. Шаблинському.

26 квітня 1939 р. А. Кобулов написав заступнику начальника ГУДБ НКВС СРСР Б. Кобулову листа, де виклав висновки членів бюро Вінницького обкому та попросив додатково допитати О. Успенського про «наявність між ними організаційного зв'язку»³⁴⁶. Таким чином, А. Пришивцин і І. Корабльов виявилися співучасниками ворожої діяльності О. Успенського.

Повертаючись до подій лютого, зазначимо, що бюро Вінницького обкому партії затвердило далеко не всіх співробітників. На багатьох з них були компрометувальні докази, за які звільняли. Про порушення законності ніде не згадувалося. Доля цих людей невідома. Але один зі співробітників, заступник начальника 5-го відділу А. Редер, звільнений за утаєння соціального стану (батько — австрійський підданий,

³⁴⁴ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 1, спр. 367, арк. 23.

³⁴⁵ Там само, арк. 87.

³⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 72–73.

а сам Редер єврей, але не росіянин, як він писав в автобіографіях)³⁴⁷, став головною дійовою особою подальших подій у Вінниці.

У Кам'янці-Подільському події розгорталися за схожим сценарієм. 4 лютого 1939 р. новий начальник УНКВС Олексій Никифорович Михайлов (до цього — завідувач відділу керівних партійних органів Кам'янець-Подільського обкому партії) написав А. Кобулову записку про справу В. Лелонга. Він зазначав, що В. Лелонг подав неправильні дані про національність (француз), про соціальне походження (батько — власник магазину), приховав національність чоловіка сестри (німець), мати якого теж засуджена за шпигунство, батько дружини був на обліку за забарвленням «інші». О. Михайлов називав В. Лелонга «шкурником», якому в 1937 р. комуністи висловлювали недовіру. Він підкреслював, що В. Лелонг був близький до І. Жабрева, як секретар парторганізації виконував настанови щодо звільнення євреїв з органів НКВС. Крім цього, на адресу М. Хрушова надійшли скарги комсомольця Корчака та інших свідків про знущання Лелонга над заарештованими, його вимоги наклепницьких показань на співробітників НКВС. Список 20 співробітників, на яких були компрометувальні матеріали, був долучений до справи Гришка. Лелонг, будучи начальником відділу кадрів, їх приховав, але це виявив новий начальник НКВС і подав рапорт на їхнє звільнення. Михайлов вимагав звільнити Лелонга з органів НКВС і віддати під суд³⁴⁸.

Лелонг розумів, що висунуті йому звинувачення можуть призвести до арешту й максимально жорсткого вироку. 10 лютого 1939 р. він написав листа М. Хрушову, де скаржився на виключення з партії і заявив про готовність спокутувати провину на полі бою. Він писав: «У складній міжнародній обстановці, коли знахабнілий фашизм готовий напасти на наші святі кордони, немає вище честі для радянських патріотів, для комуністів померти за свою батьківщину, за велику партію більшовиків, за любимого тов. Сталіна». Далі він зізнався, що «без партії не зможе жити», і просив «дати шанс показати свою відданість, мною пишатиметься вся батьківщина». Із пафосом комуніст-чекіст Лелонг заявив: «У другій світовій соціалістичній революції я буду в перших лавах громити світовий фашизм, і якщо доведеться померти, так помру героєм»³⁴⁹. У той же день він написав листа А. Кобулову, з якого стає зрозуміло, що він був у нього на прийомі, висвітливши свою біографію й діяльність. Він знову писав про допущені помил-

³⁴⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 1, спр. 367, арк. 93.

³⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31034, арк. 26.

³⁴⁹ Там само, арк. 22–23.

ки, але зазначав, що вони були в його колег — досвідчених чекістів Мордовця, Леонова та інших. Посилаючись на лише 10-місячну службу в НКВС, прихід туди з партійних органів, де зарплата удвічі вища, просив виявити довіру й повірити йому. Лелонг стверджував, що готовий виконати будь-яке відповідальне завдання та померти в сутичці з фашизмом³⁵⁰. Для підтвердження такої готовності 1 березня 1939 р. В. Лелонг до повторного короткого листа А. Кобулову додав написану рукою військову присягу³⁵¹.

---

³⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31034, арк. 17–21.

³⁵¹ Там само, арк. 3.

«Жахи середньовічної інквізиції бліднуть перед тими способами, якими слідчі органи добивалися зізнання в мого чоловіка»

У процесі збору матеріалів про порушення соціалістичної законності слідчі з експертних комісій НКВС збирали рапорти й заяви колег періоду масових операцій, листи й заяви засуджених, їхніх родичів, які ті надсилали керівникам різних партійно-радянських структур. У них розповідалося про поведінку слідчих, наводилися аргументи про невинність засуджених і містилися запевнення у відданості радянській владі, компартії та особисто Й. Сталіну. Ці документи ще недостатньо введені в науковий обіг через недавню недоступність архівів. Вони викликають значний інтерес, тому що містять маловідомі подробиці проведення масових операцій. Наприклад, під час розслідування порушень у Кам'янець-Подільському УНКВС до справи були долучені листи начальника 6-го відділення УДБ С. М. Северина. Це була людина, що протягом декількох років служила в особливому відділі Кам'янець-Подільського прикордонного загону, мала значний досвід чекістської роботи на кордоні з Польщею. У липні 1938 р. його перевели до апарату Кам'янець-Подільського обласного УНКВС, а 14 серпня 1938 р. він написав листа до секретаріату ЦК ВКП(б) про перегини в слідчій роботі НКВС, в якому зазначив, що «брав участь у ліквідації повстань на Кубані, Україні, Молдавії, вів справи на контрреволюціонерів і шпигунів і приводив вироки у виконання, але це були справжні вороги, тепер мені здається, разом з розгромом справжніх ворогів заарештовано й репресовано багато невинних і штучно створюються одиночні та групові справи».

С. Северин стверджував, що із серпня 1937 по серпень 1938 р. УНКВС по Кам'янець-Подільській області заарештувало понад 16 000 осіб, до 90% яких зізналися у злочинах (шпигунство, участь в антирадянських організаціях тощо). «У переважній більшості цих осіб було заарештовано за об'єктивними ознаками або за неперевіреними показаннями інших осіб. Прокуратура настільки захопилася, що без перевірки дає санкції на арешт», — підкреслював цей чекіст. Усі заарештовані піддавалися побиттям, у тому числі з боку прокурорів. Подібні методи допитів застосовувалися паралельно з камерними провокаціями, що дозволяло вигадувати розгалужені шпигунські резидентури, проти яких успішно боролися місцеві чекісти. С. Северин відверто писав: «Я вважаю шкідливим хоча б те, що в одній Кам'янець-Подільській області за рік було викрито 10 000 польських шпигунів».

Це нереально й бути не може, скільки ж агентури має польська розвідка в СРСР? Це липа, й польській розвідці штучно створено ореол, тут не без ворожої руки. 80% усіх справ передаються на трійку й заарештовані розстрілюються». Він зазначив, що схожі методи застосовувалися під час фальсифікації практично всіх справ: «В УНКВС було викрито партизанську організацію. Викрили її нач[альник] 4-го відділу Гінесин і нач[альник] відділення Климовський, за нею розстріляли до 200 осіб, і запевняю вас, що дарма. Це дуга справа, й за нею репресовано кращий сільський актив». У листі Северин кається: «За період роботи в УНКВС я сам брав участь у побитті заарештованих, вважаючи, що ми громимо ворога, але проаналізувавши, що це суперечить настановам партії та уряду, я вирішив довести до Вашого відома»³⁵².

Написати такого листа в серпні 1938 р. до секретаріату ЦК ВКП(б) було дуже сміливим учинком. Пояснити його можна по-різному: або С. Северин мав особистий контакт із високопоставленими співробітниками НКВС СРСР (начальника 6-го відділу 1-го управління НКВС СРСР Ігнатія Морозова він міг знати за спільною роботою у 23-му Кам'янець-Подільському прикордонному загоні), або з кар'єристських міркувань вирішив заявити про порушення законності керівниками Кам'янець-Подільського УНКВС. Можливо, що він як співробітник, який служив на кордоні, знав реальні масштаби агентурної мережі, а також шпигунства, тому був реально стурбований розмахом арештів і розстрілів людей. З цієї точки зору він виявляв себе як радянська людина, комуніст і патріот. 24 грудня 1938 р. С. Северин написав листа секретарю Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У О. Власову, в якому заявив про шкідницьку роботу Жабрева, Лелонга, Мордовцева, Леонова. Це був типовий донос, в якому описувалися садистські нахили колишніх начальників, які били й катували заарештованих чекістів. Зазначалося, що Лелонг годинами перебував у кабінеті Жабрева, після чого особисто допитував співробітників, вимагаючи свідчень у шпигунській діяльності. Так, на партзборах заарештували начальника особливого відділу 9-ї кавалерійської дивізії Б. Черторийського, якого допитували Лелонг і Северин. Під час катування Лелонг заявляв Черторийському: «Б'є тебе не апарат Балицького, не я, а Микола Іванович Єжов». Крім акцентування уваги на садистських нахилах начальників, Северин вказував на цілеспрямований антисемітизм, арешти чекістів-євреїв, знищення партійних і радянських кадрів. Звичайно, усі ці факти повинні були підтвердити не просто ворожу,

³⁵² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205, арк. 8–10.

а фашистську діяльність. Під час розслідування листи Северина були долучені до його кримінальної справи, яку відкрили на початку 1939 р.³⁵³

Ще однією групою доказів при розслідуванні порушень законності співробітниками НКВС стали скарги, заяви, листи засуджених та їхніх родичів. У Вінниці під час розслідування такі документи збиралися щодо операції проти колишніх сіоністів і членів Бунду, а також «червоних партизанів». Усі ці люди в минулому брали участь у революційному русі, причому червоними партизанами називали учасників збройних загонів, які боролися в роки революції за радянську владу. У 1938 р. проти цих осіб проводилися масові репресивні операції. Протягом 13–14, 26 серпня їх засудила до розстрілу спецколегія Вінницького обласного суду в будівлі в'язниці. Під час суду колишні червоні партизани винними себе не визнали, вимагали вивести із судової кімнати слідчих-чекістів, а підсудний К. Борисов заявив, що «присутність цих катів — найманців Гітлера нікого не лякає й обвинувачені казатимуть правду». Після винесення вироку засуджені, їхні родичі написали безліч листів у різні партійно-радянські органи СРСР про неправомірність засудження. 16 листопада Верховний Суд СРСР змінив вирок до розстрілу на 10 років концтаборів, але люди вимагали перегляду справи.

Значна частина заяв надсилалася на ім'я Прокурора СРСР А. Вишинського. Так, К. П. Борисов, крім прохання про перегляд справи, повідомляв, що під час допиту слідчі Антонов і Гуня влаштували йому інсценування розстрілу. Із подібним проханням звертався Б. О. Зак, який написав, що під час обшуку в дружини вилучили дві золоті каблучки, які просив повернути. Ф. Я. Шварц у першому листі від 2 жовтня 1938 р. просила переглянути вирок про розстріл чоловіка й повідомляла, що він був учасником революційної боротьби. 5 листопада вона надіслала повторного листа Вишинському з проханням про перегляд справи. Додатковим її аргументом було те, що слідчих у цій справі вже заарештували. 7 січня 1939 р. Ф. Я. Шварц надіслала листа Сталіну із заявою, що її чоловіка Є. І. Шварца заарештували, під тортурами вибили зізнання в контрреволюційній діяльності, присудили до розстрілу, замінивши його 10 роками концтаборів. Вона повідомляла, що чоловіка били співробітники Вінницького УНКВС Майструк і Решетніков (правильно — Решетило), а «сам суд був зразком порушення Великої Сталінської Конституції». У листі 7 січня 1939 р. родина Драк вимагала звільнити І. І. Драка, засудженого у справі

³⁵³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205, арк. 6, 11–15.

Бунду, який став після побиттів слідчими інвалідом. У лютому 1939 р. 80-річний С.М. Драк у листі Вишинському писав, що Корабльов 30 грудня 1938 р. стріляв у себе двічі, за кілька днів стрілявся слідчий Решетилів³⁵⁴, що свідчило про злочинність цих людей і підтверджувало необхідність звільнення сина — І.І. Драка. 18 березня 1939 р. з Єрцевського лагпункту Мостовицького табору в Архангельській області М.Г. Брускін надіслав листа Вишинському з проханням перегляду своєї справи, сфабрикованої УНКВС по Вінницькій області. Він писав: «За всі роки мого перебування в Комуністичній партії я не думав про особисте життя, весь мій ідеал усього мого життя були Партія Леніна — Сталіна й Радянська влада [...]. Прошу переглянути мою справу, розібратися в ній, установити мою невинність і повернути мене з далеких таборів до чесної праці на благо своєї квітучої батьківщини, якій я віддав 20 років свого життя»³⁵⁵.

Деякі родичі засуджених потрапляли на прийом до помічників керівників вищих органів управління СРСР, яким розповідали про неправомочність проведених засуджень. Наприклад, Б.П. Кунявський написав голові Верховного суду СРСР І.Т. Голякову, що 27 січня 1939 р. він був на прийомі в його заступника Солодилова й подав скаргу з проханням переглянути справу дружини — П.І. Тиліс, звинуваченої у Вінниці в справі Бунду. Він просив Голякова прискорити розгляд його справи. У скарзі зазначалося, що заарештовано слідчого Вінницького УНКВС Фукса, який вів цю справу, знято з роботи голову спецтрійки Вінницького облсуду Левіну, котра засудила дружину, заарештовано голову спецтрійки Верховного суду УРСР Васильковського, який затвердив вирок. Як і інші родичі засуджених у справі Бунду, він зазначав, що всіх оббрехав житель Вінниці, робітник друкарні Шварц, який дав показання про існування в місті бундівської контрреволюційної організації. Усі люди, що писали, заявляли про побиття й тортури у Вінницькому УНКВС, в яких брали участь практично всі співробітники й прокурори. Навіть під час суду 13–14 серпня 1938 р. підсудних продовжував бити конвой. Особливо старався комендант УНКВС Дьяков, що не давав їм води і їжі. Садиста Дьякова, який брав участь у розстрілах людей, було звільнено з органів НКВС наприкінці 1938 р. У листах засуджених розповідалося про ганебну роль керівників обласної прокуратури. Так, І.Д. Левін написав А. Кобулову, що під час допиту його викликали до Решетила, в якого сидів прокурор у спецсправах Другобицький. Він запитав

³⁵⁴ Відомості були неточними, але показово, що люди про них знали.

³⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 24, арк. 1–3.

Левіна, як той має намір поводитися на суді. Той відповів, що казати-ме правду. Тоді Другобицький заявив Решетилу: «Треба йому сьогодні влаштувати Варфоломіївську ніч». Після цього Левіна піддали бузувірським тортурам. Його дружина З.Р. Левіна в заяві І.Т. Голякову зазначала: «Жахи середньовічної інквізиції бліднуть перед тими способами, якими слідчі органи добивалися зізнання в мого чоловіка»³⁵⁶. Що ж стосується Б.М. Другобицького, то його участь у грудневій 1938 р. провокації проти співробітників Вінницького УНКВС оцінили по заслугі: 29 січня 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило його заступником Прокурора УРСР у спецсправах³⁵⁷.

---

³⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 24, арк. 3, 5–7, 14–15, 32–33, 62–63, 93–94, 157, 181, 195, 278.

³⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 508, арк. 105.

«Про цю людину говорить уся Вінниця»

Під час розслідування порушень законності, а також проведеного Вінницьким обкомом партії затвердження на посадах співробітників НКВС стало відомо про систематичні побиття заарештованих, інсценування розстрілів, які проводилися ночами на старому єврейському цвинтарі в центральному парку культури й відпочинку. Звичайно, усі мовчали, що саме там, на огороженій високим парканом ділянці у викопані спільні могили (кагати) скидали тіла засуджених, розстріляних у гаражі обласного УНКВС на вул. Котовського. Особливу увагу обкому й міськкому партії привернули свідчення про арешти й засудження партійно-радянських працівників. З'ясувалося, що А. Пришивцин, А. Редер і Л. Ширін особливу увагу приділяли фальсифікації слідчих документів щодо цієї категорії осіб, по-звірячому били їх, намагаючись вибити зізнання у ворожій і шпигунській діяльності. На початку серпня 1938 р. Редер показав третьому секретарю Вінницького міськкому комсомолу М. Василенку список з 40–45 партійних і комсомольських працівників, вимагаючи, щоб той письмово підтвердив: ці люди — члени контрреволюційної молодіжної організації. Першим у списку стояв Г. Міщенко — перший секретар обкому, якого лише в травні було обрано на цю посаду. Зрозуміло, що без І. Корабльова і А. Пришивцина піти на такі дії А. Редер не міг. У квітні 1939 р. його звільнили з органів НКВС. Імовірно, А. Пришивцин передчував своє звільнення, тому що 16 травня 1939 р. написав рапорт А. Кобулову з проханням надати відпустку й можливість пройти медичне лікування. Показово, що Б. Шаблинський санкції йому не давав. А. Пришивцин писав, що він «старий оперативний співробітник», «виконував рішення від 17 листопада 1938 р.», «завершив успішно старі слідчі справи». А. Кобулов відпустку дозволив³⁵⁸.

22 червня 1939 р. А. Редера було заарештовано, а 23 червня 1939 р. проведено закриті партзбори парторганізації УДБ Вінницького УНКВС «Про перекинування при провадженні слідства колишнього співробітника УНКВС, члена партії Редера». Партзбори стали одним з ключових моментів політичної кампанії засудження порушень законності й відновлення контролю партійних органів над органами НКВС у Вінницькій області. Виступаючи, усі засуджували порушення, особливо методи фізичного впливу до ув'язнених. Але зовсім відмовлятися від них не збиралися. Показова логіка виступу Мартинюка: «Якщо до справжнього ворога, шпигуна застосовувалися з дозволу

³⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 30.

командування фізичні методи впливу — це справа зовсім інша, але коли застосовували такі методи до людей, на яких не було достатньо матеріалів, бралися фіктивні протоколи та інше, про що говорить ледве не весь апарат, зокрема мені говорив Яцунський та ін., що Редер допускав найгрубіші, можна сказати, фашистські методи в проведенні слідства: заводив 20–30 осіб заарештованих, одного з них бив, а іншим пропонували давати показання, — такі методи не можуть бути терпимі». Серед співробітників такі методи називалися «лабораторія». Так само називалася й кімната, де проводилися масові побиття й катування. Ключ від неї постійно був тільки в Редера. Мартинюку вторив Яцунський: «Більшовики в поводженні з ворогами ніколи особливо не соромляться, певно, соромитися не будуть і не повинні». А співробітник 4-го відділу Вінницького УНКВС Г. Данилейко, який особисто бив людей, заявив: «Тут необхідно врахувати наявну в той час систему в роботі органів НКВС [...]. А якщо це так, значить, треба карати такого, хто давав зверху такі вказівки, а потім переходити до стрільника, який перекутив стрілку».

На зборах підкреслювалося, що А. Редер і Л. Ширін «спеціалізувалися» на партійних працівниках, було щось на зразок гонитви за відповідальними членами партії з метою показати їхні ворожі дії. Звичайно, при цьому сподівалися одержати нагороди й підвищення у службі. Але наприкінці червня 1939 р. ситуація стала принципово іншою, як про це заявив В. Майструк. Звільнили заарештованих Редером Саприкіна, Фукса, Межбейна, які писали про скоєні беззаконня першому секретареві обкому партії. У міськкомі партії «говорили про Редера як про звіра». Досить відверто про мету партзборів сказав Костаржевський: «Справа в тому, що зараз треба викрити все те, що коїлося під керівництвом Редера. Справа у фігурі, яка в цьому випадку дискредитувала в цілому органи НКВС. Про цю людину говорить уся Вінниця. Цій людині не місце в нашому колективі». Редера засудили всі присутні. 28 липня 1939 р. він повісився в камері Київської в'язниці³⁵⁹. Таким чином, співробітники Вінницького УНКВС підтвердили свою відданість компартії, правильність її курсу, засудили порушення законності й людей, що дискредитували органи НКВС. Такі співробітники виявилися ворогами. «Очистившись» від них, колектив готовий був далі боротися з ворогами, але вже на підставі законних методів.

³⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 5, арк. 201, 203–204, 207–208, 224–225, 231, 234–235, 243–245, 252, 256.

Після розслідування справи А. Редера матеріали стосовно А. Пришивцина, Л. Ширіна, інших вінницьких чекістів передали А. Кобулову. 9 серпня 1939 р. заарештували І. Г. Водкіна за незаконні методи слідства й фальсифікацію слідчих документів. 19 вересня справу було закінчено, але 29 листопада військовим трибуналом військ НКВС Київського військового округу справу спрямовано на дослідження.

2 лютого 1940 р. у цій справі заарештували О. Запутряєва. З'ясувалася пряма участь І. Корабльова у необґрунтованих арештах, застосуванні незаконних методів слідства, фальсифікації слідчих документів. 21 грудня 1939 р. матеріали на О. Запутряєва, І. Корабльова, інших колишніх співробітників були спрямовані в НКВС СРСР для отримання санкції на арешт і притягнення винних до відповідальності. 19 квітня 1940 р. оперуповноваженого І. Водкіна засудили до 5 років ув'язнення й позбавлення звання сержанта держбезпеки.

Дозвіл на арешт І. Корабльова отримали тільки 16 травня 1940 р., і на цій підставі 28 травня 1940 р. його заарештували в Москві. 5 червня Корабльова привезли до Києва. Дізнання тривало понад шість місяців. Цікаво, що в ході нього 19 листопада 1940 р. взяли свідчення у Я. Тернівського. «В обласному відділі НКВС,— стверджував він,— фактів перекручень і порушень соціалістичної законності в той час мені не було відомо». Такі ж свідчення надав Другобицький. 7 лютого 1941 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. О. Серов затвердив обвинувальний висновок стосовно І. Корабльова й О. Запутряєва. Зазначалося, що І. Корабльов «беззаперечно виконував завдання «згодом викритого ворога народу — Успенського відповідно до ворожої діяльності антирадянської змовницької організації, наявної в органах НКВС». Корабльовим і Запутряєвим провадилися масові необґрунтовані арешти. За вказівкою Корабльова Ширіним і Редером було запроваджено в практику метод групових допитів, так звану лабораторію. У пред'явленому обвинуваченні І. Корабльов цілком визнав свою провину, заявивши, однак, що в той час він свої дії злочинними не вважав. О. Запутряєв винним себе не визнав, але визнав «окремі помилки», допущені ним у 1938 р. 16 квітня 1941 р. нарком держбезпеки УРСР П. Я. Мешик затвердив обвинувальний висновок щодо І. Корабльова, О. Запутряєва, Л. Ширіна³⁶⁰.

³⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 1, арк. 58; т. 4, арк. 300–307; т. 5, арк. 103, 105, 109, 245.

Лабораторія «троєчного матеріалу»

26 квітня — 6 травня 1941 р. у будинку Вінницького УНКВС відбулося засідання Військового трибуналу військ НКВС Київського військового округу за обвинуваченням І. Корабльова, І. Запутряєва, Л. Ширіна. Трибунал заслухав обвинувальний вирок, а також свідків — колишніх підслідних Б. Епельбаума, П. Юр'єва та інших. Вони розповіли про тортури і знущання співробітників управління Майструка, Решетила, Надєждіна, Запутряєва, Ширіна, Редера та інших чекістів. З'ясувалося, що на оперативних нарадах в УНКВС начальники й відділи, які давали найбільшу кількість заарештованих, називалися «ударниками». Говорили про «лабораторії», де проводилися групові допити й побиття заарештованих. Зазначалося, що бив Редер або змушував бити заарештованих один одного ніжкою від стільця або гумовим шлангом. Наглядачі били заарештованих у в'язниці, під час супроводу на допити. Особливо старався уже згадуваний Дьяков. Перед виконанням вироку комендант Леонід Наумович Бельський, бригада співробітників, присутні чекісти били заарештованих. Збоченці й садисти примушували заарештованих імітувати полові акти з розстріляними, а потім знову розстрілювали. Приклад ставлення до людей показував сам О. Успенський. На нараді у Вінницькому УНКВС у квітні 1938 р. він заявив, що якщо заарештовані — старики або інваліди, то їх треба розстрілювати. Після отримання статзвіту Вінницького УНКВС про соціальний стан репресованих, серед яких було багато колгоспників, робітників, службовців, О. Успенський дзвонив І. Корабльову і пропонував «посадити» співробітників, які його готували. Звіт переробили, включивши перерахованих вище людей до графи «колишні люди». Нелюдськість, презирство до людей, бруталізація й розпад моральних норм у чекістському середовищі описувалися сленговим висловом «троєчний матеріал». Так називали заарештованих, яких уже не вважали за людей.

Колишній секретар Вінницького обкому П. Юр'єв розповів, що його жاخливо бив Л. Ширін, домагаючись зізнань. Були присутні при цьому А. Пришивцин і В. Майструк, але вони не били, тільки В. Майструк лаяв матірними словами. О. Запутряєв, Л. Ширін і А. Пришивцин проводили й контролювали допити П. Юр'єва. На суді виступив колишній обласний прокурор Я. Тернівський, який постійно підкреслював свою непричетність до методів допитів, засудження та діяльності УНКВС. Зокрема, він заявив: «Не тільки мені, але й військовому прокуророві доводилося довго очікувати в приймальні,

поки можна було потрапити до Корабльова. При цьому створювалося враження, що від нас усе огортають таємницею, не довіряють нам, тому що при вході намагалися навіть сховати від нас папери, що лежали на столі». З'ясувалася й неприваблива роль адвокатури, покликаної захищати підсудних. Так, адвокат С. М. Камінецький на судових засіданнях відмовляв ув'язнених давати показання, що їх били, і під тортурами вони вимушено обмовляли себе та інших. Практично всім підзахисним він заявляв: «Правда не допоможе». Після звільнення з в'язниці наприкінці 1938 р.— початку 1939 р. Х. Урінцев, який виступав на суді свідком, розповів, що зайшов до консультації (колегії) адвокатів і висловив своє обурення поведінкою С. Камінецького: «Назвав його підлою людиною, і на це він нічого не міг мені відповісти, а лише похнюпився». Після заслуховування свідків трибунал вийшов на нараду, повернувшись з якої, оголосив про початок карного переслідування колишніх працівників УНКВС: В. Ф. Майструка, Г. П. Данилейка, А. Я. Пришивцина, М. С. Бутенка, Дьякова, Бабинка й оголосив рішення про їх арешт.

Виступаючи на суді, І. Корабльов винним себе не визнав, О. Запутряєв і Л. Ширін провину визнали частково. І. Корабльов заявив, що настанови М. Єжова й О. Успенського зводилися до одного: «Саджай і саджай». Він сприймав їх як настанови ЦК ВКП(б): «Я був переконаний, що роблю серйозну партійну справу, й жодних сумнівів у цьому в мене не виникало [...], вважаю це й зараз, що свідомо в неподобствах за УНКВС не винен». Колишній начальник відкинув звинувачення в тому, що в 1938 р. у в'язниці померло 30 осіб. На його думку, це було мало порівняно з більш ніж 6000 заарештованих. Свідомість і логіка цього злочинця показували, що для нього людське життя не мало жодної цінності. Він уперто повторював: «Я тривалий час працював в органах до Вінниці, але ніде й ніколи мене не звинувачували в перекрученні соціалістичної законності. Я, як і багато мені подібних, є жертвою злочинної діяльності колишнього ворожого керівництва». Разом із Запутряєвим Корабльов акцентував увагу на пролетарському походженні (тобто, соціально близьке радянській владі). Це мало підтвердити, що вони не класові вороги, а «свої», віддані компартії люди, які допустили прорахунки через недосвідченість і в обстановці, створеній «ворожим керівництвом». Крім цього, Запутряєв намагався справити враження невиліковно хворої людини: «Я хвора людина, у мене функціональний розлад нервової системи, мігрень, що спричиняє запаморочення, провали пам'яті, тому я не можу згадати всіх фактів, які могли б спростувати висунуте мені

обвинувачення». Ширін намагався перекласти провину за допущені порушення на співробітників у відділі.

Загалом трибунал розглядав масові арешти, підготовку оперативних листів (у кожному вимоги на арешти понад 200 осіб), фальсифікацію слідчих документів, фізичне насильство й знущання під час допитів і утримання заарештованих виключно як порушення соціалістичної законності. У тодішній реальності іншого варіанту бути не могло. Трибунал присудив І. Корабльова й О. Запутряєва до розстрілу, справу Л. Ширіна вирішили продовжити. Стосовно низки співробітників, які брали участь у «порушеннях», трибунал ухвалив довести до відома керівництва установ, де вони працювали, інформацію про вчинені дії. До відома прокурорів СРСР й УРСР доводилися відомості про поведінку прокурорів Тернівського та його заступника Другобицького³⁶¹.

М. Бутенко фігурував у вироку як співробітник, який знав про оперативні листи на 200 й більше осіб і не перевіряв як помічник І. Корабльова наявність компрометувальних доказів на людей, що підлягали арешту. Було зрозуміло, що через нього проходили фальсифіковані документи у справах: Бунду, «червоних партизанів», «цукровиків» (репресії працівників цукрової промисловості), «молододі генерачії» (комсомольські працівники), «бессарабців» (людей, які перейшли на територію СРСР з Румунії)³⁶². Зокрема, було наведено приклади справ колишніх червоних партизанів Д. Гнатука, К. Чабана та інших³⁶³. Також встановили причетність Г. Данилейка «до масових безпідставних арештів за оперативними листами, а також до побиттів, групових допитів, інших незаконних методів слідства, що зумовило смерть заарештованого Павлюка, причини якої були Данилейком приховані». Така діяльність підтверджувалася свідками. Суд визначив, що незаконні методи слідства застосовував А. Пришивцин, а В. Майструк і М. Бутенко разом з І. Корабльовим і Л. Ширіним робили позначки про арешт на оперативних листах³⁶⁴. Очевидно, що трибунал указав головних винуватців порушень, яких присудив до вищої міри покарання. Стосовно інших співробітників держбезпеки відкриття кримінальної справи й арешт зовсім не означали, що на них чекає таке ж суворе покарання.

³⁶¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 9, арк. 26, 32, 34, 46, 50, 76–78, 81–82, 85, 87, 89, 91.

³⁶² Там само, ф. 12, спр. 207, арк. 28–32.

³⁶³ Там само, арк. 29.

³⁶⁴ Там само, арк. 33–34.

24 червня 1941 р. Військова колегія Верховного суду СРСР розглянула касаційну скаргу І. Корабльова й О. Запутряєва, присуджених до розстрілу військовим трибуналом військ НКВС Київського особливого військового округу від 6 травня 1941 р., і замінила розстріл 10 роками ув'язнення з позбавленням звань держбезпеки³⁶⁵. 17 вересня 1941 р. старший слідчий НКВС УРСР М. Губенко розглянув справу А. Пришивцина, Л. Ширіна, Г. Данилейка, В. Майструка, М. Бутенка. Він установив, що ці люди були викликані до залу трибуналу як свідки. У справі «виникли» суперечності й не доведені показання свідків. Так, на засіданні трибуналу Юр'єв стверджував, що Пришивцин його викликав на допит і бив, а за документами, долученими до справи, було зрозуміло, що Пришивцин слідство по Юр'єву не вів, а «лише заходив до кабінету слідчого й розмовляв з Юр'євим з питання, яке стосувалося його обвинувачення». Сам Пришивцин, як і інші особи, причетні до розслідування справи Юр'єва, стверджував, що не застосовував до нього заходів фізичного впливу. За свідченнями Пришивцина (з вересня 1939 р. начальник інкасації й перевезення цінностей Ворошиловградської контори держбанку, звільнений з органів НКВС)³⁶⁶, одного разу в кабінеті Л. Ширіна він пригощав грушами П. Юр'єва, який сказав, що не буде упиратися і дасть власноручні показання. Після цього справу передано В. Майструку, який і оформив перший допит. Це П. Юр'єв підтвердив у судовому засіданні. Слідчий Губенко вважав, що А. Пришивцин, будучи заступником начальника Вінницького УНКВС, нікого не бив, масових арештів не здійснював, а займався лише закінченням уже заведених слідчих справ. Як виконувач обов'язків начальника 2-го (оперативного) відділу УНКВС А. Пришивцин дійсно погодив арешт за 42 довідками на осіб, на яких були агентурні й слідчі матеріали. Але це не можна було вважати масовими арештами, оскільки у Вінницькій області нараховувалося 36 районів. До того ж остаточна санкція на арешт була в начальника УНКВС та обласного прокурора³⁶⁷.

Ще одного фігуранта справи — М. Бутенка, на той час звільненого з органів НКВС у запас, директора ліспромгоспу у Вінниці — звинувачували в безпідставних арештах громадян за оперативними листами. Однак після рішення трибуналу про арешт його не допитували по суті пред'явлених обвинувачень (допитували у справі Корабльова як свідка). Слідчий зазначив, що М. Бутенко дійсно проставляв

³⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 8, арк. 257.

³⁶⁶ Там само, ф. 12, спр. 31025, арк. 16–17.

³⁶⁷ Там само, спр. 207, арк. 36.

в оперативних листах позначки «заарештувати», однак у документах була інформація про наявність компрометувальних даних. Інших порушень не було, тому що М. Бутенко не виконував оперативну роботу. М. Губенко зробив висновок, що дії обвинувачених не спричинили тяжких наслідків, показання свідків некоректні або сумнівні, а перевірити їх немає можливості. Він акцентував увагу на соціально близькому походженні обвинувачених, перебуванні на волі (на підписці про невийзд), недоцільності утримання під вартою інших. З огляду на сукупність факторів, слідчий постановив справу припинити, з ним погодився начальник слідчої групи НКВС УРСР Лесной³⁶⁸.

В. Майструк продовжував служити заступником начальника Ворошиловградського обласного УНКВС, доля Г. Данилейка, звільненого в запас із органів НКВС у вересні 1939 р., невідома. Л. Ширін 17 вересня 1941 р. звільнений за недоведеністю злочину. У 1942 р. його повернули до НКВС. Із 12 серпня 1943 р. він став начальником відділення оперативно-чекістського відділу Управління у справах військовополонених й інтернованих НКВС СРСР. Від 9 травня 1943 р. — підполковник державної безпеки³⁶⁹.

Значну кількість співробітників Вінницького й Кам'янець-Подільського УНКВС, що брали участь у масових операціях 1937–1938 р., протягом першої половини 1939 р. звільнили з органів НКВС. На цьому їх покарання закінчилося.

Показово, що в Кам'янець-Подільській області, як і у Вінницькій, засудили лише кількох осіб, які вели слідчі справи заарештованих партійних працівників³⁷⁰. Хоча розслідування порушень законності встановило, що 15 співробітників УНКВС по Кам'янець-Подільській області застосовували заходи фізичного впливу на заарештованих. У 1940 р. було складено список цих людей, частина з яких боролися з українськими буржуазними націоналістами в Західній Україні й басмацтвом у Середній Азії³⁷¹. Очевидно, що цих людей за порушення не карали. Прикладом цього був Р. Крутов, який у 1939–1941 рр. очолював УНКВС по Волинській і Рівненській областях³⁷².

³⁶⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 35–38.

³⁶⁹ Золотарев В. А., Степкин В. П. ЧК — ГПУ — НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941.— Донецк, Алекс, 2010.— С. 344–345.

³⁷⁰ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205, арк. 44.

³⁷¹ Там само, арк. 7.

³⁷² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 47–54; Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД. 1934–1941.— М.: Звенья, 1999.— С. 252–253.

Злочин без покарання

Здається, що всі «герої» з НКВС пережили радянсько-німецьку війну 1941–1945 рр. І. Корабльов лише частково відбув строк у в'язнично-трудовому таборі. У серпні 1942 р. його відрядили на фронт, але вже в лютому 1943 р. він потрапив у німецький полон. Звільнений з табору військовополонених був у травні 1945 р. Після фільтраційної перевірки на 1954 р. працював у пересильному відділі Куйбишевського облвиконкому. відбув строк у концтаборах, після звільнення жив у Куйбишеві³⁷³. В. Майструк служив в УНКВС Ворошиловграда, Сталінграда, Свердловська, з початком вигнання гітлерівців з території України — у Харківському й Київському УНКВС, а потім боровся з українськими націоналістами в Тернопільській, Дрогобицькій, Львівській, Житомирській областях як начальник обласних управлінь. Одержав звання полковника, заслуженого працівника НКВС СРСР, мав кілька орденів. У 1954 р. вийшов на пенсію, жив у Києві й до смерті в 1976 р. працював начальником 1-го відділу Міністерства вищої й середньої фахової освіти УРСР³⁷⁴. А. Пришивцин до березня 1957 р. проживав у Херсоні при сільськогосподарському інституті ім. Цюрупі, працював там же мотористом³⁷⁵. М. Бутенко служив у 1942 р. начальником артилерійського постачання 142-го окремого саперного батальйону на Південному і Сталінградському фронтах. Був демобілізований з армії за станом здоров'я. Із квітня 1943 по квітень 1950 р. працював в органах МВС. У квітні 1950 р. звільнений у запас за інвалідністю. Проживав в Одесі. На пенсії «брав активну участь у громадській роботі», у 1955–1957 рр. був секретарем парторганізації домогосподарства обласних УКДБ та УВС³⁷⁶.

Після смерті Сталіна розпочався перший етап реабілітації осіб, які постраждали від необґрунтованих репресій періоду сталінізму. Під час цього процесу знову актуалізувалася справа колишнього секретаря Вінницького обкому партії П. Юр'єва і ще 11 осіб, засуджених разом з ним. Вище згадувалося про свідчення П. Юр'єва під час

³⁷³ Відлуння Великого терору. Збірник документів у 3 тт.— Т. 1. Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 — листопад 1939 рр.) / Авт.-уклад.: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур.— К.: Вид. В. Захаренко, 2017.— С. 689.

³⁷⁴ Петров Н. В. Кто руководил НКВД. 1941–1954: Справочник / Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ, ЦА ФСБ России.— М.: Звенья, 2010.— С. 566–567.

³⁷⁵ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 53–54.

³⁷⁶ Там само, арк. 47–54.

розслідування справи І. Корабльова в 1939–1941 рр. Слід відзначити, що П. Юр'єва й інших людей судили 26–29 травня 1939 р. у Вінниці. П. Юр'єв і троє осіб визнали себе винними, а інші відмовилися від показань. Водночас П. Юр'єв сказав на суді, що на слідстві від нього вимагали показання про шкідництво, його били, і він «на догоду слідству взяв на себе всі недоліки як шкідництво». Усі висновки слідства ухвалювалися за згодою Майструка, який на цей час був виконувачем обов'язків начальника 2-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області³⁷⁷.

Військовий трибунал КОВО присудив П. Юр'єва й ще п'ятьох осіб до розстрілу. Але 11 червня 1939 р. за касаційною скаргою Військова колегія Верховного суду СРСР скасувала вирок, і справу повернули на дослідження, а в лютому 1940 р. її припинили. У процесі реабілітації П. Юр'єва почали допитувати як свідка. 1 квітня 1954 р. він дав свідчення про те, що В. Майструк його не бив, а били інші. В. Майструк лише штовхав його кулаком і брав за комір сорочки. П. Юр'єв написав про В. Майструка: «Це той же Ширін і Редер, але більш хитрий і спритний. Він разом з ними чинив ворожу справу, тому вкрай здивований, чому йому вдалося уникнути відповідальності суду у справі Корабльова»³⁷⁸. За свідченнями ще одного свідка, А. Ліпмана, від 15 березня 1954 р., «Майструк завдавав ударів кулаком ззаду, а Решетило спереду [...], моя голова [...] опинилася між їхніх рук, мов м'яч»³⁷⁹.

Під час розгляду справи про реабілітацію А. Шостко та інших засуджених військовий трибунал ПрикВО³⁸⁰ в особливій ухвалі від 16 листопада 1956 р. зазначив факти порушення соціалістичної законності в попередні роки. Зокрема, указувалося, що 5 травня 1941 р. військовим трибуналом військ НКВС КОВО було порушено кримінальну справу на Майструка та інших (у тому числі Бутенка), але ухвалу не було виконано. 18 вересня 1941 р. за постановою Губенка, яку затвердив заступник начальника УНКВС по Новосибірській області Плєсцов³⁸¹, слідство було припинено за недостатністю доказів для віддання під суд М. Бутенка. Однак в ухвалі ПрикВО підкреслювалася участь Бутенка у фальсифікації справ у контексті загальних порушень

³⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 94–95.

³⁷⁸ Там само, арк. 129–130.

³⁷⁹ Там само, арк. 132.

³⁸⁰ Прикарпатський військовий округ.

³⁸¹ Співробітники УНКВС по Вінницькій області евакуювалися до Новосибірська.

законності В. Майструком. Але Бутенко вже був пенсіонером, тому ухвалу було спрямовано керівникам МВС УРСР «для ознайомлення»³⁸².

На тлі критики «культу особи Сталіна» окремі військові прокурори мали свою думку про діяльність співробітників НКВС у передвоєнні роки. Допит В. Майструка відбувся 22 січня 1957 р. Його провів помічник військового прокурора Київського військового округу полковник юстиції Копопчук. Під тиском свідчень В. Майструк визнав факт побиття арештованого Когана: «[...] вдарив рукою в обличчя за те, що він себе зухвало на слідстві». Інші факти побиття він повністю заперечував³⁸³. Паралельно проводилися допити його колишніх колег. Так, І. Глузський підтвердив факт побиття «озлоблених» арештованих, які не хотіли давати свідчень, але ніхто з них не підтвердив факт побиття арештованих і фальсифікації справ безпосередньо В. Майструком. Колишній начальник УНКВС по Вінницькій області І. Корабльов охарактеризував В. Майструка як «вдумливого співробітника» і заявив, що подій «двадцятирічної давнини він не пам'ятає»³⁸⁴.

14 березня 1957 р. помічник військового прокурора ПрикВО майор юстиції Мінкін, розглянувши архівно-кримінальну справу на співробітників УНКВС по Вінницькій області А. Пришивцина, Л. Ширіна, Г. Данилейка, В. Майструка, М. Бутенка, указав на необґрунтованість її закриття. Він акцентував провину підозрюваних на фальсифікації справ проти партійно-радянського активу Вінниці. У процесі слідства не було проведено необхідних дій для встановлення провини кожного обвинуваченого. Він уважав, що матеріали справи Корабльова цілком викривають Пришивцина, Ширіна, Данилейка, Майструка, Бутенка. До того ж у 1956 р. було реабілітовано людей, справи яких були сфальсифіковані співробітниками УНКВС по Вінницькій області. Тому Мінкін скасував припинення справи 1941 р. і повернув справу до КДБ при РМ УРСР на дослідження за ознаками статті 54 «7» КК УРСР³⁸⁵.

У ході розслідування співробітниками КДБ 21 березня 1957 р. А. Пришивцин стверджував, що на арешти партпрацівників у 1938 р. була санкція НКВС УРСР і наказ Корабльова. Він не заперечував свою присутність на допитах П. Юр'єва, але стверджував, що той особисто дав показання без фізичного впливу. Особливо відзначав роль В. Майструка як найбільш розвиненого і досвідченого співробітника, який очолив згодом 4-й відділ Вінницького УНКВС після Л. Ширіна.

³⁸² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 2–24.

³⁸³ Там само, спр. 313, т. 3, арк. 163, 248.

³⁸⁴ Там само, т. 2, арк. 93–95.

³⁸⁵ Там само, спр. 207, арк. 40.

Наприклад, В. Майструк наполегливо пропонував передати слідчу справу колишнього секретаря Вінницького міськкому партії Д. Лунька на особливу нараду ще до листопада 1938 р., тому А. Пришивцин у лютому 1939 р. при від'їзді з Вінниці наказав формувати справу Д. Лунька для розгляду військовим трибуналом³⁸⁶. 27 березня 1957 р. начальник міліції Савранського райвідділу міліції Одеської області Ф. Решетило³⁸⁷ представив пояснення в цій справі заступнику начальника УВС Одеського облвиконкому Штирову. Решетило звинувачували в незаконному фізичному тиску на колишнього завідувача сектору кадрів Вінницького облвиконкому П. Бондаренка та інструктора оргвідділу облвиконкому Д. Солоненка, нібито завербованих у правотроцькістську організацію. Їх арешти в 1938 р. були оформлені В. Майструком без достатніх підстав. Справу вів Решетило, що домігся зізнавальних свідчень. Але на засіданні спецколегії Вінницького облсуду 8 вересня 1938 р. ці люди відмовилися від свідчень. Їх присудили до розстрілу, однак пленум Верховного суду СРСР повернув у травні 1940 р. справу на дослідження. 21 березня 1941 р. її було припинено. Колишні заарештовані показували, що Решетило їх бив, змушуючи давати необхідні свідчення. Він підтвердив свою роботу оперуповноваженим під керівництвом Майструка у Вінниці. Але заявив, що йому нічого не відомо про порушення законності В. Майструком, якого вважав енергійною, витриманою і політично грамотною людиною. Водночас відмовився від усіх звинувачень у побиттях заарештованих³⁸⁸.

23 квітня 1957 р. заступнику міністра внутрішніх справ УРСР С. Долинному було спрямовано висновок Особливої інспекції КДБ при РМ УРСР щодо перевірки порушення соцзаконності в колишньому УНКВС по Вінницькій області в 1937–1938 рр. і вживання подальших заходів стосовно М. Бутенка, А. Пришивцина й Ф. Решетила³⁸⁹. Цитувалися допущені ними порушення законності і пропонувалося дослідження продовжити. У поясненні від 27 липня 1957 р. начальнику УВС Одеського облвиконкому М. Бутенко заявив, що в 1938 р. його прізвиськом скористалися колеги — Надєждін і Ширін, коли приносили на затвердження оперативні листи. М. Бутенко нібито не знав, що він не повинен їх підписувати, тому що мав опікуватися виключно господарськими питаннями й неоперативними підрозділами. За

³⁸⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, т. 2, арк. 162–164.

³⁸⁷ Там само, арк. 47–54.

³⁸⁸ Там само, арк. 160–161.

³⁸⁹ Там само, арк. 1.

його словами, обстановка в УНКВС була моторошною, особливо після приїзду І. Корабльова, який мав підтримку в НКВС УРСР. М. Бутенко заявляв, що після процесу І. Корабльова він жодного разу не допитувався й запевняв, що протягом усієї роботи спокутував порушення законності в 1938 р., а також демонстрував готовність виконати всі завдання партії й уряду³⁹⁰.

14 серпня 1957 р. старший оперуповноважений інспекції з особового складу відділу кадрів УВС Одеського облвиконкому майор Самгін підписав висновок щодо порушення законності колишніми співробітниками УНКВС по Вінницькій області Ф. Решетилом і М. Бутенком. Формулювання майже повністю повторювали попередні обвинувачення. Самгін указав, що за злочини Ф. Решетило й М. Бутенко повинні бути притягнуті до суворої відповідальності. Але він ураховував, що М. Бутенко згодом не порушував законності, брав активну участь у громадському житті; Решетило в період 1937–1938 рр. був молодим і недосвідченим працівником, а «у цей час хворий і поданий на звільнення». Тому майор юстиції запропонував поінформувати Сталінський райком партії Одеси про діяльність М. Бутенка в 1937–1938 рр., Решетила звільнити з міліції та поінформувати Савранський райком про його діяльність у 1937–1938 рр. Цікаво, що вже 16 серпня 1957 р. його звільнили за станом здоров'я з МВС, визнавши інвалідність 2-ї групи (це оплачувалося державою)³⁹¹. Крім цього, пропонувалося про А. Пришивцину поінформувати Херсонський облвиконком³⁹². 4 січня 1958 р. бюро Савранського райкому партії ознайомилося з матеріалами про Ф. Решетила, вирішивши обмежитися його звільненням з посади начальника райміліції³⁹³. Бюро Сталінського райкому партії Одеси партійне стягнення М. Бутенку не оголосило³⁹⁴.

Тим часом у МВС УРСР було підготовлено висновок у справі Бутенка, Пришивцини й Решетила. Його підписав С. Долинний. Пропонувалося для М. Бутенка перекваліфікувати звільнення за фактами, що дискредитують звання начальницького складу МВС, і порушити клопотання про це перед МВС СРСР. У цьому разі на людину чекало соціальне засудження (колишніх колег) і позбавлення частини пенсії. Те ж впливало й щодо Ф. Решетила, за винятком позбавлення частини пенсії. Стосовно А. Пришивцини обмежувалися

³⁹⁰ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 156–159 зв.

³⁹¹ Там само, арк. 47–54.

³⁹² Там само, арк. 53–54.

³⁹³ Там само, арк. 471.

³⁹⁴ Там само, арк. 472

уже вжитими заходами — звільнення з органів через неможливість подальшого використання³⁹⁵. 19 травня 1958 р. висновок було спрямовано до МВС СРСР, а 4 липня 1958 р. заступник міністра внутрішніх справ СРСР К. Черняєв не затвердив пропозиції республіканського МВС. Зазначалося, що колишні співробітники НКВС багато працювали «на благо батьківщини», тому додаткові заходи покарання до них не застосовувалися³⁹⁶.

Результати розслідування діяльності В. Майструка були трохи іншими. Старший слідчий капітан Кроха і начальник особливої інспекції відділу кадрів КДБ УРСР полковник Черкашин 5 квітня 1957 р. підписали висновок про результати службового розслідування у справі В. Майструка. Факти використання «методів фізичного впливу» та фальсифікації кримінальних справ В. Майструком підтверджувалися свідченнями колишніх в'язнів. Важливим доказом злочину стала реабілітація значної кількості громадян, справи яких він розслідував у 1937–1938 рр. Тому співробітники особливої інспекції пропонували змінити формулювання наказу КДБ СРСР від 25 травня 1954 р. про звільнення з органів державної безпеки полковника В. Майструка «у зв'язку із скороченням штатів» на «по фактам, що дискредитують високе звання офіцера». Голова КДБ УРСР В. Нікітченко 22 квітня 1957 р. ці пропозиції затвердив³⁹⁷. Висновок також був направлений заступнику голови КДБ при Раді Міністрів СРСР генерал-майору П. Григор'єву. У супровідному листі заступник голови КДБ УРСР полковник О. Кардашев пропонував відмінити представлення військового прокурора Прикарпатського військового округу про відкриття кримінального провадження стосовно В. Майструка за «порушення соціалістичної законності» у 1937–1938 рр., оскільки «не встановлено фактів корисливості і кар'єрних устремлень у його діях». Із подібним формулюванням кримінальне провадження за статтею 54, п. 7 Кримінального кодексу УРСР спочатку було перекваліфіковане на статтю 206, п. 17, а потім згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію» від 27 березня 1953 р. кримінальне переслідування було припинено³⁹⁸.

Указане формулювання свідчить, що факти тортур і побиття під час «Великого терору» у другій половині 1950-х рр. інтерпретувалися як «вимушений захід» чи «політична вимога часу», спровокована

³⁹⁵ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 503–504.

³⁹⁶ Там само, арк. 510.

³⁹⁷ Там само, спр. 313, т. 2, арк. 253–275.

³⁹⁸ Там само, т. 3, арк. 250.

Й. Сталіним. Також О. Кардашев наголошував, що В. Майструк виявив сміливість у боротьбі з «націоналістичними бандами» на Західній Україні і втратив здоров'я під час війни. На підтвердження останнього до особливої інспекції КДБ СРСР була надіслана виписка про його хвороби. 6 червня 1957 р. заступник голови КДБ СРСР П. Григор'єв погодився з мірою покарання В. Майструку. Зміна формулювання при звільненні в запас «по фактам дискредитації» означала втрату частки вагомої, у 1568 руб., пенсії, призначеної у 1954 р. Клопотання О. Кардашева перед КДБ СРСР про незастосування пенсійних обмежень до пенсіонера В. Майструка двічі відхилялися протягом липня — жовтня 1957 р.

Наприкінці 1960-х — 1970-х рр. ветерани-чекісти відчували зміну політичної ситуації, оцінили посилення боротьби з «українським націоналізмом» і сподівалися на цій хвилі отримати реабілітацію. Імовірно, що В. Майструк теж вимагав змінити формулювання звільнення в запас та повернути йому пенсію у повному об'ємі. Припущення базується на затвердженому головою КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Федорчуком висновку відділу кадрів від 30 вересня 1971 р., де заперечується можливість задовольнити скаргу В. Майструка. Подібний запит про зняття пенсійного обмеження він направив і на адресу голови КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропова. Негативний висновок начальника управління кадрів КДБ СРСР генерал-майора А. Рагозіна від 7 жовтня 1971 р. був підтверджений підписом Ю. Андропова³⁹⁹.

Ми бачимо, що всі дії керівників партійно-радянських органів у другій половині 1950-х рр. були спрямовані на те, щоб не допустити широкого розголосу злочинів, пов'язаних з подіями «Великого терору» 1937–1938 рр., приховати інформацію про діяльність органів держбезпеки, які були однією з основних опор комуністичного режиму.

---

³⁹⁹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 9179, арк. 132–133.

Висновки

Ми намагалися за допомогою досліджень діяльності «фокусної групи» співробітників НКВС дослідити «людський вимір» історії, невловимий та розпливчастий у змінах соціальних структур, епох, наукових парадигм. Зрозуміло, що політична історія України радянської доби має розглядатися з урахуванням провідного фактору: діяльності владного центру — Кремля — на території української радянської республіки. Але зосередження уваги лише на цьому чиннику може справити враження, що історія відбувається «за спинами» людей, буцімто без їхньої на то волі та бажання. Історики, які вивчають злочинний комуністичний режим, бачать героїчний людський опір представників різних соціальних та національних груп злочинній політиці. Водночас, як учені, не можемо ігнорувати факти, що режим тримався не лише на репресивних державних механізмах, але й на доволі широкій громадській згоді з його діями, на зневазі та презирстві значної частини суспільства до життя людини, на бажанні вижити за рахунок інших людей.

Протягом тривалого періоду життя співробітники радянської держбезпеки висилали до концтаборів або відправляли на смерть сотні тисяч людей. Сьогодні досліджуємо їхню діяльність завдяки доступу до архівних документів в Україні, які дають можливість реконструювати злочини організаторів і виконавців убивств у контексті історичних подій. Читаючи документи, ми бачимо специфічний «радянський світ», «радянську цивілізацію», про яку писали історики⁴⁰⁰. Основними характеристиками цього світу було те, про що ще наприкінці 1980-х рр. писав Р. Конквест у газеті «Известия»: «Культ особистості — це зовсім не головне, що характеризує сталінський режим. Це не більш ніж банальний вислів, який уперше вжив Хрущов. Найстрашніше у сталінізмі — не вихвалання диктатора, а терор і фальсифікації, які є суттю його політики»⁴⁰¹. Документи, на яких заснований цей матеріал, дійсно свідчать, що терор і фальсифікації були повсякденністю «радянського світу». Органи НКВС були його складовою частиною. Повсякденність, у всякому разі в 1930-х рр., зливалася з масовими вбивствами, і в цьому сенсі «нормальність» була абсолютною антилюдською «ненормальністю». У цій повсякденності, як свідчать документи, була якась згода й навіть співучасть досить широких соціальних верств, про що йтиметься нижче.

⁴⁰⁰ Наприклад, процеси в Магнітогорську в Росії блискуче аналізував С. Коткін. Див: Kotkin St. Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization.— Berkley, 1995.

⁴⁰¹ Конквест Р. Культ личности ничто по сравнению с террором и фальсификацией // Известия.— 1990.— 19 мая.

Які особливості організації масових убивств, психології вбивць можемо побачити в архівних документах? Насамперед, вирішальне значення мав ланцюжок наказів: Сталін — Єжов — Успенський — Корабльов — Жабрєв. Саме вони визначали хід знищення сотень тисяч людей. Спеціально зазначимо, що Й. Сталін тривалий час придивлявся до М. Єжова й готував його до проведення «Великого терору». М. Єжов уважно ставився до відбору й розподілу високопоставлених офіцерів НКВС на ключові посади в республіканських і навіть обласних управліннях. Так, І. Корабльов та П. Карамішев (начальник Миколаївського УНКВС) були прислані в Україну М. Єжовим. Начальником Полтавського УНКВС М. Єжов призначив О. Волкова (який незадовго перед цим вийшов з-під арешту). За свідченням О. Успенського, М. Єжов «зображував» О. Волкова як приклад об'єктивного підходу до людей, а той, наляканий арештом, був готовий виконувати будь-які накази. Водночас Корабльова за попередньою службою знав заступник Успенського О. Яралянц, а О. Успенський наголошував, що О. Волков — «своя людина». О. Яралянц знав і О. Запутряєва завдяки роботі в Ленінграді, оцінюючи його як «посереднього працівника». Але І. Корабльов просував його через особисті зв'язки⁴⁰². Безсумнівно, що всі начальники обласних УНКВС були представлені М. Єжову в Києві в лютому 1938 р. Тією або іншою мірою вони були віддані ЦК Компартії, Сталіну та Єжову, готові були виконувати будь-які накази. Отже, за сучасною термінологією, владу в країні захопила, утримувала та здійснювала масові вбивства організована злочинна група.

Особисті знайомства були важливою частиною корпоративної культури й етики в органах радянської держбезпеки, які із самого початку існування були таємною політичною поліцією вождів комуністичного режиму. Вони надавали неабиякі можливості зробити кар'єру в галузях, де жорстокість і насильство заохочувалися. Керівники Компартії постійно заявляли про те, що кожен комуніст має бути чекістом. При цьому здійснювався ретельний відбір співробітників для роботи в органах держбезпеки, працювали мандатні комісії старих партійців для відбору кандидатів до органів політичної поліції. Головними критеріями відбору були відданість компартії, її вождям, а також готовність до виняткової старанності.

Складно сказати, якою мірою марксизм і яка його версія були операційною базою діяльності цих комуністів. Ідеологія російської компартії поєднувала елементи класичного марксизму (критика

⁴⁰² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 5. арк. 9—11, 17.

капіталізму й твердження, що пролетаріат — провідний і найпрогресивніший клас суспільства), російського марксизму (акцент на пролетарську революцію, диктатуру пролетаріату й союз із селянством), «ленінізму» (конспіративна партія «вносить» класову свідомість у лави пролетаріату і представників інших соціальних груп, захоплює владу, використовує державу для будівництва соціалізму). Водночас трактування марксизму вождями російської Компартії супроводжувалося запереченням і готовністю переступати норми загальноприйнятої моралі (у всякому разі, норми християнської цивілізації). Звичайно, свою роль відіграла політична культура періоду після Першої світової війни та громадянських війн. Мільйони людей були спеціально навчені й убивали одні одних у складі протидіючих армій. Усі чекісти виростили в часи, коли масова загибель людей видавалася невід'ємним компонентом/елементом миру. Вони сформувалися як особистості в умовах радянської пропаганди, головною складовою якої була загроза майбутньої війни. У багатьох випадках пропаганда з ініціативи керівництва СРСР говорила про справжню війну іноземних держав і внутрішніх «ворогів народу» проти країни. Тим самим цілеспрямовано формувалася альтернативна реальність, у якій знецінювалися загальнолюдські норми мирного часу.

На нашу думку, особливу роль у психології людей відігравали настанови про класову боротьбу та її загострення в міру будівництва соціалізму, що використовував Й. Сталін з кінця 1920-х рр. Практично всі чекісти були молодими людьми, що полегшувало індоктринацію подібних маніхейських ідей. З погляду історичного досвіду є всі підстави вважати класову боротьбу (продовженням якої є «класова війна») різновидом расових війн, які значно запекліші, ніж війни між державами (конвенційні). Ми бачимо, що в такій війні звірство (нелюдський учинок, жорстокість) було виявленням офіційної політичної лінії керівництва СРСР і вважалося нормальною поведінкою. Чекісти, як виконавці політичного курсу, діяли не у стані люті, ненависті, фрустрації, а зі свідомого розрахунку. Війна, проголошена як боротьба між «нашим народом» і «ворогом», створювала полярний світ, в якому «ворог» легко виключався з людського співтовариства, а вожді Компартії перетворили звірства на складову частину політики. Звичайно, позбавлення ворога людської подоби у свідомості чекістів допомагало їм психологічно дистанціюватися від жертви і спрощувало вбивство.

Про таке ставлення до людей говорив на засіданні трибуналу у 1941 р. І. Корабльов: «Я чудово усвідомлюю, що з точки зору сьогодні, коли встановлено, що колишнє керівництво НКВС СРСР і НКВС УРСР було ворожим і було зацікавлене в заповіданні Радянській

владі якнайбільшої шкоди,— а звідси й культивування в середовищі чекістів особливих поглядів, і ставлення до нацменшин і взагалі до населення,— такі заходи, як арешти людей за оперативними листами без попередньої перевірки матеріалів і без необхідної документації, є незаконними, неприпустимими». Далі він конкретизував, що це за особливі погляди: «За наявними оперативними наказами й орієнтуваннями того часу можна наочно бачити, що співробітникам НКВС прищеплювалися погляди явно шкідливі, які орієнтували їх бачити чи не в кожній людині ворога, у кожному поляку, німці або навіть політемігранті — шпигуна, диверсанта»⁴⁰³. У цьому контексті показовими є вже згадувана істерична заява О. Успенського, проголошена перед вінницькими чекістами, про необхідність поголового знищення поляків, а також висловлення М. Єжова на нараді в Києві про знищення заарештованих калік і стариків.

Надмірній жорстокості сприяло й почуття безкарності чекістів, виховане як практикою кругової поруки, так і відповідними дорученнями начальства. Недарма О. Успенський на нараді у Вінниці переконував, що чекісти повинні згуртуватися навколо І. Корабльова⁴⁰⁴. Поряд із цим застосовувалися методи залякування. І. Жабрєв і І. Корабльов заарештовували співробітників, які відмовлялися провадити масові операції. Л. Ширін на слідстві згадував, що на одній з нарад І. Корабльов лякав: відсутність справ і заарештованих він кваліфікує як саботаж. «Відсутність в оперскладі чіткого орієнтування, натиск Корабльова, атмосфера вимоги справ призводила до того, що апарат сліпо виконував його вказівки»,— стверджував цей кат⁴⁰⁵. Свою роль відігравав конформізм. Безсумнівно, чекісти ідентифікували себе перш за все зі своїми товаришами й відчували потребу не вирізнятися з групи. У грудні 1938 р. на партійних зборах В. Майструк говорив: «Поняття про начальницький і молодший склад мало таку форму, за якою губилося обличчя комуніста. Член партії знав, що є начальник відділу, є помічник, є начальник відділення,— вони вирішують справу, а він має сидіти на своїй ділянці й «переварювати» лише те, що йому подадуть». Тому багато співробітників «пошилися в діляг, працюючи найчастіше з точки зору форми»⁴⁰⁶. Психологічно такі стосунки дозволяли перекладати відповідальність за власні дії на начальство, що полегшувало участь у вбивствах.

⁴⁰³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 1. арк. 137–138.

⁴⁰⁴ Там само, спр. 66927, т. 8. арк. 66.

⁴⁰⁵ Там само, арк. 17.

⁴⁰⁶ Там само, арк. 193.

Водночас зазначимо, що головні дійові особи неодноразово роками вчиняли фальсифікації слідчих справ, заарештовували уявних ворогів, викривали міфічні контрреволюційні або шпигунські організації. Узявши одного разу участь у фальсифікації справ, вони перетворювалися зі звичайних людей, офіцерів, покликаних стояти на варті/охороні порядку, на радянських катів. За це вони одержували підвищення у службі, ордени й відомчі нагороди, користувалися офіційною повагою начальства.

У період масових репресивних операцій вони продовжили звичну для них роботу. З одного боку, ці чекісти були «убивцями за письмовими столами», які відгороджуються від своїх жертв відстанню та стінами кабінетів, для яких убивства були частиною бюрократичних процедур. Їхня робота в машині знищення найчастіше зводилася до звичайних, «рутинних дій», які складали дрібну частину величезного процесу. Вони не бачили своїх жертв.

З іншого боку, протягом служби в органах держбезпеки вони зустрічалися зі своїми жертвами віч-на-віч, а в 1937–1938 р. били й катували їх, розуміючи, що фальсифіковані документи слідства прирікають людей на смерть. Звичайно, вони діяли свідомо, виявляючи ініціативність у виконанні наказів і застосовуючи фізичне насильство для одержання компрометувальних даних. Вони хотіли зробити кар'єру, одержували підвищення у службі, грошові премії, у тому числі так звані подорожні з невідомих сум на оперативну діяльність, путівки до санаторіїв тощо.

Усе це підтверджує вже висловлені ідеї про те, що співробітники політичної поліції гостро відчували себе особливою кастою, наділеною таємними правами, і це дуже багато чого визначало в їхній корпоративній поведінці. Протягом усієї історії репресивних органів комуністичної політичної поліції їхні кадри цілком відповідали головним критеріям — політичній лояльності й готовності виконати будь-яке доручення влади. Необхідна для виживання практика кругової поруки стабільно відтворювалася в усі періоди існування ОДПУ — НКВС — НКДБ — КДБ.

З погляду цих карателів, або катів, у «радянському світі» були «реальні підстави» для засудження жертв. І. Корабльов давав свідчення, що масові арешти провадилися на підставі агентурних матеріалів, заяв окремих громадян, показань обвинувачених, оперативних листів, які склалися в райвідділах УНКВС для отримання санкцій на арешти. Він підписував оперлисти, а потім ставив підпис прокурор. Заарештовувалися люди із соціально чужим минулим, з антирадянськими висловлюваннями, а для арештів німців або поляків

було потрібно менше компрометувальних доказів⁴⁰⁷. Про оперлисти розповідав і Л. Ширін: «У цих листах підставою для арешту була характеристика про дану особу, складена на основі показань інших заарештованих, але поряд із цим було багато арештів без дотримання основних принципів перевірки, уточнення використання агентури [...] Соціалістична законність порушувалася щовечора. Корабльовим по телефону приймалися зведення в усній формі або через секретаря про кількість заарештованих і тих, що зізналися, причому спостерігалося, що ведеться гонитва за кількісними показниками [...]. Методи фізичного впливу практикувалися у всьому управлінні, й через цю систему працівники виявляли себе [...]. На судовій трійці справи доповідалися начальником міжрайгрупи або начальниками відділень чи відділів [...]. У трійці і в судових рішеннях основну роль відіграв Корабльов, який, як я одного разу бачив, ставив у себе позначки в листі, а секретар обкому й обласний прокурор мовчки з ним погоджувалися»⁴⁰⁸.

За свідченням Л. Ширіна, прокурори заходили до чекістів у кімнати під час допитів, бачили, як вони провадилися. Він стверджував: «Власне кажучи, це було наданням «законної форми» незаконним методам слідства»⁴⁰⁹. Не можна забувати і про так звані обліки органів держбезпеки, які являли собою картотеки осіб, підозрюваних в антирадянських висловлюваннях, настроях, діях. Наприкінці 1930-х рр. чекістські переліки ворожих «політичних забарвлень» — ознак ворогів — склалися приблизно з 80 позицій. До того ж оперативні накази НКВС СРСР, на підставі яких провадилися масові репресивні операції, містили розширене тлумачення категорій репресованих.

Чекісти діяли в умовах «радянського світу», в якому значна частина суспільства вірила в існування ворогів народу, а доноси й наклепи були нормою повсякденності. Вище вже згадувався співробітник Калинівського райвідділу НКВС Курас, що залучив до допитів свідків голів сільрад і вчителів. Він примушував їх писати протоколи допитів свідків про знайомства або спільну діяльність із заарештованими, а потім віддавати для підписів колгоспникам. На партійних зборах Вінницького УНКВС у грудні 1938 р. співробітник заявив: «Один з учителів розповідав, що допитував по 5–6 осіб на день. «Прізвища мені назвали, і я допитував. Запитую, як же ви допитували? Дуже просто, — відповідає. — «Я знав одне, раз заарештували — виходить, ворог.

⁴⁰⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 1, арк. 88.

⁴⁰⁸ Там само, т. 8, арк. 16.

⁴⁰⁹ Там само, арк. 92.

Дали мені запитальник, і за цим запитальником я допитував»⁴¹⁰. Про масштаби подібних явищ говорив Майструк: «Для нас не секрет таке явище, коли в районах у ході масових операцій якимось самі собою створилися, я б сказав, цілі інститути штатних свідків, які допитувалися у 20–30 справах за добу. У складі цих свідків, безсумнівно, була немала частина петлюрівців, куркулів, і їх допитували тільки тому, що вони мали що сказати. Це, безперечно, давало можливість цим ворогам-«свідкам» обмовляти і зводити, звичайно, не особисті, а класові рахунки з тим або іншим заарештованим»⁴¹¹. Після припинення масових операцій Вінницький обком партії змушений був притягувати до партійної відповідальності найзавзятіших «свідків і викривателів», а обласна газета «Більшовицька правда» публікувала численні замітки із засудженням наклепників.

Вивчені документи дозволяють зробити висновки про специфіку процесу покарання за порушення соціалістичної законності. Насамперед зазначимо, що це була політична кампанія, ініційована Й. Сталіним і його групою в керівництві СРСР. У ході її відновлювався контроль партійних комітетів різного рівня над органами держбезпеки. Радянській бюрократії подавався сигнал, що керівництво країни діяло правильно, але ексцеси деяких начальників і співробітників НКВС треба засудити й продовжувати виявляти ворогів. Межі допущених порушень були окреслені у згаданих вище постановках ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, наказах НКВС СРСР. Природно, що під тиском обласних партійних комітетів здійснювалося першочергове розслідування злочинів проти партпрацівників. Незаконно засуджені і в поодиноких випадках звільнені партпрацівники ставали головними свідками в судових переслідуваннях колишніх керівників і співробітників обласних УНКВС. Звертає на себе увагу той факт, що до початку радянсько-німецької війни були засуджені й покарані лише окремі, можна сказати, «знакові фігури» проведення масових операцій. Усіх їх звинувачували не тільки в порушеннях законності, але й у зв'язках з колишнім ворожим керівництвом органів НКВС. Образно кажучи, було покарано ланцюжок Єжов — Успенський — Корабльов — Жабрєв і наближених до них осіб, які виявили особливу активність при проведенні масових операцій.

Саме на колишнє керівництво НКВС перекладали провину за злочини всі засуджені, подаючи себе наївними, ошуканими, справними

⁴¹⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 8, арк. 184–188; ф. 16, оп. 31, д. 39, арк. 109–110.

⁴¹¹ Там само, арк. 193.

«радянськими патріотами». У листі Й. Сталіну від 1 грудня 1940 р. І. Корабльов писав, що не винен, це була практика роботи загалом НКВС УРСР на чолі з О. Успенським. Він запитував: «Чому маю приймати таку тяжку кару? Адже я патріот своєї батьківщини. Радянська людина»⁴¹². Інші обвинувачені перекладали провину на Корабльова, а за кілька років заявляли про цілковиту непричетність до побиттів та інших порушень.

При цьому всі рішуче відмовлялися від будь-яких підозр із боку слідства в асоціальной або психопатологічній поведінці. В останніх перед винесенням вироку показаннях в 1941 р. Л. Ширін заявив: «Я не потвора й не садист. У мене не було й не могло бути жодних корисливих мотивів або особистої зацікавленості. Я завжди був і залишаюся до кінця життя, незалежно від показань, вірним сином своєї батьківщини, яку я — у минулому безправний єврей — знайшов [...]. Я не був самостійним працівником [...]. У моєму злочині немає особливо обтяжувальних наслідків [...]. Я не вбивав людей і не заподіював їм того, що могло спричинити такі наслідки»⁴¹³.

Під час розслідування порушень законності чітко помітні спроби відвести від покарання значну частину співробітників, які брали участь у масових операціях. Навіть покарання у вигляді звільнення з органів НКВС виконувалося з формулюваннями «у зв'язку з компрометувальними матеріалами», але не за порушення законності. На наш погляд, слід урахувати, що серед причин досить масових звільнень була деморалізація особового складу УНКВС. Це виявлялося в дисфункціональній поведінці, включаючи професійну некомпетентність, небажання працювати, а також у девіантній поведінці, яка характеризується асоціальними звичками й нахилами, засвоєнням елементів кримінальної субкультури, правовим нігілізмом (п'янки, зв'язки з повіями, привласнення речей заарештованих). Покарання не зазнавали співробітники, відряджені до Західної України, які боролися проти ОУН, УПА. Під час десталінізації та першої хвилі реабілітації жертв політичних репресій у другій половині 1950-х рр. карателі також не прийняли належної кари. Публічне засудження їхніх дій було неможливим, тому що загрожувало самим основам існування комуністичного режиму, побудованого на терорі й фальсифікаціях.

Підбиваючи підсумок міркуванням, зазначимо, що офіцери з НКВС — карателі з «радянського світу» не схожі на «звичайних

⁴¹² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 1, арк. 143–145.

⁴¹³ Там само, т. 8, арк. 232–233.

чоловіків» зі 101-го резервного поліцейського батальйону, про яких писав К. Браунінг. Він показав, що поліцейські були «звичайними чоловіками», які надсилали дружинам та дітям емоційні й ніжні листи, а після війни повернулися до цивільного життя. Оці — не садисти та не психічно хворі — «звичайні люди» знищили більше 83 000 євреїв. З 500 поліцейських лише 15 відмовилися брати участь у масовому вбивстві.

На відміну від них, офіцери НКВС протягом значного проміжку життя здійснювали насилля над іншими людьми, масові арешти та вбивства. Їх спеціально готували для цього, створювали «криміногенну політичну ситуацію», в якій діяли ситуативні фактори, що полегшували об'єктивні та суб'єктивні умови й обставини масових убивств. Зазначимо, що моральні заборони в цих людей були відсутні, вірніше, були «зняті»/«розмиті» сукупностями історичних реальностей і колективно-індивідуальних особливостей психіки.

Звичайно, людська відповідальність і мораль належать до сфери індивідуального. Але колективна поведінка співробітників УНКВС і військовослужбовців поліцейського батальйону демонструє, наскільки небезпечною є втрата відповідальності й загальноприйнятих норм моралі. Адже й сьогодні існують суспільства, в яких сильними є расистські, націоналістичні, імперіалістичні настрої, зневага до життя окремої людини. Кожне з них характеризується складною бюрократичною системою і спеціалізацією, яка послабляє/заміщає почуття особистої відповідальності. Будь-який соціальний колектив «тисне» на поведінку належного до нього індивіда, усюди є люди, що прагнуть зробити кар'єру, зажити багатства або слави.

Цілком зрозуміло, що наведені роздуми є лише початком серйозної аналітичної роботи, пошуком відповідей на питання, чому нормальні, звичайні люди легко перетворювалися на вбивць або ставали їхніми співучасниками. Ми впевнені, що така постановка проблеми «відкриває» для дослідників велике поле подальших досліджень. Це питання вкрай важке для суспільства, оскільки не має простих та швидких відповідей. Тисячі катів та донощиків, котрі згубили колег, родичів, знайомих, не прийняли кару. Нашадки жертв та катів продовжують жити один біля одного. І ми все ще відчуваємо непомерний страх перед державною владою та неповагу до неї, передані нам попередніми поколіннями. Жага помсти за втрачених рідних існує поряд з гордістю нащадків катів за діяльність їхніх дідів та батьків. А на тлі усього цього поширюються заклики припинити «порпатися в минулому», бо це призводить до дестабілізації суспільної злагоди та стабільності.

Післямова. Декомунізація та особливості «інструменталізації» історичної пам'яті в Україні

Зазначимо, що донині найважливіші теми нашого минулого залишаються недослідженими. Серед них «сталінські» репресії як один з найбільш масштабних злочинів радянського комуністичного режиму в ХХ ст. Жахливе насилля над людиною того часу так чи інакше торкнулося кожного, хто народився в радянській Україні. Жертвами репресій стали мільйони вбитих, депортованих, підданих переслідуванням за дрібні дисциплінарні порушення в рамках політично вмотивованих компаній, засуджених до перебування в концтаборах на Півночі та Сході країни, а також їхні рідні, яких позбавили громадянських прав, даху над головою, поставили клеймо «член сім'ї ворога народу». Якщо поррахувати статистику, наведену в книзі, стане зрозуміло, що в 1937–1938 рр. (неповні півтора року масових репресивних операцій) кожний день держава СРСР розстрілювала до 1500 осіб, навіть не кажучи про людей, яких висилали до таборів⁴¹⁴.

Утім, вплив репресій на розвиток суспільства, долю окремо взятих людей, колективну та індивідуальну історичну пам'ять залишається в багатьох аспектах незрозумілим. Далі констатації факту наявної психологічної травми й визначення терміну «постгеноцидне суспільство» аналіз не просувається. Тобто й нині перебуваємо на початку вивчення генетичних аспектів передання психологічної травми між поколіннями, але існування механізмів передання свідчить, що вплив травми, досвіду життя в часи масових репресій продовжує позначатися на психіці та свідомості сучасного покоління. Такий вплив помітний за відсутності належної правової основи для притягнення винуватців до відповідальності, тому проблеми радянських репресій «зосереджені» переважно у сфері моралі.

Нині бідність, хронічний дефіцит матеріальних благ, наявні загрози життю змушують людей опікуватися лише фізичним виживанням, за таких умов постійно відновлюється «радянська людина», а за межами невеликих груп спеціалістів масові репресії не стали предметом широкої публічної дискусії. Проте така дискусія є важливою як постійний феномен суспільного життя та складова комеморативної практики, котрі поєднують державні зусилля з особистими мотивами, намірами кожного, хто бере в них участь. Це надасть можливість застосувати

⁴¹⁴ На це вже вказував О. Хлевнюк. Див.: Хлевнюк О. Сталин. Жизнь одного вождя: биография.— М., АСТ: CORPUS, 2015.— С. 215.

заспокійливі та знеболювальні соціальні практики, завдяки особистій участі глибоко усвідомити сенс радянського минулого, активно протистояти політичному/державному пригнобленню, позитивно вплине на соціальне функціонування сім'ї, громади, суспільства тощо.

На жаль, травматичний досвід радянського минулого не пережитий та не відрефлексований. Не завершено роботу, яка б унеможливила повернення до тоталітаризму. З історичної точки зору масове вбивство людей у центрі Києва, скоєне спеціальними міліцейськими підрозділами на початку 2014 р., — це відлуння радянського минулого, результат не пройденого сучасною Україною шляху декомунізації й покарання злочинців. З 2014 р. прискорилося реформування країни щодо декомунізації, але зруйновані базові інститути тоталітарної системи⁴¹⁵ не вповні замінені демократичними процесами та процедурами.

Зауважимо, що політичним середовищем, Українським інститутом національної пам'яті декомунізація розуміється в сенсі ухвалення 2015 р. «декомунізаційних законів». Але розуміння процесу декомунізації в Європі та світі набагато ширше та змістовніше. Саме тому, підтримуючи діяльність УІНП, вкажемо на суттєві риси реформування країни, які можуть бути характеризовані, як рішуча відмова від радянського минулого.

На наш погляд, декомунізація в Україні — це процес подолання спадщини радянського комуністичного режиму, ліквідація тоталітарного законодавства, інститутів, методів управління й політики, старого менталітету та особистих структур (номенклатури). В Україні вона є складовою ліквідації наслідків тоталітарних комуністичних режимів у країнах Центральної Європи, що розпочалася наприкінці ХХ ст. 27 червня 1996 р. Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) ухвалила засадничу резолюцію «Про заходи щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем» № 1096. У ній містилися рекомендації державам — членам ПАРЄ «ліквідувати спадщину колишніх комуністичних тоталітарних систем шляхом реструктуризації старої правової й інституціональної системи». Цей процес мав базуватися на принципах демілітаризації найважливіших громадянських інститутів (в'язниць, спецвійськ Міністерства внутрішніх справ), децентралізації, особливо на місцевому та регіональному рівнях, демонополізації та приватизації, а також дебіюрократизації. Наголошувалося на потребі засудження злочинів, скоєних під час комуністичного

⁴¹⁵ У нашому випадку вертикаль влади, яка й досі не підконтрольна суспільству, залежні від держави та політиків суди, корупція, неефективне самоуправління на рівні громад, втручання у виборчі процеси, масова школа, що продукує колишні стандарти навчання.

тоталітарного режиму, паралельно з реабілітацією осіб, які невинно постраждали за діяння, які не вважаються злочинами в цивілізованому суспільстві. Люстрація визнавалася складовою декомунізації.

У своїй резолюції від 25 січня 2006 р. № 1481 ПАРЄ засудила злочини комуністичних тоталітарних режимів, висловила співчуття їхнім жертвам. Резолюція підкреслила численні порушення прав людини такими режимами: індивідуальні та масові вбивства і страти, смерть у концентраційних таборах, голодомори, депортації, катування, примусова праця й інші форми масового фізичного терору, переслідування з етнічних або релігійних мотивів, порушення свободи совісті, думки й вираження поглядів, порушення свободи преси, а також відсутність політичного плюралізму. Наголошувалося, що міжнародне співтовариство не притягнуло виконавців цих злочинів до суду, як це було з жахливими злочинами нацизму.

Вказувалося, що знання історії є однією з передумов запобігання подібним злочинам у майбутньому. Моральна оцінка й засудження злочинів мають велике значення для виховання молодих поколінь, а чітке ставлення міжнародного співтовариства до минулого може стати орієнтиром на майбутнє. Асамблея висловила впевненість, що така чітка позиція міжнародного співтовариства сприятиме подальшому примиренню та надихатиме істориків в усьому світі продовжувати дослідження з метою встановлення й об'єктивної перевірки фактів. Положення й висновки документів Ради Європи стали основою чинного законодавства, що визначає процес декомунізації в Україні.

Принагідно зауважимо, що непослідовна та суперечлива реабілітація жертв політичних репресій розпочалася в Україні за радянських часів, від середини 1950-х рр., і триває донині. Ще не реабілітовано значну кількість людей, які потрапили під машину репресій у 1932–1933 рр., а також багатьох депортованих з України протягом 20–40-х рр. ХХ ст.

У країнах Центральної Європи реабілітація жертв політичних репресій в основному закінчилася до початку 2000 рр. Декомунізація в різних країнах мала специфічні риси. До першої групи належать ті, в яких декомунізація охоплювала всі або більшість сфер суспільного життя й у тій чи іншій формі включала: засудження комуністичного режиму з можливою заборонаю використання комуністичної символіки, люстрацію його колишніх посадовців, забезпечення доступу до архівів комуністичних спецслужб та надання певного статусу особам, які боролися проти комуністичного режиму. Це Чехія, Польща, країни Балтії. Друга група — це країни, в яких декомунізація охоплювала лише окремі сфери суспільного життя та обмежилася, наприклад, люстрацією, відкриттям доступу до архівів комуністичних спецслужб,

заборною використання комуністичної символіки тощо. До цієї групи можна віднести, приміром, Німеччину та Албанію. Нарешті, у країнах третьої групи декомунізація або не відбулася взагалі, або мала формальний характер. Це такі країни, як Білорусь, Молдова, Росія та інші колишні радянські республіки⁴¹⁶.

В Україні декомунізація проходила своєрідним шляхом. Із набуттям незалежності частину комуністичної агітації у вигляді «ленінських кімнат» та музеїв комуністичних діячів прибрали з військових частин та системи масової освіти. Пам'ятники В. Леніну та іншим радянським вождям, радянські монументи зберігалися. Потужний імпульс декомунізації надала Революція гідності. 8 грудня 2013 р. у Києві був повалений пам'ятник В. Леніну. Це спричинило ланцюгову реакцію — почався «ленінопад», в ході якого масово знищувалися пам'ятники радянським державним діячам та радянська символіка.

Декомунізація отримала законодавче забезпечення 21 травня 2015 р., коли набули чинності закони: «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» та «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (ухвалені Верховною Радою 9 квітня 2015 р.). Закони охоплюють широкий спектр суспільних відносин. Унаслідок дії цих законів топонімічна карта країни позбувається ознак комуністичної системи. Держава засудила злочинний характер комуністичного й нацистського тоталітарних режимів, відмежувалася від притаманних їм практик, повністю відкрила доступ до архівної інформації про політичні репресії, злочини проти людяності, геноцид, воєнні та інші злочини.

У жовтні 2015 р. Український інститут національної пам'яті оприлюднив список з 520 осіб, чия діяльність підпадала під дію законів про декомунізацію. Топоніми на їхню честь мали змінити рішеннями громад та органів місцевого самоврядування до 21 листопада 2015 р. Цей процес відбувався складно, особливо у східних областях України, не кажучи про території, захоплені сепаратистами під контролем російських військових підрозділів. Суттєвою подією на шляху виконання законів стала заборона діяльності Комуністичної партії України за рішенням суду 6 грудня 2015 р. Оскільки процес ліквідації топонімів

⁴¹⁶ Такі висновки базуються на матеріалах Українського інституту національної пам'яті.

комуністичного режиму не завершився, Верховна Рада України періодично ухвалює постанови щодо зміни назв населених пунктів. Триває процес перейменування вулиць та пам'ятних місць органами місцевого самоврядування. 2015 р. в Україні було прибрано кілька сотень пам'ятників і погрудь Леніна та інших діячів комуністичного режиму. У лютому 2016 р. міська рада Запоріжжя ухвалила рішення про ліквідацію пам'ятника Леніну (останнього в обласних центрах). Нині в Україні на обліку немає пам'ятників цьому «комуністичному вождю».

Реалізація законів наразилася на критику з боку окремих держав, іноземних політиків, громадських діячів та вчених. МЗС Росії висловило стурбованість у зв'язку з прийняттям в Україні закону про заборону пропаганди комуністичного й нацистського режимів. Група з 68 іноземних та українських науковців, експертів і викладачів заклікала Президента України не підписувати закони, які, на їхню думку, політизують історію й суперечать праву на свободу слова. Президент Польщі заявив, що закон про визнання УПА ускладнює польсько-український історичний діалог. 18 грудня 2015 р. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія) зазначила, що закони про декомунізацію не відповідають стандартам Ради Європи, яка надала Україні низку рекомендацій. Вони дозволяють привести закони у відповідність до стандартів РЄ, зберігши завдання заборони комуністичної та націонал-соціалістичної пропаганди.

Упродовж 2014–2015 рр. у межах демілітаризації найважливіших громадянських інститутів відбувалася реформа Міністерства внутрішніх справ, реорганізація міліції в поліцію, перегляд функцій державної автоінспекції, створення муніципальної поліції. 2 вересня 2015 р. уряд створив один з центральних органів виконавчої влади — Національну поліцію України, що підпорядкована МВС, яке перетворюється на цивільний орган з функцією політичного управління. Нині до органів внутрішніх справ входять МВС, Національна поліція та Національна гвардія — нова воєнізована структура з функціями захисту громадського порядку та конституційного ладу. Повільно, але відбуваються зміни у пенітенціарній системі, що підпорядкована Міністерству юстиції. На часі закриття 18 в'язниць та поліпшення умов утримання арештованих.

В Україні розпочався процес децентралізації влади. До реформи з 11 518 громад України 10 278 були села. У 92% сільських громад мешкало менше 3000, а в 47% — близько 1000 осіб. Діяльність такої незначної кількості членів громад не забезпечувала наповнення бюджетів. У листопаді 2014 р. лише 9% відсотків українців були задоволені здатністю впливати на рішення місцевих органів влади, а 74%

висловлювали невдоволення. Більше 50% не підтримували діяльність місцевих державних адміністрацій, місцевих рад та керівників місцевих поселень. Невдоволення було зумовлене нездатністю забезпечити високу якість і доступність комунальних послуг, транспорту, дорожньої інфраструктури, охорони здоров'я та освіти. Управління державним майном, земельними ресурсами здійснювалося неефективно, корумповано та погано контролювалося громадськістю. Територіальним громадам не вистачало ресурсів, щоб взяти на себе відповідальність за ситуацію. Упродовж 2014–2015 рр. була ухвалена значна кількість законодавчих актів щодо процесу децентралізації. У грудні 2014 р. парламентом внесені зміни у Бюджетний та Податковий кодекси, що надали значну фінансову автономію місцевим бюджетам, збільшилася частка державних субсидій до місцевих бюджетів, надано більше можливостей для підвищення доходів і стягнення податків. Протягом січня–вересня 2015 р. загальний дохід місцевих бюджетів збільшився на 40,7% порівняно з тим же періодом 2014 р. 25 жовтня 2015 р. відбулися вибори депутатів та були обрані нові склади місцевих рад.

Змінами в законодавстві дозволений перерозподіл повноважень між територіальними громадами, розпочався процес їх укрупнення. Урядом планується зменшити кількість територіальних громад з приблизно 11 500 до 1500. Нині вже створено понад 800 об'єднаних (укрупнених) громад. На шляху децентралізації постає чимало труднощів. Одна з основних — те, що проголосований 31 серпня 2015 р. перший варіант конституційних поправок стосовно децентралізації все ще чекає наступної імплементації. Для цього потрібна конституційна більшість — 300 голосів парламентарів. Проте процес гальмується через відсутність єдності в політиків з приводу подальшого втілення реформ, боротьбу за владу та доступ до державних ресурсів окремих фінансово-промислових і банківсько-аграрних груп. Ситуацію ускладнює невизначеність норм Конституції України та чинного законодавства щодо розподілу функцій Президента й Кабінету Міністрів у сфері керівництва органами виконавчої влади, структури та функцій центральної влади на місцях, її взаємодії з органами місцевого самоврядування тощо. Проблемою є законодавча неврегульованість співіснування новостворених і раніше наявних територіальних громад.

У сфері дебюрократизації провідну роль відіграє Міністерство юстиції, основним досягненням якого стало переведення державних послуг в електронний формат. Спільно з волонтерами та бізнесом Мінюст створив платформу електронних державних послуг iGov.ua, на якій доступні 184 державні послуги. Запроваджено електронний документообіг у сфері адміністративних послуг та можливість надання

послуги незалежно від місця реєстрації. Відкрито понад 100 центрів надання безоплатної юридичної допомоги. Проте керівники Мінюсту заявляють, що місцева влада саботує процес децентралізації повноважень з реєстрації бізнесу та нерухомості, втрачає гроші, які має отримувати від адміністративних сервісів. З великими труднощами проходить процес люстрації, започаткований 2015 р. Люстрація не відбулася в системі Генеральної прокуратури України та судовій системі. Майже 7500 суддів мають пройти оцінку діяльності та професійних якостей найближчим часом. Незважаючи на численні суперечності, проблеми та певну соціальну напругу, процес декомунізації в Україні триває.

Це дуже важливо з огляду на сучасну агресивну політику Кремля, який намагається зруйнувати Україну, використовуючи різноманітні маніпулятивні технології. Справа навіть не в Кремлі, який прагне утримати владу заради захмарних особистих прибутків «новоявлених вождів», а в свідомості російських громадян. Значна їх кількість потребує та вимагає моральної компенсації за втрачене почуття єдності в рамках СРСР.

Меланхолія та туга за минулим зумовлюють те, що радянська влада і її органи держбезпеки для значної кількості росіян (та й середнього/літнього віку українців) донині є символами порядку, якого немає в їхньому житті, але саме його цінність у повсякденному житті є надзвичайно високою. Це не що інше, як туга за імперським минулим, коли вони вдавали або вірили, що є «культуртрегерами» більш розвинутої цивілізації/культури, які перебувають у середовищі меншої за культурними досягненнями, «нерозвинутої/вигаданої» української, селянської культури. Ностальгія за міфічною власною величчю в поєднанні з «імперським синдромом» полегшують сприйняття державної логіки, на яку спроможні інститутути влади сусідньої держави. Це єдність в ім'я минулого, максимальне спрощення історичних процесів, створення картини лінійного поступу «побед русского мира» в історії: хрещення Русі на чолі з князем Володимиром, «збирання руських земель», перемога над німецьким фашизмом, а потім приєднання Криму як споконвічної російської землі, сакрального місця перемог «російської зброї та звитяги». Одночасно пам'ять про державний терор, масові репресії заміщується/затмарюється колективним міфом про перемогу радянських людей над фашизмом⁴¹⁷. Отака примітивізація історичних

⁴¹⁷ У багатьох національних міфологіях є легенди про навалу темної сили (Зла) та її остаточний розгром. У Росії культ «Великої вітчизняної війни» об'єднує більшість населення та державу. У межах цього міфу вся нинішня Росія — переможець, в якому інструментальні державні ініціативи прив'язуються до сімейної пам'яті, особистого досвіду. Тому цей культ настільки потужний, що став частиною «сакрального календаря».

уявленнь супроводжується запереченням абсолютних моральних принципів: стверджується, що будь-яке аморальне та злочинне явище, діяння людей можна виправдовувати великою для держави ціллю.

Значний вплив державної пропаганди на колективну пам'ять у Росії перетворює почуття та діяльність індивідів на непомітні, малозначущі для держави явища (крім міфологізованих випадків на зразок «панфілівців» або Зої Космодем'янської). Як наслідок, у більшості російських громадян, включно з «елитами», які живуть в умовах створеного/вигаданого «героїчного минулого», відсутній імунітет до великодержавності, ізоляціонізму, агресії та численних фобій.

Ми навмисне зупинилися на окремих особливостях історичної пам'яті та її «інструменталізації» в Росії, щоб чітко сформулювати власне бачення подальшої роботи громадськості й науковців у сфері історичної пам'яті в Україні. Зрозуміло, що необхідно продовжувати ґрунтовне розслідування злочинів комуністичного режиму, зокрема, шляхом створення громадського трибуналу над радянським комуністичним режимом. Утім, шлях до гідного майбутнього полягає в площині визнання відповідальності за скоєне в минулому. Це стосується як суспільства загалом, так і кожного громадянина нашої держави. Сучасна Україна, щоб існувати, має перетворитися на повну протилежність радянській Україні. Не буває ситуацій, коли нація є винуватою: провина, як і невинуватість, має персоналізований характер. Тому кожна людина, особистість має нині спитати себе про співучасть у трагедіях минулого. Проте це є не «подолання минулого», що в принципі неможливо (воно живе в нас), а робота індивідуальної та колективної свідомості: маємо визнати співучасть у трагічному минулому та нести колективну відповідальність.

Такий підхід до історичної пам'яті відкриває нові можливості консолідації нації. Неминучі спекуляції Кремля навколо відповідальності будуть нейтралізовані моральними принципами громадян України, «нормалізацією» стосунків у суспільстві на основі базових принципів поваги та дотримання прав і свобод людини й громадянина. Зріле громадянське суспільство за участі правової держави матиме можливість не лише спокійно обговорювати минуле, але й будувати власне життя й майбутнє.

Іменний покажчик

Bacci M.	8
Browning Ch.	170
Duby G.	7
Gerlach Chr.	17
Gorodetsky G.	24
Himka John-Paul.	17
Итjarв M.	24
Kamenetsky Ih.	15
Paperno I.	17
Pons S.	24
Raack C.	24
Weiner A.	18
Абашидзе	77
Агеев I.	143, 145
Агранов Я.	62
Алексеев M.	27
Амонс А.	103, 107, 150, 155
Антонов	135, 136, 182
Асауляк С.	135
Бабинок	189
Бабич Є.	156
Бажанов Б.	57
Балицький В.	9, 29, 32–34, 36, 37, 69, 89, 125, 181
Барун Н.	78
Баччі М.	8
Баштаков Л.	55, 56
Баюк М.	110
Бегайло Р.	74
Беднарек Є.	93, 95, 115
Безпрозваний	169
Бельський Л.	188
Берія Л.	9, 20, 62, 159, 161, 166, 168, 176
Беркута А.	139, 142, 144, 145, 173, 175
Биннер Р.	81, 88

Білокінь С.	15, 156
Білоконь В.	77, 78, 100, 103, 107, 135, 138, 142, 144, 146, 150
Бірчак В.	10
Богунів С.	125, 126, 156
Бондаренко М.	104, 196
Бондаренко П.	104, 196
Бордюгов Г.	88
Борисов К.	135, 182
Браун З.	146, 170, 208
Браунінг К.	170, 208
Брускін М.	183
Брюханов Б.	86
Бубнов А.	57
Бурченко Д.	174, 175
Бутенко М.	126–128, 189–197
Бухарін М.	57, 79, 97
Бухін К.	77, 78, 100, 103, 107, 135, 138, 142, 144, 146, 150
В'ятрович В.	93, 95, 115
Вавринчук М.	111, 152
Вадіс О.	163, 169, 172
Васильєв (прокурор)	1, 2, 18, 31, 36, 69, 77, 78, 97, 100, 103, 107, 111, 135, 138, 142, 144, 146, 150, 152, 175, 193, 240
Васильєв В.	1, 2, 18, 31, 36, 69, 77, 78, 97, 100, 103, 107, 111, 135, 138, 142, 144, 146, 150, 152, 175, 193, 240
Васильковський	183
Вашиковський В.	5
Вержанський	76
Верменич Я.	38
Верт Н.	88, 98, 155, 157, 210
Веселова О.М.	4
Вижга В.	77, 78, 100, 103, 107, 135, 138, 142, 144, 146, 150
Вижга М.	77, 78, 100, 103, 107, 135, 138, 142, 144, 146, 150
Винагородський	77
Вишенський Л.	94
Вишинський А.	86, 159, 182, 183
Віола Л.	10, 31, 36, 193
Вітковський В.	136, 138

Власов О.	152, 161, 163, 164, 168, 181
Водкін І.	187
Войцехівський Ю.	98
Волинець	27
Волков О.	66, 119, 120, 201
Володимир (князь)	7, 129, 215
Волошин В.	137
Вольфрам К.	128
Вяткін Г.	118
Габатель А.	94
Габатель С.	94
Гавел В.	6
Гаврішко В.	76, 77
Гальчевський	27
Гамрецький І.	135, 138, 142, 144, 146
Ганжа О.	41
Герлач Кр.	17
Гермоніус В.	77
Герндт Е.	76, 77
Герцовський А.	55
Гібер Я.	78
Гільман	76
Гінесин	181
Гітлер А.	11, 12, 182, 193
Гнатюк Д.	190
Гольдштейн С.	103, 150
Голяков І.	183, 184
Гончарова- Середзинська Ц.	94
Горець О.	162
Городецький Г.	24
Гранкіна О.	19
Гриневич Л.	34
Гречухін Д.	118
Григорович А.	74
Гришін-Клювгант Г.	103, 104

Гришко Я.	146
Грищук В.	111, 152
Грiшкiн	77
Груленко М.	152
Грушковський Г.	94
Губенко М.	191, 192, 194
Губерський М.	142
Гулин	35
Гуньо М.	13
Гуня О.	13, 135, 182
Гусев С.	57, 58
Давидюк А.	18, 130, 135, 138, 142, 144–146
Данилейко Г.	131, 136, 175, 186, 190
Данилов В.	30, 88
Дэвис Р.	40
Дерібас Т.	69
Дзержинський Ф.	58, 60, 66, 111
Дитюк	43
Добиткін Ф.	128
Долинний С.	196, 197
Доманицький	148
Дорош М.	100
Драк І.	182, 183
Драк С.	182, 183
Другобицький Б.	149, 183, 184, 187, 190
Дудоров М.	62
Дьяков	183, 188, 189
Дюбі Ж.	7
Епельбаум Б.	138, 188
Єжов М.	9, 16, 20, 47, 62, 69, 78, 81, 84, 88–90, 117–121, 123, 125, 133, 134, 159, 161, 166, 168, 176, 181, 189, 201, 203, 206
Єкимов О.	161, 162, 165, 168
Жабрєв І.	118, 127–130, 146–148, 152, 161–164, 168, 169, 171, 172, 178, 181, 201, 203, 206
Жуков	77, 158
Журавченко	77

Заболотний	27
Завальнюк К.	77–78, 100, 103, 107, 135, 138, 142, 144, 146, 150
Зазимко	173
Зак Б.	5, 7–9, 13, 15, 16, 22, 27, 30–34, 37, 40, 44, 46, 56, 57, 59, 91, 94, 100, 118, 122, 123, 125, 127–129, 131, 137, 148, 149, 159, 162, 165–168, 170, 171, 174–177, 180–182, 185–187, 189–192, 194–198, 205–208, 210–214
Заковський Л.	128, 129, 176
Запутряев О.	126, 141, 145, 175, 187–191, 201
Затонський В.	43, 66
Зелінська О.	76, 77
Зінов'єв Г.	49, 50, 53, 70
Золотарьов В.	10, 18, 59–60, 117–121, 123, 125, 126, 149, 156, 159
Зубрило	162
Зуєв	148
Єременко Т.	44
Івасюк І.	100
Ільїн	43
Измозик В.	61
Ільмярв М.	24
Іонин Л.	43
Каверда П.	76
Каганович Л.	9, 39, 40, 69
Калитко С.	42, 77, 78, 100, 103, 107, 135, 138, 142, 144, 146, 150, 156
Кальтенбруннер Е.	11
Каменецький І.	15, 16
Каменєв Л.	49
Камінецький С.	189
Карамишев П.	201
Карлсон К.	59
Карпов	43
Кастро Ф.	6
Кац	169
Кеннан Дж.	6, 7
Кип Д.	156

Кілерог М.	78
Кіперштейн	169
Кісельов	77
Климовський	181
Клюс	170
Кобилянський К.	137
Кобулов А.	174, 177–179, 183, 185, 187
Кобулов Б.	174, 177–179, 183, 185, 187
Ковальський	76
Когут А.	10
Кожушок А.	136
Козіс Л.	138
Козловський В.	74
Козяр І.	100
Кокін С.	10, 74, 76, 82, 83, 85, 87–89, 93, 95, 102, 115, 120
Кокурин А.	63–65, 69, 159
Колесніков І.	144
Конквест Р.	4, 200
Копилов	148
Корабльов І.	121–123, 125–127, 130, 131, 133, 138, 139, 144, 149, 156, 159, 161, 162, 166, 167, 173–177, 183, 185, 187–191, 193–195, 197, 201–207
Кордус І.	170
Корнєв М.	89
Коробчук Г.	93, 94
Корчак	178
Косіор С.	9, 27, 36, 39, 49, 89, 90, 97
Костаржевський	186
Кошелева Л.	40
Кравченко П.	10, 12, 77–78, 100, 103, 107, 135, 138, 142, 144, 146, 150
Краснов	77
Криха	27
Круліковський	142, 144, 145
Крутов Р.	129, 147, 148, 162, 170, 192
Куйбишев В.	58, 193
Кулік І.	74, 75

Кулішов	77
Кульчицький С.	41, 97
Кунявський Б.	183
Курас	174, 205
Кушнір Ф.	94
Лациба В.	77, 78, 100, 103, 107, 135, 138, 142, 144, 146, 150
Левочський В.	27, 39
Лелонг В.	129, 160, 162, 164, 165, 169, 171, 172, 178–179, 181
Ленін В.	16, 57, 70, 85, 88, 123, 126, 175, 183, 201, 202, 212, 213
Леонов В.	149, 152, 169, 179, 181
Леплевський І.	9, 36, 69, 81, 82, 88, 117
Лепсе І.	6
Левін І.	183, 184
Левіна Р.	183, 184
Липовецький А.	28, 66, 173, 176
Лисаківський Ф.	37
Литвин А.	156
Лихо	27
Лозанський В.	94
Лошицький О.	18, 125, 130–137, 139, 157, 176
Лунько Д.	196
Любченко П.	31, 97, 98, 125
Ляшенко В.	77
М. Ілмарв	2–61, 63–74, 76–104, 106, 107, 110–112, 115–126, 128–139, 142–150, 152, 155–216, 240
Маєвська	76
Мазило І.	136, 138
Май	5, 7, 8, 12, 13, 28, 31, 32, 39, 44, 48, 57, 71, 79, 82, 87, 89, 96–98, 100, 104, 118, 119, 126, 134, 136, 138, 149, 157, 161, 175, 176, 182, 186, 188–199, 202, 203, 206, 211, 214–216
Майструк В.	134, 136, 138, 175, 182, 186, 188–196, 198, 199, 203, 206
Максименко	142
Маленков Г.	159
Малигін А.	18, 100, 133

Манілевич	171
Маннинг Р.	30, 88
Мартинюк Г.	174, 185, 186
Матвеев А.	27, 30, 51
Матвеева С.	27, 30, 51
Межбейн	186
Межуєв М.	98
Мельник А.	94
Мельник М.	94
Мельник С.	94
Мельничук І.	77, 78, 100, 103, 107, 135, 138, 142, 144, 146, 150
Мессінг С.	58
Мешик П.	187
Митрофанов Г.	58
Михайлов О.	121, 174, 178
Мікоян А.	47, 48
Мілс У.	76
Мінкін	195
Місінкевич Л.	18, 76, 77, 111, 152
Мозохін О.	158
Молотов В.	9, 42, 161, 173
Мордовець Й.	169, 171
Моржковська	76
Морозов І.	59, 96, 100–104, 181
Мотиль О.	7
Мотусевич	162
Мясніков Г.	57
Навроцький Й.	37
Надеждін	188, 196
Наумов В.	90, 173, 188
Нешик С.	77, 78, 103, 107, 135, 138, 142, 144, 146, 150
Нікулін І.	77
Оболєнський	148
Олексенко С.	152
Олуйко В.	110
Охота М.	91, 93, 94, 103, 104, 110, 118, 152

Охотін М.	91
Павлюк	139, 190
Павлюк І.	139, 190
Пакульський Р.	74
Паламар І.	77, 78, 100, 103, 107, 135, 138, 142, 144, 146, 150
Панова М.	10
Паперно І.	17
Парфьонов	162, 163, 165
Патока В.	156
Патрушев М.	170
Пашинський І.	74
Петренко В.	77, 78, 100, 103, 107, 135, 138, 142, 144, 146, 150
Петров Н.	9, 19, 31, 55–56, 63–65, 69, 86, 103, 104, 110, 117, 118, 122, 123, 129, 152, 159, 161, 176, 192, 193
Петровський Г.	9, 19, 31
Петровський Е.	9, 19, 31
Печерський П.	152
Пиріг Р.	19
Пишко С.	90
Піلسудський Ю.	39, 92
Платинський Д.	134
Плачинда С.	27
Плеханов А.	61
Плесцов	194
Плотникова Н.	90
Поболь Н.	40, 42, 43
Подкур Р.	1, 2, 18, 19, 38, 40, 54, 61, 74, 76–78, 89, 100, 103, 107, 111, 135, 138, 142, 144, 146, 150, 152, 156, 193, 240
Полян П.	40, 42, 43
Понс С.	24
Попов М.	43, 56
Портніков В.	6
Постишев П.	9, 49, 69
Пристайко В.	18, 117, 119, 121
Приходько М.	110, 152
Пришивцин А.	119, 121–126, 177, 185, 187–191, 193, 195–197

Прохоренко	173
Пустовойтов С.	59
Путін В.	7
П'ятаков Г.	57
Раак С.	24
Радзивілл О.	125, 126
Райзман А.	139, 140, 142–145
Раудмец І.	77
Рафальська Т.	125, 126, 156
Рачковський	77
Реденс С.	39
Редер А.	134, 136–138, 177, 178, 185–188, 194
Репринцев В.	44
Рець	136
Решетило (Решетилов) Ф.	182–184, 188, 194, 196, 197
Рибак І.	27, 30
Рис Э.	9, 20, 39, 40, 125, 210, 211
Ричков М.	159
Рогінський А.	91
Роговая Л.	40, 50
Романський Д.	74
Романюк	76
Россман Дж.	10
Рубльов О.	44, 74, 76, 89, 156
Рузвельт Ф.	8
Рютін	79
Саблін Ю.	77
Самгін	197
Самогородський Б.	162, 164
Самойлов С.	59
Самосенко	75
Самохін	152
Самсонов Т.	58
Самутін Ф.	78
Саприкін	186

Северин М.	120, 121, 180–182
Северин С.	120, 121, 180–182
Семененко В.	60
Сєров І.	187
Скарбек Б.	74
Скоркин К.	103, 104, 110, 117, 118, 122, 123, 129, 152, 159, 161, 176, 192
Слободянюк П.	110
Соколинський Д.	177
Соколов-Шейніс І.	59
Соловей О.	24, 25
Солодилов	183
Солоненко Д.	196
Солтис Ф.	37
Співак І.	104, 130, 149
Спiрiдонова Л.	77, 78, 103, 107, 150
Стадник	162
Сталін Й.	4, 6, 8, 9, 11–13, 18, 19, 24, 25, 27, 36, 39, 46–50, 56, 57, 69, 97, 98, 119, 126, 136, 155, 157, 160, 161, 166, 173, 176–178, 180, 182, 183, 193, 195, 197, 199–202, 206, 207, 209
Степанов А.	87, 126
Степкин В.	121, 126, 149, 192
Стецовский Ю.	57
Стицюк К.	163
Струкевич О.	77, 78, 100, 103, 107, 135, 138, 142, 144, 146, 150
Твердохлібенко	137
Тернівський Я.	104, 130, 149, 166, 167, 173, 187, 188, 190
Тиліс П.	183
Тимчук В.	136, 138
Тищенко Д.	134, 136
Тiмофeєв М.	68, 71, 74, 75, 77–80, 102, 103
Тітова Н.	25
Токарев	144
Трач Р.	94
Троїцький О.	118
Троцький Л.	49, 50, 53–55, 69–74, 78–80, 96, 99, 102, 126, 132

Тумшис М.	123, 128
Уншліхт Й.	58
Урінцев Х.	189
Успенський О.	9, 88, 117, 118, 120, 121, 123, 125, 126, 129–131, 133, 138, 146, 148, 156, 158, 159, 161, 164, 168, 169, 173, 176, 177, 187–189, 201, 203, 206, 207
Фельштинский Ю.	56
Фріновський М.	69–71, 78, 80, 86, 87, 159
Фукс	183, 186
Хатаєвич М.	97, 98
Хаустов В.	54, 56, 90
Хвиля А.	31, 32, 36, 39, 41, 61, 69, 80, 98, 117, 128, 144, 155, 199, 207
Химка Дж.П.	16
Хлевнюк О.	40, 209
Хоптяр А.	10
Хоптяр Ю.	10
Хрущов М.	15, 117, 120, 159, 162, 166, 168, 178, 200
Чабан К.	190
Чайковська А.	10
Чалий	27
Ченцов В.	19, 54, 61, 90
Чернявська Є.	42, 43, 82, 97, 98, 102, 104
Чернявський В.	42, 43, 82, 97, 98, 102, 104
Черторийський Б.	181
Чирко Б.	43, 90
Чирський Р.	35
Чистов П.	126
Чубар В.	9
Шаблінський Б.	176, 177, 185
Шабунін О.	141, 144, 145
Шаповал Ю.	18, 49, 117, 119, 121, 125, 126, 156
Шатило-Куліковський В.	74, 75
Шварц	182, 183
Шварц Є.	182, 183
Шварц Ф.	182, 183

Шевченко Л.	156
Шепель	27
Шик П.	94
Ширін Л.	135–137, 173, 185–192, 194, 196, 203, 205, 207
Шкірятов М.	58
Шляпентох В.	51
Шляпніков	79
Шостко А.	194
Шошков Е.	86
Штиров	196
Юнанов	137
Юнге М.	81–83, 85, 87–89, 102, 120
Юр'єв П.	149, 188, 191, 193–195
Юринець В.	60
Юфа І.	120, 168
Ягода Г.	20, 36, 42
Якір Й.	98
Яковлев А.	63–65, 69, 90, 159
Яковлев М.	145
Янковська О.	142, 145
Янковський П.	142, 145
Яралянц О.	118, 201
Ярошевський О.	102, 104
Яцунський	186
Яченін Л.	173

Географічний покажчик

Estonia	24
Latvia	24
Lithuania	24
Ukraine	15
Vinnytsia (Winniza)	15–17
Автономна республіка німців Поволжя	91
Албанія	212
Аннапольський р-н	32
Архангельськ	159
Архангельська обл.	29, 183
Базалійський р-н	44
Базалія	66
Баку	77, 85
Балтія	24, 211
Бар	76
Барнаул	129
Барський р-н	66
Бельгія	11
Бердичів	66, 84
Бердичівський окр.	33, 44, 66, 68, 72, 74, 111
Берездов	66
Бершадський р-н	31, 65
Бессарабія	140, 141, 144
Бессарабська губ.	140, 145, 146
Биківня	15
Бійський окр.	128, 129

Білецьке, с. Полонський р-н	33
Біловодський р-н	83
Білолуцький р-н	83
Білорусія	11, 18, 129
Болгарія	11
Боярка	77
Бражинці с. Полонський р-н	33
Брацлавський р-н	65
Велика Березна с. Полонський р-н	33
Велико-Токмацький р-н	126
Вербовці, с. Муровано-Куриловецький р-н	59, 67
Вичегда	87
Вінницька обл.	13, 16–18, 27, 28, 35, 39, 40, 42–45, 58, 60, 61, 65–68, 71, 74, 76–78, 80, 82, 84, 88–89, 93, 95–105, 107, 110, 111, 124, 126, 128, 131–133, 135, 138, 139, 141, 142, 144–146, 149, 150, 155, 156, 173, 174, 177, 178, 183, 185, 191, 192, 194–197
Вінницький окр.	12, 23, 27, 28, 30, 31, 39, 42, 45, 74, 77, 78, 82, 95–99, 104, 110, 121, 123, 127, 135, 138, 139, 141, 144, 149, 159, 166, 167, 173, 174, 176, 177, 182–186, 188, 191–193, 195, 196, 205–206
Вінницький р-н	12, 23, 27, 28, 30, 31, 39, 42, 45, 74, 77, 78, 82, 95–99, 104, 110, 121, 123, 127, 135, 138, 139, 141, 144, 149, 159, 166, 167, 173, 174, 176, 177, 182–186, 188, 191–193, 195, 196, 205, 206

Вінниця	3, 12, 15, 31, 36, 65, 77, 78, 84, 97, 100, 103, 107, 130, 133, 135, 136, 138, 142, 144, 146, 150, 185, 186
Волинська обл.	192
Волиця, с. Антонінський р-н	147
Волковинецький р-н	66
Вологодська губ.	127
Волочиськ	38, 66
Волочиський р-н	38, 43–45, 66, 74, 94, 162, 170
Вороновицький р-н	28, 65
Гагри	85
Гайсин	66
Глушківці, с. Солобковецький р-н	147
Голландія	11
Городок	66
Городоцький р-н	43, 44
Горячківка, с. М'ястківського району	31
Гречани, с. Проскурівський р-н	147
Дахталя, с. М'ястківський р-н	30
Дашівський р-н	28, 65
Деражняський р-н	66
Джулинський р-н	31, 65
Дзержинський р-н	58, 60, 66, 111
Дніпропетровська обл.	40, 68, 126
Донецька обл.	40, 92, 125, 177
Дрогобицька обл.	193
Дунаєвецький р-н	38

Житомирська обл.	68, 110, 111, 118, 193
Жмеринський р-н	28, 66, 68, 101, 133, 156
Завалійки, с. Волочиський р-н	94
Заріччя, с. Проскурівський р-н	147
Затонський р-н	43, 66
Ізяслав	66
Ізяславський р-н	44
Іллінецький р-н	28, 65
Італія	11
Камбоджа	17
Кам'янець-Подільській	11, 61, 77, 80, 89, 93, 94, 102, 110, 115, 118, 120, 147, 148, 152, 155, 163, 166, 171, 180, 192
Київська обл.	40, 42, 68, 88, 186
Кіпченці, с. Полонський р-н	33
Козятинський р-н	66
Комі АРСР	29
Комсомольський р-н	66
Котелянка, с. Полонський р-н	33
Красилівський р-н	44, 162
Кременчуки, с. Антонінський р-н	147
Крижопільський р-н	65
Крим	5, 8
Куба	6
Куйбишев	58
Куропати	18
Кустовці, с. Полонський р-н	33
Лабунь, с. Полонський р-н	33

Ленінградська обл.	88, 123
Липовецький р-н	28, 66, 173, 176
Літинський р-н	28, 65
Луганський окр.	125
Львів	25
Львівська обл.	25, 193
Любарський р-н	33, 66, 111, 126
Люблін	170
Ляхівці	66
М'ястківський р-н	30, 31
Мазепинці, с. Антонінський р-н	147
Малі Пузирки, с. Антонінський р-н	147
Манжоу-Го	93
Марківський р-н	83
Мацьківці, с. Проскурівський р-н	147
Меджибізький р-н	66
Миколаївська обл.	68
Мисине, с. Псковська губ.	122
Міловський р-н	83
Мінськ	18
Міцівці, с. Солобковецький р-н	147
Могилів-Подільський	30, 32, 35, 37, 38, 72, 76, 84, 95, 101
Могилів-Подільський окр.	30, 32, 35, 37, 38, 72, 76, 84, 95, 101
Молдавія	180
Москалівка, с. Полонський р-н	33
Москва	91, 158

Мурафський р-н	32
Муровані Курилівці	66
Муровано-Куриловецький р-н	67
Немирівський р-н	28, 66
Нова Ушиця	66
Ново-Айдарський р-н	83
Ново-Псковський р-н	83
Ново-Ушицький р-н	76
Ободівський р-н	31
Одеська обл.	68, 88, 92, 118, 166, 196
Ольгопільський р-н	65
Онацьківці, с. Полонський р-н	33
Оренбурзька обл.	117
Оринин	66
Оринінський р-н	67, 93
Остропільський р-н	66
Переросле, с. Плужанський р-н	31
Підлісний Мукарів, с. Солобковецький р-н	147
Піщанський р-н	65, 101
Плужанський р-н	31
Плужне	31, 66
Плужнянський р-н	32, 170
Поділля	10, 24–27, 31, 34, 39, 40, 42, 45, 46, 93, 110, 152, 157
Подільська губ.	11, 24, 26, 39, 61, 68, 77, 80, 89, 93, 94, 102, 110–112, 115, 118, 120, 127, 131, 147–149, 152, 155, 163, 166, 171, 180, 192

Покровський р-н	83
Полонне	66
Полонський р-н	32, 33, 44
Полтавська обл.	68
Польська Новоселиця, с. Полонський р-н	33
Польща	5, 24, 26, 32, 38, 93, 95, 115, 211
Понизовське, с. Тюменська губ.	122
Псковська губ.	122
Ришканівка, с. Бельцький повіт Бессарабська губ.	140
Рівненська обл.	192
Ровеньківський р-н	125
Руанда	17
Ружа, с. Оринінський р-н	93
Румунія	10, 11, 26, 41, 67, 99, 101, 142, 190
Савранський р-н	196–197
Сатанів	66
Сатанівський р-н	43, 44
Свердловськ	193
Свердловська обл.	87, 193
Ситковецький р-н	28, 65
Слаута	66
Смоленськ	11
Смотрицький р-н	38, 163
Солобківці, с. Солобковецький р-н	147
Сочі	85
Сприсівка, с. Солобковецький р-н	147

СРСР	2, 5–6, 8, 9, 11, 15, 17–19, 21, 22, 24–26, 29–32, 34–36, 38, 40–43, 46–52, 54–56, 58, 60–65, 67, 69, 71, 76, 78–82, 84, 86–92, 94, 95, 97, 98, 103, 104, 110–112, 117–120, 123, 128–130, 134, 147, 148, 152, 155–159, 161, 163, 166, 168, 173–177, 181–183, 187, 190–194, 196–199, 202, 205, 206, 209, 215
Станіславчицький р-н	66
Стара Ушиця	66
Старобільський р-н	84
Старокостянтинів	66
Старосинявський р-н	66
Стрхівці, с. Солобковецький р-н	147
Судилковський р-н	32
Сухумі	85
США	15
Тбілісі	85
Теофіполь	66
Теофіпольський р-н	32
Теплицький р-н	65, 127
Тернопільська обл.	193
Тиврівський р-н	28, 66
Тиврівський р-н	28, 66
Тинна, с. Смотрицький р-н	38
Титьків, с. Полонський р-н	33
Томашпольський р-н	65
Троєщина, с. Полонський р-н	33

Тростянець	36
Тростянецький р-н	65
Тульчин	66, 84
Тульчинський окр.	30, 34, 36, 37, 65, 68, 101
Турбівський р-н	28, 65
Тюменська губ.	122
Угорщина	24
Удріївці, с. Солобковецький р-н	147
Україна	6, 24, 31, 34, 93, 95, 115, 125, 126, 156, 158, 216
Уланівський р-н	66, 139
Устюжна	127
Уч-Пристанський р-н	128
Фінляндія	11
Франція	11, 100
Харків	59–60, 118, 120, 123, 126, 149, 159
Харківська обл.	40, 60, 68
Хорватія	11
Чемерівці	66
Чемеровецький р-н	45
Чернівці	66
Чернігівська обл.	40, 89
Чехія	6, 211
Чехо-Словакія	24
Чечельницький р-н	65
Чорнострівський р-н	44
Чуднівський р-н	66, 111

Шаргородський р-н	66
Шаровечка, с. Проскурівський р-н	147
Швеція	11
Шепетівка	84
Шепетівський окр.	31–33, 36, 37, 44, 45, 72, 146
Шпиківський р-н	65
Юровщина, с. Полонський р-н	33
Ямпіль	66
Янушпільський р-н	45
Яришів	66

Монографія

В. ВАСИЛЬЄВ, Р. ПОДКУР

**Радянські карателі.
Співробітники НКВС — виконавці
«Великого терору»
на Поділлі**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИДАВЕЦЬ ЗАХАРЕНКО В. О.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 2290 від 14 вересня 2005 року
Тел.: (067) 720-18-23. E-mail: panteonv@gmail.com

Здано до набору 12.11.2017. Підписано до друку 12.12.2017.
Формат 60x90^{1/16}. Гарнітура «Таймс». Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 15. Наклад 500 прим. Зам. № 121217.

Віддруковано у друкарні СПД-ФО Захаренко В.О.

Валерій Васильєв — завідувач Центру історико-енциклопедичних досліджень Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук

Роман Подкур — старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, відповідальний секретар Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», кандидат історичних наук

На обкладинці розміщені фото місць пам'яті жертв «Великого терору» у Хмельницькому, Вінниці, Кам'янці-Подільському

